

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**

Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal

**ACTUAL PROBLEMS OF THE
PRESENT**

№2 (36)

Журналдың бөлімдері бойынша
редакциялық алқасының құрамы:
РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор: Меңлібаев Қ.Н., филос.ғ.к., профессор, ҚПҒА академигі (Қарағанды)
Бас редактордың орынбасары: Кадырова Г.А., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)

Заңтану

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Хан А.Л., э.ғ.к., профессор (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нұрғалиев Б.М., э.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ким Д.В., э.ғ.д., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., э.ғ.д., профессор (Сербия)

Педагогика

Ғылыми редактор: Сарбасова К.А., п.ғ.д., профессор, ҚПҒА академигі (Нұр-Сұлтан)
Атқарушы хатшысы: Бокижанова Г.К., п.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Тәжіғұлова Г.О., п.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Храпченко В.Г., п.ғ.д., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., п.ғ.к., профессор (Түркістан)

Экономика

Ғылыми редактор: Омарова Б.А., э.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Дарибекова А.С., э.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Нурумов А.А. э.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Трохимец Е.И., э.ғ.д., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., э.ғ.д., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Ғылыми редактор: Хамзин М.Х., филол.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Баймұрынов Ж.М., филол.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Насипов И.С., филол.ғ.д., профессор (Уфа, Башкортостан Республикасы)
Жақыпов Ж.А., филол.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Утяев А.Ф., филол.ғ.к., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарлық ғылымдар

Ғылыми редактор: Еликбаев Н.Е., филос.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Касенов Е.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Алексеев А.П., филос.ғ.д., профессор (Мәскеу, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., филос.ғ.д., профессор (Бішкек, Қырғызстан)
Исмагамбетова З.Н., филос.ғ.д., профессор (Алматы)

Техникалық ғылымдар

Ғылыми редактор және атқарушы хатшысы: Шашанова М.Б., т.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Грузин В.В., т.ғ.д., профессор (Нұр-Сұлтан)
Волокитин Г.Г., т.ғ.д., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., т.ғ.д., профессор (Қарағанды)

Фармация, химия

Ғылыми редакторы: Абдуллабекова Р.М., фарм.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Атқарушы хатшысы: Қалдыбаева А.К., х.ғ.к., доцент (Қарағанды)
Редакциялық алқа мүшелері:
Жаугашева С.К., м.ғ.д., профессор (Қарағанды)
Ишмуратова М.Ю., б.ғ.к., доцент (Қарағанды)

ISSN 2312 – 4784

**Состав редакционной коллегии
по разделам журнала:**

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Главный редактор: Менлибаев К.Н., к.филос.н., профессор, академик АПНК (Караганды)
Заместитель главного редактора: Кадырова Г.А., к.э.н., доцент (Караганды)

Юриспруденция

Научный редактор и ответственный секретарь: Хан А.Л., к.ю.н., профессор (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нургалиев Б.М., д.ю.н., профессор (Караганды)
Ким Д.В., д.ю.н., профессор (Барнаул, РФ)
Симонович Б., д.ю.н., профессор (Сербия)

Педагогика

Научный редактор: Сарбасова К.А., д.п.н., профессор, академик АПНК (Нур-Султан)

Ответственный секретарь: Бокижанова Г.К., к.п.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Тажигулова Г.О., д.п.н., профессор (Караганды)
Храпченков В.Г., д.п.н., профессор (Новосибирск, РФ)
Данияров Т.А., к.п.н., профессор (Туркестан)

Экономика

Научный редактор: Омарова Б.А., д.э.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Дарибекова А.С., к.э.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Нурумов А.А., д.э.н., профессор (Нур-Султан)
Трохимец Е.И., д.э.н., доцент (Запорожье, Украина)
Бутрин А.Г., д.э.н., профессор (Челябинск, РФ)

Филология

Научный редактор: Хамзин М.Х., д.филол.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Баймұрынов Ж.М., к.филол.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Насипов И.С., д.филол.н., профессор (Уфа, Республика Башкортостан)
Жакыпов Ж.А., д.филол.н., профессор (Нур-Султан)
Утяев А.Ф., к.филол.н., доцент (Стерлитамак, РФ)

Гуманитарные науки

Научный редактор: Еликбаев Н.Е., д.филос.наук, профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Касенов Е.Б., к.и.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Алексеев А.П., д.филос.н., профессор (Москва, РФ)
Акмолдаева Ш.Б., д.филос.н., профессор (Бишкек, Кыргызстан)
Исмагамбетова З.Н., д.филос.н., профессор (Алматы)

Технические науки

Научный редактор и ответственный секретарь: Шащанова М.Б., к.т.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Грузин В.В., д.т.н., профессор (Нур-Султан)
Волокитин Г.Г., д.т.н., профессор (Томск, РФ)
Яворский В.В., д.т.н., профессор (Караганды)

Фармация, химия

Научный редактор: Абдуллабекова Р.М., д.фарм.н., профессор (Караганды)

Ответственный секретарь: Калдыбаева А.К., к.х.н., доцент (Караганды)

Члены редакционной коллегии:

Жаугашева С.К., д.м.н., профессор (Караганды)
Ишмуратова М.Ю., к.б.н., доцент (Караганды)

ISSN 2312 - 4784

© Частное учреждение Академия «Bolashaq»
РИО «Болашак-Баспа», 2022

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» зарегистрирован Министерством культуры и информации Республики Казахстан (Свидетельство о постановке на учёт периодического печатного издания и№ 15583-Ж от 25.09.2015г.).

Периодичность издания: 1 раз в квартал

Основная тематическая направленность ППИ: разные направления науки. Журнал публикует научные статьи, материалы исследований, сообщения, рецензии и др.

При перепечатке ссылка на журнал обязательна. Авторы несут ответственность за достоверность приведенных фактов, цитат, имен собственных, в том числе географических названий.

Подписка на территории Республики Казахстан по индексу **75319**

Федеральная служба по надзору за соблюдением законодательства в сфере массовых коммуникаций и охране культурного наследия Российской Федерации разрешает распространение международного журнала «Актуальные проблемы современности» (Республика Казахстан) на территории РФ. Разрешение на распространение продукции зарубежных периодических печатных изданий РП № 78 от 6 июля 2006 г. Подписка на территории РФ по индексу 88044 в объединенном каталоге «Пресса России» № 000053

Международный научный журнал «Актуальные проблемы современности» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор № 75-02/2016 от 18 февраля 2016 г.

ISSN 2312 – 4784

Members of the editorial board by sections of the journal:

EDITORIAL BOARD:

Chief editor: Menlibaev K.N., candidate in philosophy, professor, academician APSK (Karagandy)

Deputy chief editor: Kadyrova G.A., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Jurisprudence

Academic editor and corporate secretary: Khan A.L., candidate of laws, professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurgaliev B.M., doctor of law, professor (Karagandy)

Kim D.V., doctor of law, professor (Barnaul, RF)

Simonovich B., doctor of law, professor (Serbia)

Pedagogy

Academic editor: Sarbasova K.A., doctor of pedagogical sciences, professor, academician APSK (Nur-Sultan)

Corporate secretary: Bokizhanova G.K., doctor of pedagogical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Tazhigulova G.O., doctor of pedagogical sciences, professor (Karagandy)

Khrapchenkov V.G., doctor of pedagogical sciences, professor (Novosibirsk, RF)

Daniyarov T.A., candidate of pedagogical sciences, professor (Turkistan)

Economics

Academic editor: Omarova B.A., doctor of economics, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Daribekova A.S., candidate of economics, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nurumov A.A., doctor of economics, professor (Nur-Sultan)

Trokhimets E.I., doctor of economics, associate professor (Zaporozhie, Ukraine)

Butrin A.G., doctor of economics, professor (Chelyabinsk, RF)

Philology

Academic editor: Khamzin M.Kh., doctor of philology, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Baimyrnov Zh.M., candidate of philology, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Nasipov I.S., doctor of philology, professor (Ufa, Republic of Bashkortostan)

Zhakypov Zh.A., doctor of philology, professor (Nur-Sultan)

Utyaev A.F., candidate of philology, associate professor (Sterlitamak, RF)

Human sciences

Academic editor: Yelikbaev N.E., doctor of philosophy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Kasenov E.B., candidate of historical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Alekseev A.P., doctor of philosophy, professor (Moscow, RF)

Akmoldaeva Sh.B., doctor of philosophy, professor (Bishkek, Kyrgyzstan)

Ismagambetova Z.N., doctor of philosophy, professor (Almaty)

Technical sciences

Academic editor and corporate secretary: Shashchanova M.B., candidate of technical sciences, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Gruzin V.V., doctor of technical sciences, professor (Nur-Sultan)

Volokitin G.G., doctor of technical sciences, professor (Tomsk, RF)

Yavorskiy V.V., doctor of technical sciences, professor (Karagandy)

Pharmacy, chemistry

Academic editor: Abdullabekova R.M., doctor of pharmacy, professor (Karagandy)

Corporate secretary: Kaldybaeva A.K., candidate of chemistry, associate professor (Karagandy)

Members of editorial board:

Zhaugasheva S.K., doctor of medicine, professor (Karagandy)

Ishmuratova M.Yu., candidate of biological sciences, associate professor (Karagandy)

ISSN 2312 - 4784

© Private Institution «Bolashaq» Academy
EPD «Bolashaq-Baspa», 2022

The international scientific journal «Actual problems of the present» was registered by the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan (Certificate of registration of periodicals and № 15583-Ж dated September 25, 2015).

Frequency of publication: quarterly

The main thematic focus : different branches of science. The journal publishes scientific articles, materials of the research, reports, reviews, etc. When reprinting, a link to the journal is required. The authors are responsible for the accuracy of the facts, quotes, proper names, including geographical names. Subscription on the territory of the Republic of Kazakhstan on the index 75319

The Federal Service for the Supervision of Compliance with the Law in the Field of Mass Communications and the Protection of the Cultural Heritage of the Russian Federation allows the distribution of the international journal "Actual Problems of the Present" (Republic of Kazakhstan) on the territory of the Russian Federation. Permission to distribute products of foreign periodicals of the RF № 78 dated July 6, 2006. Subscription on the territory of the Russian Federation by the index 88044 in the joint catalog «Press of Russia» № 000053

The international scientific journal «Actual problems of the present» включен в национальную информационно-аналитическую систему «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ) – Договор No. 75-02 / 2016 dated February 18, 2016

МАЗМҰНЫ ОГЛАВЛЕНИЕ CONTENTS

ЗАҢТАНУ / ЮРИСПРУДЕНЦИЯ / JURISPRUDENCE

Кабжанов А.Т., Туганбаева С.Т., Турлаев А.В. Выдворение за пределы Республики Казахстан иностранца или лица без гражданства. Зарубежный опыт и перспективы совершенствования.....	8
Крынин А.А. Особенности проведения предварительной проверки участковым уполномоченным полиции по сообщению о правонарушении при завладении автомобилем без цели хищения.....	12
Пьянкова А.Е. Преподавание криминалистики в современных условиях	15
Проданик В.М. Основные направления децентрализации: вопросы теории и нормативного обеспечения.....	17
Сагалаков Э.А. К истории формирования правоохранительных органов в Хакасии в 1917-1918 г.г.....	23
Суровова Ю.С. Актуальные проблемы правового регулирования деятельности органов внутренних дел.....	26
Шинкарев А.Н., Коваль А.М. Основы государственных механизмов развития регионов: управление и модернизация.....	30
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	36

ПЕДАГОГИКА / ПЕДАГОГИКА / PEDAGOGY

Абдикеева З.С., Кыздарбекова Б.Е. Мұғалімнің SOFT SKILLS бағыты арқылы дамытуда инновациялық әдістемелерді қолдануы.....	38
Асакаева Д.С., Ахметова А.С. Психологическое сопровождение формирования функциональной грамотности школьников.....	41
Асакаева Д.С., Копбаева Г.С., Инкербаева А.С. Дополнительное образование как механизм формирования представления о профессиональном будущем	47
Балабекова Л.Г., Нурланова С.С., Баймуханова А.М. Мүгедектерді элеуметтік оңалту саласындағы элеуметтік жұмысты ұйымдастырудың ерекшеліктері	53
Галынская Ю.С., Коростелева Н.А. Особенности педагогического проектирования образовательных программ и учебных планов в системе высшего образования	57
Ибраева М.К., Акпарова Ж.М. Ерте жастағы балалардың даму мәселесінің теориялық негіздері	62
Нурланова С.С., Балабекова Л.Г., Баймуханова А.М. Денсаулық сақтау мекемелеріндегі элеуметтік қызметкердің рөлі	71
Сотченко Р.К., Ногаева А.Н., Власова Л.М. О внедрении активных методов обучения при изучении органической химии.....	76
Chekulaev A.D., Maryshkina T.V. The role of the teacher in the organization of independent learning of a foreign language with the help of ICT	81
Чочкина М.П., Мандаева К.Э. Использование игры в альчики в дошкольном образовании	86
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	91

ЭКОНОМИКА / ЭКОНОМИКА / ECONOMICS

Бузаубаева П.Н., Тайлак Ә.Е. Қазақстанның екінші деңгейдегі банктерінің кредиттік портфелін басқару тиімділігін арттыру	94
Дарибекова А.С., Глухова В.И. Проблемы управления банковскими рисками	98
Дарибекова А.С., Дарибеков С.С. Применение правил Инкотермс в международной торговле.....	102
Дарибекова Н.С. Финансирование социального обеспечения населения в Казахстане.....	108
Килыбаев Д.А. Infrastructure financing in Kazakhstan: new mechanisms to attract financing.....	112
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	120

ФИЛОЛОГИЯ / ФИЛОЛОГИЯ / PHILOLOGY

Абдрахманов Р.Х., Абиьгазин С.И. Тілдік қолданыстағы плеоназм құбылысы	121
Жартыбаев А.Е., Сембиев Қ.З. Тәуелсіздік жылдарындағы топонимикалық жүйенің даму үрдісі	125
Шарипова А.М. The Significance of politeness in intercultural communication	128
Шарипова А.М. Межличностная вежливость в лингвистике	131
Шарипова А.М. Принципы вежливости в структуре коммуникативного поведения.....	135
Чочкина М.П., Кантырова К.А. Символика вещного мира в эпосе: посох.....	139
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	143

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ HUMAN SCIENCES

Абдрахманова К.Ж., Алипбекова Г.Б. Әлихан Бөкейхан денсаулық туралы	144
Темірқұлов О.Ж., Искаков Е.Р., Қосманова Ә.Б. Посткеңестік кеңістіктегі интеграциялық процестердің әлеуметтік-мәдени аспектілерінің қалыптасу тарихы	148
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors	154

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР / ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ TECHNICAL SCIENCES

Казимова Д.А., Болатов Е.Қ. Разработка цифровой платформы для онлайн-обучения	155
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	161

ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ / ФАРМАЦИЯ, ХИМИЯ PHARMACY, CHEMISTRY

Болдыш С.К. Солидарная ответственность граждан – ключевой элемент устойчивого развития здравоохранения	162
Исмаилова Ф.М. Изучение онтогенеза тринии шершавой (<i>trinia muricata</i>) на территории Государственного Национального природного парка «Буйратау»	165
Калдыбаева А.К., Исина Ж.А. Ағзадағы көмірсулар алмасуының бұзылуы	168
Султанов А.К., Утепов П.Д. Қырым геморагиялық қызбасы ауруындағы наукастарға емдік плазмаферезді қолданудың фармакологиялық тиімділігін бағалау	172
Тнимова Г.Т., Сиволобова О.А. Синдром эмоционального выгорания у преподавателей вуза в период перехода на дистанционное обучение из-за пандемии	177
Авторлар туралы мағлұмат – Сведения об авторах – Information about authors.....	181

УДК 343.3
МРНТИ 10.77.51

Кабжанов Акылбек Тайбулатович

tengrianec_9192@mail.ru

Туганбаева Салтанат Турсынханкызы

tuganbaeva.salta@mail.ru

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

Турлаев Андрей Викторович

Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова

Караганда, Республика Казахстан

ВЫДВОРЕНИЕ, ЗА ПРЕДЕЛЫ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ИНОСТРАНЦА ИЛИ ЛИЦА БЕЗ ГРАЖДАНСТВА. ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ

Данная статья рассматривает вопросы выдворение из страны (депортация) как вида уголовного наказания. Автор отмечает, что институт выдворения иностранцев и лиц без гражданства, имеет комплексную разработку в различных отраслях национального законодательства. При этом он апеллирует к истории казахского народа, у которого в обычном праве существовала норма, которая называлась – «изгнание из рода», но изгнание из рода касалась своих соплеменников, а не иностранцев.

Автором проведен анализ отечественной и зарубежной практики выдворения из страны, проведен сравнительный анализ с казахстанской практикой и сделаны соответствующие выводы по существу поднимаемой проблемы.

Ключевые слова: выдворение, депортация, уголовное наказание, конституция, закон, государство, гражданство.

Выдворение из страны (депортация) как вид уголовного наказания или иная уголовно-правовая мера представляет собой принудительное удаление лица с территории данной страны по приговору суда в случае совершения преступления на определенный срок или бессрочно [1].

В древности изгнание человека из общины, полиса, государства считалось тягчайшим наказанием и порой приравнивалось к смертной казни, поскольку на чужбине изгнанник лишался всякой правовой защиты, нередко мог быть убит или обращен в рабство. В современном мире конституции и законы почти всех государств содержат положение, согласно которому гражданин данной страны не может быть вопреки своей воле выслан за границу [2].

В то же время выдворение за пределы страны иностранных граждан и лиц без гражданства в настоящее время известно уголовному законодательству значительного числа стран мира. Чаще всего выдворение признается одним из видов наказания (Азербайджан, Албания, Андорра, Бангладеш, Венгрия, Венесуэла, Восточный Тимор, Вьетнам, Доминиканская Республика, КНР, Колумбия, Коста-Рика, Куба, Латвия, Мадагаскар, Оман, Перу, Сальвадор, Словакия, Франция, Эстония). По УК некоторых странах оно рассматривается как мера безопасности (Федерация Боснии и Герцеговины, Греция, Македония, Молдова, Никарагуа, Республика Сербская, Румыния, Сан-Марино, Сербия, Хорватия) или иная уголовно-правовая мера (Бруней, Испания, Турция, Эфиопия). В тех странах, где выдворение считается видом наказания, оно рассматривается обычно только как дополнительное наказание. Исключения составляют, в частности, Вьетнам и КНР, где высылку иностранцев можно применять в качестве самостоятельной или дополнительной меры наказания. По УК Коста-Рики выдворение считается основным наказанием [2].

Независимо от формального статуса выдворение является одной из наиболее тяжелых санкций в уголовном праве, если речь идет не о туристах или сезонных гастарбайтерах, а о людях, глубоко укоренившихся в данной стране. В современном мире десятки миллионов человек постоянно проживают в «чужих» странах, обзаводясь там семьями, работой, кругом социального общения. Сотни тысяч людей не могут получить гражданства страны проживания по политическим мотивам, несмотря на то, что являются ее обитателями во втором третьем поколении, и не знают другой родины (типичный пример страны Балтии). Для большинства из таких укоренившихся иностранцев

(в кавычках и без кавычек) депортация означает полную жизненную катастрофу и субъективно воспринимается нередко даже тяжелее, чем лишение свободы на некоторый срок [2].

В Казахстане выдворение иностранцев с января 2015 года является уголовным наказанием (ст. 51 УК РК). Наконец то, законодатель снял проблему необходимости депортации для иностранных граждан.

Таким образом, важные правовые последствия уголовного осуждения, имеющие характер санкции, вошли в сферу уголовного законодательства РК.

В этой связи следует отметить своевременность и значимость введения такого вида наказания, особенно в обстоятельствах усиления транснациональной, организованной преступности в виде международных наркопреступных организаций, международного трафика людьми, оружием и многим другим.

Как показывает анализ зарубежного уголовного законодательства, условия и порядок применения рассматриваемого вида наказания в разных странах существенно различаются. Обычно законодатель предусматривает, что иностранцы могут быть депортированы за пределы страны в случае осуждения к лишению свободы после отбытия срока последнего. При этом в Азербайджане выдворение применяется только при совершении лицом тяжких или особо тяжких преступлений. В Греции законно находящиеся на территории страны иностранцы могут быть депортированы только в случае осуждения к заключению продолжительностью не менее 3 месяцев.

Иногда законодатель требует, чтобы решение суда о выдворении было мотивировано. Так, по УК Албании изгнание из страны применяется, если суд считает, что дальнейшее пребывание указанного лица на территории страны нежелательно. По УК Латвии иностранец может быть выдворен из страны, если суд признает, что, с учетом обстоятельств дела и личности виновного, недопустимо его пребывание в Латвийской Республике. В Брунее высылка из страны назначается при смягчении основного наказания в порядке его замены. По УК этой страны (ст. 55) в каждом случае, когда лицо приговорено к смертной казни или к заключению на срок не менее 7 лет, приговор по решению властей может быть заменен на временную или вечную высылку из Брунея. По УК Испании (ст. 89) изгнание с национальной территории также используется как альтернатива лишению свободы на срок до 6 лет. Оно также может быть назначено иностранцу при отбытии 3/4 срока заключения, превышающего 6 лет.

Следующим важным условием рассматриваемого вида наказания являются сроки, на которые может назначено выдворение из страны.

УК Брунея, Венгрии, Македонии, Сербской Республики, Франции предусматривают возможность выдворения на определенный срок и бессрочно. По УК Перу срок экспатриации граждан ограничен 10 годами, в то время как срок изгнания иностранцев не ограничен вообще. По УК Венгрии бессрочное выдворение может быть назначено совершившим преступления лицам, чье присутствие в стране существенно угрожало бы публичной безопасности в виду характера совершенного деяния и связей виновного. Продолжительность временного изгнания по УК Венгрии, Македонии, Республики Сербской составляет от 1 года до 10 лет. Только временное выдворение предусматривает УК Федерации Боснии и Герцеговины (от 1 до 10 лет), Доминиканской Республики (от 1 до 3 лет), Испании (от 3 до 10 лет), Коста-Рики (от 6 мес. до 10 лет), Мадагаскара (от 5 до 10 лет), Сальвадора (до 5 лет), Эстонии (до 10 лет).

По общему правилу при определении сроков изгнания не учитывается время, проведенное в заключении. Нет упоминания, о сроках выдворения осужденных в УК Азербайджана, Албании, Румынии. По УК Латвии данное наказание присуждается «без указания его срока». Наконец, весьма важным является вопрос о том, какие лица могут подлежать выдворению, а какие - нет. Как указывалось выше, почти во всех государствах мира выдворению могут быть подвергнуты исключительно иностранные граждане и лица без гражданства, на что прямо указывают Уголовные кодексы, предусматривающие эту меру. Лишь в отдельных странах уголовное законодательство предусматривает возможность изгнания из страны собственных граждан. Так, в УК Перу четко различаются экспатриация собственных граждан и изгнание иностранцев. Первая из них применяется в виде исключительной меры только за несколько антигосударственных преступлений. Федеральное законодательство США в качестве дополнительного наказания предусматривает лишение американского гражданства лиц, осуждаемых за измену, покушение на свержение силой правительства США или использование с этой целью оружия.

В уголовных законах предусмотрены определенные случаи, в которых иностранцы не могут быть выдворены из страны.

Наиболее подробный перечень таких случаев содержит УК Азербайджана (ст. 52.2.), согласно которому принудительное выдворение за пределы Республики не назначается лицам: а) прожившим

на территории Республики пять лет к моменту вступления приговора в законную силу; б) состоящим в браке с гражданином (гражданкой) Азербайджана к моменту вступления приговора в законную силу; в) родившимся в Азербайджанской Республике; г) одним из родителей которых является гражданин (гражданка) Азербайджана; д) имеющим статус беженца или получившим политическое убежище в Азербайджане; е) на иждивении которых находятся несовершеннолетние, а также недееспособные лица или лица, признанные инвалидами первой или второй группы; ж) в отношении которых имеются достаточные основания предполагать, что они будут подвергаться пыткам или преследованиям в стране, куда прибудут после выдворения [2].

УК Венгрии упоминает только один такой случай - не могут быть выдворены лица, получившие статус беженца. В Эстонии выдворение не может применяться только в отношении осужденного иностранного гражданина, который ко времени совершения преступления не достиг 18-летнего возраста. Если осужденный имеет проживающего совместно с ним в Эстонии супруга или несовершеннолетнего ребенка, то суд должен в приговоре мотивировать применение выдворения. Согласно статье 70 УИК РК. Порядок исполнения наказания в виде выдворения за пределы Республики Казахстан иностранца или лица без гражданства гласит:

1. Исполнение вступившего в законную силу приговора суда по выдворению за пределы Республики Казахстан иностранца или лица без гражданства производится путем контролируемого самостоятельного выезда осужденного за пределы Республики Казахстан.

Контроль за выездом осужденного осуществляется путем его проверки органами внутренних дел по месту временной регистрации, а также через информационные базы данных органов внутренних дел, национальной безопасности, Министерства иностранных дел Республики Казахстан.

2. Расходы по выдворению осужденного несет он сам либо физические или юридические лица, пригласившие его в Республику Казахстан. В случаях отсутствия либо недостаточности у названных лиц средств для покрытия расходов выдворение производится за счет бюджетных средств.

Нет упоминания о выдворении иностранцев в Уголовных кодексах Австрии, Беларуси, Болгарии, Боливии, Бразилии, Германии, Грузии, Дании, Замбии, Индии, Италии, Казахстана, Канады, Киргизии, Литвы, Мексики, Нидерландов, Норвегии, Парагвая, Польши, Таджикистана, Туниса, Туркменистана, Узбекистана, Украины, Филиппин, Финляндии, Швеции, Японии и многих других стран [2].

В некоторых странах выдворение иностранцев в случае их уголовного осуждения предусмотрено специальным законом. Так, в США в 1996 году был принят Закон «О реформе нелегальной иммиграции и ответственности иммигрантов» («Illegal Immigration Reform and Immigrant Responsibility Act of 1996»), согласно которому любой иностранец, законно проживающий постоянно на территории США (legal permanent resident), может быть депортирован из страны с последующим постоянным запретом на въезд в случае, если он был осужден за совершение «серьезного уголовного преступления с отягчающими обстоятельствами» (aggravated felony) [2].

В Греции, Италии, Омане, Португалии, Тунисе санкцию в виде выдворения иностранцев содержат законы о наркотиках (имеются в виду случаи осуждения за наркопреступления). В соответствии с Протоколом № 4 к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод, никто не может быть депортирован с территории государства, гражданином которого он является и никакому гражданину не может быть запрещён въезд на территорию своего государства [3]. Согласно статье 7 Римского статута международного уголовного суда [4] от 17 июля 1998 года «депортация или насильственное перемещение населения» относятся к числу преступлений против человечества и влекут международную уголовную ответственность.

Таким образом, следует отметить, о том, что институт выдворения, иностранцев и лиц без гражданства имеет комплексную разработку в различных отраслях национального законодательства. К вопросу о гуманности данного вида наказания следует сказать о том, что при условии строгого и точного применения данной нормы она будет более чем ценно обоснованной в плане признания прав и свобод человека и гражданина.

В истории казахского народа в обычном праве существовала подобная норма, которая называлась – «изгнание из рода», однако скорее немного из другого рода потому как при всей, казалось бы, схожести норм. Изгнание из рода касалось своих соплеменников, а не иноземцев. Но при всем при этом носило более гуманный характер по отношению к лицу признанным виновным в совершении преступления [5]. Казахское право, имеющее более чем длительную историю, основанное на демократических и гуманистических идеалах, перешагнуло свою эпоху. Фактически до начала XX века казахское обычное право продолжало сохранять свою регулятивную функцию. Академик С.З. Зиманов такую долговечность казахского права объясняет двумя факторами:

Во-первых, хозяйственно-бытовыми и мировоззренческими основами кочевой цивилизации на обширной территории;

Во-вторых, максимальным приближением казахского обычного права к самому народу, к логике его жизни [6, 17].

В этой связи следует надеяться на то, что введение в уголовное законодательство института выдворения как вида уголовного наказания является своего рода возрождением демократических и гуманистических идеалов обычного права казахов максимально приближенных к жизни логике жизни самого народа.

Усиление миграционных процессов, в особенности со стороны стран с слабо развитой экономикой представляет для нашей страны проблему национальной безопасности. В этой связи применение адекватных мер со стороны государства по защите наших национальных интересов с помощью применения уголовно-правового или правового инструментария, как выдворение, иностранцев и лиц без гражданства более чем своевременная реакция.

Согласно статье 1 «Конвенции о статусе апатридов» такой статус не распространяется на беженцев [7].

Всеобщая декларация прав человека (принята Генеральной Ассамблеей ООН 10 декабря 1948 года), в свою очередь, чётко и определённо регламентирует гражданство не как обязанность, а именно как право. Согласно декларации, каждый человек имеет право на гражданство; никто не может быть произвольно лишен своего гражданства или права изменить своё гражданство [8].

Исходя из такой, достаточно ясной формулировки, следует, что изменение гражданства - это не только замена одного гражданства на другое, но и сам факт приобретения или прекращения гражданства. А так как в результате прекращения гражданства (путём добровольного отказа от гражданства) человек становится апатридом, если не приобретёт другого гражданства, то тем самым, по смыслу статьи 15 Всеобщей декларации прав человека, человек имеет право становиться апатридом (лицом без гражданства). Основаниями этому служат [8]. Человек имеет право на гражданство. Значит, защищён от произвольного лишения его гражданства. Но вправе добровольно отказаться от гражданства. Также человек имеет право изменить гражданство. Исходя из того, что гражданство является объектом права, изменением гражданства является не только замена одного гражданства другим, но и прекращение гражданства, влекущее статус апатрида (лица без гражданства). В данном случае право быть апатридом может быть основанием для выдворения. На наш взгляд выдворение иностранных граждан обоснованно и верно, но граждан без гражданства, то есть апатридов спорно. Элементарно выдворять куда? И за что?

Считаем возникающие вопросы более чем обоснованный, следовательно, вопрос о выдворении апатридов следует исключить из редакций всех имеющихся норм национального законодательства вследствие противоречивости Конституции РК не гуманности по отношению к правам человека.

Список литературы:

1. Большой юридический словарь. <https://ru.wikipedia.org/>
2. Додонов В.Н. Сравнительное уголовное право. Общая часть Монография. - М.: Юрлитинформ, 2009 <http://www.twirpx.com/file/587599/>
3. Протокол № 4 к Европейской конвенции о защите прав человека и основных свобод.
4. Римский статут международного уголовного суда.
5. Обычное право казахов XV XVIII вв. <http://bankreferatov.kz/gosipravo/191obuchnoepravo.html>
6. Зиманов С.З. К оценке казахского права в истории мысли // Древний мир права казахов. – Алматы: 2004. Т.2. С. 17.
7. Конвенции о статусе апатридов <https://ru.wikipedia.org/>
8. Всеобщая декларация прав человека Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 года.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Кабжанов Акылбек Тайболатович, Туганбаева Салтанат Турсынханқызы

«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Турлаев Андрей Викторович

Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНАН ТЫС ЖЕРДЕ ШЕТЕЛДІК НЕМЕСЕ АЗАМАТТЫҒЫ ЖОҚ АДАМ ШЫҒАРЫЛУЫ. ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ЖАҚСARTУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Мақалада елден шығарып алу мәселелерін (депортация) қылмыстық жазаның бір түрі ретінде қарастырады. Автор шетелдіктер мен азаматтығы жоқ адамдарды елден шығарып жіберу институтының ұлттық заңнаманың әртүрлі салаларында жан-жақты дамуы бар екенін айтады. Бұл ретте ол кәдімгі құқықта «жұрттан

қуу» деп аталатын норма болған, бірақ рудан қуғынға шығу шетелдік емес, өз тайпаларына қатысты болған қазақ халқының тарихына жүгінеді.

Авторлар елден шығарудың отандық және шетелдік тәжірибесіне талдау жасап, қазақстандық практикамен салыстырмалы талдау жүргізе отырып, көтерілген проблеманың мәні бойынша тиісті тұжырымдар жасаған.

Тірек сөздер: шығарып тастау, депортациялау, қылмыстық жаза, Конституция, заң, мемлекет, азаматтығы.

Kabzhanov Akylbek, Tuganbayeva Saltanat
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Turlaev Andrey

Karaganda University named after Academician E.A.Buketov
Karaganda, Republic of Kazakhstan

**EXPULSION, OUTSIDE THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN A FOREIGNER
OR STATELESS PERSON. FOREIGN EXPERIENCE AND PROSPECTS
FOR IMPROVING**

The given to become considers issues of expulsion from the country (deportation) as a type of criminal punishment. The author notes that the institution of expulsion of foreigners and stateless persons has a comprehensive development in various branches of national legislation. At the same time, he appeals to the history of the Kazakh people, who, in ordinary law, had a norm, which was called «exile from the clan», but the exile from the family concerned their fellow tribesmen, and not foreigners.

The author conducted an analysis of domestic and foreign practice of expulsion from the country, a comparative analysis with Kazakhstani practice was carried out and relevant conclusions were made on the merits of the problem raised.

Key words: expulsion, deportation, criminal punishment, constitution, law, state, citizenship.

List of references:

1. Big legal dictionary. <https://ru.wikipedia.org/>
2. Dodonov V.N. Comparative criminal law. General part of the monograph. - M.: Jurlithinform, 2009 <http://www.twirpx.com/file/587599/>
3. Protocol No. 4 to the European Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms
4. Roman Statute of the International Criminal Court
5. The usual right of the Kazakhs of the XV XVIII centuries. <http://bankreferatov.kz/gosipravo/191obuchnoopravo.html>
6. Zimanzov S.Z. To the assessment of Kazakh law in the history of thought // The ancient world of the law of Kazakhs. Almaty, 2004. T.2. S. 17.
7. Convention on the status of apatrides <https://ru.wikipedia.org/>
8. The Universal Declaration of Human Rights adopted by resolution 217 A (III) UN General Assembly of December 10, 1948.

УДК 343.123.1
МРНТИ 10.79.21

Крынин Алексей Андреевич
krynin.a.a@yandex.ru

**ФГКОУ ВО «Барнаульский юридический институт Министерства внутренних дел
Российской Федерации»,
Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация**

**ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЙ ПРОВЕРКИ УЧАСТКОВЫМ
УПОЛНОМОЧЕННЫМ ПОЛИЦИИ ПО СООБЩЕНИЮ О НЕПРАВОМЕРНОМ
ЗАВЛАДЕНИИ АВТОМОБИЛЕМ БЕЗ ЦЕЛИ ХИЩЕНИЯ**

В настоящее время, рост автомобилизации в стране обуславливает пропорциональный рост, совершенных в отношении автотранспорта преступлений, из которых часто совершаемыми являются: кража (ст. 158 УК РФ) и угон (ст. 166 УК РФ). Одной из проблем, с которыми сталкиваются дознаватели (следователи) является разграничение угона от кражи, поскольку нередко возникают ситуации, когда угон автомобиля может быть, как самостоятельным преступлением, так и частью механизма совершения более тяжкого преступления – хищения автомобиля.

В работе представлены некоторые криминалистические ситуации, с которыми сталкивается участковый уполномоченный полиции (далее - УУП) в ходе производства проверки сообщения о неправомерном завладении автомобилем без цели хищения (далее - угон), а также предложен комплекс мероприятий, направленный на решение поставленных, в связи со сложившейся криминалистической ситуацией, задач.

Ключевые слова: угон, проверка сообщения о преступлении, участковый уполномоченный полиции.

Минимум в трети из уголовных дел, возбужденных по фактам преступных посягательств на автомобили, версия о краже транспортного средства оказывается недоказанной [1, с. 114].

В связи с тем, что верная квалификация совершенного преступления необходима уже к моменту возбуждения уголовного дела, то задача по ее определению, соответственно, положена в основу этапа доследственной проверки, производство которой, зачастую, осуществляет УУП, обслуживающий административный участок, на котором было совершено преступление.

Анализ следственной практики показал, что о совершенном угоне автомобиля, как правило, становится известно из заявления потерпевшего либо из сообщения сотрудников наружных нарядов органов внутренних дел и Росгвардии, которыми был задержан угнанный автомобиль.

Рассмотрим некоторые криминалистические ситуации, возникающие после получения сообщения об угоне с предложенным комплексом мероприятий:

1. Лицо задержано при движении на угнанном автомобиле.

В подобной ситуации возрастает вероятность того, что задержанное лицо похитило автомобиль, но ввиду его задержания, не смогло им распорядиться с извлечением собственной выгоды. Таким образом, прогнозируется утверждение задержанным лицом о его причастности лишь к угону автомобиля и отрицание всякого упоминания о краже, тем самым лицо планирует избежать более сурового наказания. В сложившейся ситуации УУП необходимо проведение следующих мероприятий:

- проверка лица о причастности к другим зарегистрированным угонам и кражам автомобиля (полученные сведения могут указать на рецидив той или иной категории преступлений);

- проверка о наличии у задержанного гаражей и иных нежилых помещений (полученные сведения могут указать на наличие у лица «отстойника» для хранения похищенного автомобиля);

- просмотр записей систем видеонаблюдения по маршруту движения лица от места преступления до места его задержания (в случае, если объективы камер видеонаблюдения не захватили угнанный автомобиль по всему маршруту движения до места его задержания, то возможно предположить о планируемой краже автомобиля и тщательном изучении маршрута движения до «отстойника»);

- проведение лицу медицинского освидетельствования на состояние алкогольного и наркотического опьянения (чаще всего угоны совершаются лицами, находящимися в одном из указанных состояний);

- изучение способа вскрытия и запуска двигателя автомобиля (при совершении угона преступниками чаще всего избираются автомобили отечественного производства с пробегом, которые не оснащены противоугонными системами и вскрытие замка двери не представляет особой сложности, также как и запуск двигателя. Кроме того, совершение угона сопровождается многочисленными повреждениями автомобиля, в том числе, с целью его вскрытия, в то время как лицу, совершающему кражу автомобиля, важно сохранить его целостность.).

Таким образом, ввиду того, что угон является преступлением более ситуативным, так как при его совершении важное значение имеет определенная, сложившаяся в конкретный период времени ситуация, то все выявленные обстоятельства, указывающие на подготовку к совершению преступления, указывают на признаки кражи автомобиля [2, с. 143].

2. Лицо, задержанное при движении на угнанном автомобиле, является родственником или знакомым собственника автомобиля.

Подобные ситуации возможны, когда собственник автомобиля передает управление транспортным средством лицу, заведомо не имеющему права управления транспортным средством или лишенному такого права. Такая передача управления автомобилем сопровождается исключительно при нахождении собственника с лицом, которому передано управление, в каких-либо отношениях или связях. При сложившейся ситуации, во избежании собственником автомобиля привлечения к ответственности, предусмотренной ч. 3 ст. 12.7 КоАП РФ, последний, изначально договорившись с задержанным на угнанном автомобиле лицом, заявляет об угоне его автомобиля.

Исключением может быть ситуация, когда лицо, на конфликтной почве, решается на угон автомобиля. В сложившейся ситуации, УУП необходимо проведение следующих мероприятий:

- изучение способа вскрытия и запуска двигателя автомобиля (при совершении угона лицом, которому было предано управление автомобилем, вскрытие и запуск двигателя осуществляется соответствующими ключами переданными собственником);

- истребование детализации звонков задержанного и собственника автомобиля (при изучении детализации может быть обнаружен факт телефонной связи уже после совершения угона, что указывает на осведомленность собственника об управлении его автомобилем другим лицом);

- детальное выяснение отношений собственника автомобиля и задержанного лица (тесные взаимоотношения указывают на добровольную передачу управления автомобилем, за исключением случая конфликта, факт которого также требует подтверждения);

- выяснение ранее незарегистрированных фактов управления задержанным лицом автомобилем собственника (указывает на периодичность подобных случаев).

Таким образом, придерживаясь приведенных выше комплексов мероприятий при определенной сложившейся криминалистической ситуации, УУП сможет наиболее качественно в короткие сроки провести проверку сообщения об угоне автомобиля, материалы которой позволят верно квалифицировать совершенное деяние.

Список литературы:

1. Виноградов А.А. Криминалистические особенности признаков элементов механизма угона и кражи автомобиля // Труды Академии управления МВД России. – 2020. – №1. – (53). – С. 114-124.

2. Бердникова О.П. Основные способы совершения краж и угонов автотранспортных средств // Вестник Барнаульского юридического института МВД России. – 2020. – №1 (38). – С. 143-144.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Крынин Алексей Андреевич

Ресей Федерациясының Ішкі істер министрлігінің Барнаул заң институты

Барнаул, Алтай өлкесі, Ресей Федерациясы

АВТОМОБИЛЬДІ ҰРЛАУ МАҚСАТЫНДА ЗАҢСЫЗ ИЕЛЕНУ ТУРАЛЫ ХАБАРЛАМА БОЙЫНША УЧАСКЕЛІК ПОЛИЦИЯ УӘКІЛІНІҢ АЛДЫН АЛА ТЕКСЕРУ ЖҮРГІЗУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Қазіргі уақытта елде автомобильдендірудің өсуі автокөлікке қатысты жасалған қылмыстардың пропорционалды өсуіне әкеледі, олардың ішінде жиі жасалатын қылмыстар: ұрлық (Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 158-бабы) және ұрлау (Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 166-бабы). Анықтаушылардың (тергеушілердің) алдында тұрған мәселелердің бірі – ұрлықты ұрлықтан ажырату, өйткені көбінесе автокөлік ұрлау тәуелсіз қылмыс ретінде де, ауыр қылмыс жасау тетігінің бөлігі-көлік ұрлау болуы мүмкін жағдайлар туындайды.

Жұмыста полицияның учаскелік уәкілі автомобильді ұрлау мақсатынсыз заңсыз иелену туралы хабарламаны тексеру барысында кездесетін кейбір криминалистикалық жағдайлар ұсынылған, сондай-ақ қалыптасқан криминалистикалық жағдайға байланысты қойылған міндеттерді шешуге бағытталған іс-шаралар кешені ұсынылған.

Тірек сөздер: ұрлау, қылмыс туралы есепті тексеру, аудандық уәкілетті полиция.

Krynin Alexey

Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation

Barnaul, Altai Krai, Russian Federation

FEATURES OF CONDUCTING A PRELIMINARY CHECK BY A LOCAL POLICE COMMISSIONER ON A REPORT OF UNLAWFUL SEIZURE OF A CAR WITHOUT THE PURPOSE OF THEFT

Currently, the growth of motorization in the country determines the proportional growth committed against the vehicles of crimes from which often performed are: theft (Article 158 of the Criminal Code of the Russian Federation) and the hijacking (Article 166 of the Criminal Code of the Russian Federation). One of the problems faced by the investigators (investigators) is to distinguish between theft of theft, because there are often situations where the car's hijack can be like an independent crime and part of the mechanism of committing a more serious crime - theft of the car.

The paper presents some of the forensic situations that the district authorized police faces (hereinafter referred to The current forensic situation, tasks.

Keywords: hijacking, verification of a crime report, the district authorized police.

List of references:

1. Vinogradov A.A. The forensic features of the signs of elements of the mechanism of theft and theft of the car // Proceedings of the Academy of Department of the Ministry of Internal Affairs of Russia. - 2020. - №1. - (53). - P. 114-124.
2. Bednikova O.P. Major ways to commit theft and hijacking of motor vehicles // Bulletin of the Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia. - 2020. - №1 (38). - P. 143-144.

УДК 347
МРНП 10.17.01

Пьянкова Алина Евгеньевна
alinapyankova@mail.ru
Алтайский государственный университет
Барнаул, Российская Федерация

ПРЕПОДАВАНИЕ КРИМИНАЛИСТИКИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

В статье поднимаются актуальные вопросы, связанные с преподаванием криминалистики в современных условиях. Криминалистику преподают будущим юристам уже более 120 лет. Сегодня новые технологии стремительно развиваются и, увы, что называется «с колес», начинают использоваться преступниками. При преподавании криминалистики необходимо ориентироваться на совершенствование всех разделов науки, ее возвышения до уровня современных требований к работе правоохранительных органов.

Ключевые слова: криминалистика, преподавание, олимпиада, мастер-класс, открытый урок.

Главными научными направлениями криминалистики являются исследования раскрытия и расследования преступлений, совершенных в кибернетическом пространстве с использованием новых информационных (цифровых) технологий; исследование проблем получения, проверки и оценки показаний в уголовном судопроизводстве с учетом современных достижений психологии [1].

Основным социальным вызовом, является преступность в ее организованных формах, использующих новейшие цифровые информационные технологии, а также тотальная коррупция. Для укрепления юридической профессии, успешного формирования личности юриста необходимо пользоваться давно известными стандартами и критериями: обучение должно быть практико-ориентированным, нацеленным на успешное решение задач и проблем, возникающих и могущих вскоре возникнуть в отечественной юриспруденции. Для этого студентам необходимо прививать навыки аналитического мышления [2].

В условиях пандемии все учебные заведения столкнулись с таким понятием, как дистанционное обучение. На сколько возможно преподавание криминалистики в дистанционном формате? Полагаем, что в чистом виде цифровой вариант преподавания дисциплины не позволит добиться того уровня качества знаний, который реализуется в ходе очного обучения. К изучению данной дисциплины вполне применимо смешанное обучение. Так например, в качестве эксперимента, в одном из колледжей г.Барнаула Алтайского края был проведен открытый урок по теме «Криминалистическое исследование документов», в дистанционном формате. Занятие предполагало изучение нового материала. Все требования, предъявляемые к открытому уроку, были реализованы, так например, студентам было предложено самостоятельно сформировать цели и задачи занятия. Восприятие новой информации в целом проходило в классическом варианте и минимально отличалось от подачи информации в очном формате. Студенты письменно фиксировали нужную информацию, в целом все занятие сопровождалось презентацией. Для закрепления материала было предложено выполнить небольшой задание. Однако, полное усвоение и закрепление информации проходило уже в очном формате. Следующее занятие имело практическую направленность и было реализовано очно. Именно такое сочетание, по нашему мнению, является наиболее успешным.

Еще одной формой закрепления информации, является проведения внеаудиторных мероприятий. Так студентами колледжа был подготовлен и проведен мастер-класс для школьников «Секреты криминалистики». По инициативе Министерства образования и науки Алтайского края, мастер-класс стал подарком на итоговой защите проектов стратегической инициативы «Кадры будущего для регионов». На мастер-классе работало четыре секции: фоторобот, упаковка

вещественных доказательств, дактилоскопия, осмотр места происшествия. Студенты второго курса рассказали и показали школьникам, как создаются фотороботы, проводится дактилоскопирование живого человека, как происходит процесс осмотра места происшествия и упаковка вещественных доказательств.

Таким образом, через реализацию данного мероприятия, студентам удалось закрепить полученные ранее знания. Происходило это благодаря тому, что обучающиеся в целом самостоятельно разрабатывали программу мероприятия, в ходе общения со школьниками им приходилось давать компетентные ответы и они с этим успешно справлялись, также будущим юристам удалось выступить в роли специалистов, передающих свои знания, т.е. это послужило некой аналогии проверки домашнего задания, только формат был более свободный и студенты более комфортно себя чувствовали демонстрируя свои знания.

Еще одной формой закрепления материала, является проведение различных конкурсов и олимпиад. Так в колледже была проведена олимпиада по криминалистике, которая состояла из шести конкурсов. В целом все задания были практико-ориентированными и требовали от студентов вспомнить и продемонстрировать полученные ранее знания. Такого рода мероприятие позволило повысить интерес к будущей профессии, обменяться опытом и знаниями, закрепить теоретический материал и практический опыт.

Подводя итог, можно обозначить следующее:

1. Наука криминалистика находится в постоянной динамике и ее положения постоянно дополняются, корректируются, изменяются и дополняются. Связанно это с ее сущностью и целевой направленностью. Такого рода динамика требует и гибкости со стороны преподаваемой дисциплины криминалистика. Необходимо постоянно совершенствовать учебный процесс и не отставать от развития науки.

2. Преподавание криминалистики вполне возможно проводить путем применения дистанционных технологий, но только в частичном формате. Полное замещение аудиторных занятий на дистанционные может крайне негативно отразиться на качестве образования.

3. Закрепление полученного материала и демонстрацию знаний студентами успешно можно реализовывать через проведение внеаудиторных мероприятий, на которых студенты чувствуют себя в более комфортных, неформальных условиях, но при это поставлены в такие обстоятельства, которые требуют от них проявления профессиональных знаний и умений.

Список литературы:

1. Криминалистика в условиях развития информационного общества (59-е ежегодные криминалистические чтения): Сборник статей Международной научно-практической конференции, Москва, 18 мая 2018 года. – Москва: Академия управления Министерства внутренних дел Российской Федерации, 2018. – 330 с.

2. Сарычев, А.В. Современное состояние раскрытия и расследования преступлений, совершаемых с использованием информационных технологий / А.В.Сарычев, И.Н.Архипцев // Проблемы правоохранительной деятельности. – 2020. – № 1. – С. 36-41.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Пьянкова Алина Евгеньевна

Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей Федерациясы

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДА СОТ САРАПТАМАЛАРЫН ОҚЫТУ

Мақала қазіргі жағдайда сот сараптамаларын ілеспе мәселелерді көтереді. Шетелдік заңгерлерге 120 жылдан астам уақыт бойы сот сараптамалары оқытылды. Бүгінгі таңда жаңа технологиялар қарқынды дамуда және «донғалақтардан» деп аталады, оны қылмыскерлер қолдана бастайды. Сот сараптамасын оқыту кезінде ғылымның барлық учаскелерін, оның ішкі істер органдарының жұмысына қойылатын заманауи талаптар деңгейіне көтерілуіне назар аудару қажет.

Тірек сөздер: сот қызметтері, оқыту, олимпиада, мастер-класс, ашық сабақ.

Ryankova Alina

Altai State University, Barnaul, Russian Federation

TEACHING CRIMINOLOGY IN MODERN CONDITIONS

The article raises relevant issues related to the teaching of forensics in modern conditions. Foreign lawyers have been taught forensics for more than 120 years. Today, new technologies are developing rapidly and, alas, called «from the wheels», begin to be used by criminals. When teaching forensics, it is necessary to focus on improving all sections of science, its elevation to the level of modern requirements for the work of law enforcement agencies.

Key words: forensics, teaching, olympics, master class, open lesson.

List of references:

1. Forensics in the conditions of the development of the information society (59th annual forensic readings): a collection of articles of the International Scientific and Practical Conference, Moscow, May 18, 2018. - Moscow: Academy of Management of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation, 2018. - 330 p.
2. Sarychev, A.V. The current state of disclosure and investigation of crimes committed using information technology / A. V. Sarychev, I. N. Arkhipsev // Problems of law enforcement. -2020.-No. 1.-P. 36-41.

УДК 35.977(477)
МРНТИ 10.07

Проданик Василий Михайлович

nubiru9x9@gmail.com

**Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»
Киев, Украина**

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЦЕНТРАЛИЗАЦИИ: ВОПРОСЫ ТЕОРИИ И НОРМАТИВНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

В статье раскрыты теоретические основы и основные направления процесса децентрализации публичного управления (механизмов и инструментов) местного и регионального развития в современных условиях дальнейшего реформирования и обновления системы государственного управления и децентрализации властных полномочий. Определен ведущий опыт стран с развитыми рыночными отношениями в области развития территорий.

В статье обоснованы теоретические подходы к решению проблемы децентрализации и функционирования основных организационно-экономических механизмов местного и регионального развития в контексте законодательного обеспечения и условий дальнейшего реформирования публичного (государственного и местного) управления в Украине.

Доказано, что возникновение проблем в сфере «ресурсной зависимости» местной власти является следствием растущего количества вопросов обеспечения действенного функционирования организационно-организационных механизмов развития, поскольку местные органы власти не имеют полноценной законодательной основы относительно ресурсного обеспечения выполнения делегированных им полномочий в процессе реформы децентрализации властных полномочий.

Ключевые слова: публичное управление, региональное управление, реформа, местное развитие, реформа децентрализации, ресурсное обеспечение.

Постановка проблемы. Децентрализация является важным элементом обеспечения активной и важной роли местных правительств в процессе демократического управления. Исследователи большое внимание уделяют роли процессов самоуправления в становлении и функционировании демократии в мире в процессе транзитивных глобальных изменений.

В конце XX ст. распространился теоретический анализ локальной демократии в контексте транзитологической парадигмы, которую начали определять как простор для внедрения демократических образцов поведения. Одну из главных ролей отводили представительная демократия – выборы локальных лидеров.

Д. Бернс трактует локальную демократию как систему осуществления власти на локальном уровне, когда граждане полномочны контролировать деятельностью органов местного самоуправления и непосредственно участвовать в принятии решений. Он считает, что местные органы не представляют все общество, поэтому граждане должны активно определять локальную политику – тогда местная власть будет более эффективной, демократической. Локальную демократию определяют и гораздо шире: как тип самоуправления, являющийся автономным, эффективным, открытым и представительным; работает в среде гражданского общества и гарантирует гражданам политические права.

С конца 1980 года многие страны встают на путь децентрализации. В качестве главной цели (причины) децентрализации выступает необходимость повышения общей эффективности функционирования государственного сектора через повышение оперативности, подотчетности и эффективности выработки и предоставления услуг местным правительством, а также удовлетворение населения в более эффективном выполнении государственными органами своих функций. Кроме того, причины децентрализации заключаются в следующих выгодах. Исходя из этого целью

децентрализации власти следует считать четкое и сбалансированное распределение полномочий, ресурсов и ответственности между центральными органами государственного управления и местного самоуправления.

Достижение цели исследования невозможно без четкого определения формы и содержания децентрализации, отдельных ее составляющих, типов и моделей осуществления. Однако следует отметить, что ни в теории, ни на практике государственного управления не сложилось единой унифицированной концепции децентрализации власти. Это непосредственно указывает на то, что децентрализация сама по себе выступает относительным понятием и определяется в зависимости от сосредоточения ученых и практиков на тех или иных ее аспектах, формах или подходах к ее содержанию, рассматривая ее как принцип управления, управленческий режим, элемент организационной структуры публичного управления, способ (метод) управленческого воздействия, процесс распределения и реализации полномочий, форма организации публичной власти и публичного управления [1].

Термин «децентрализация» - (от лат. de - префикс, означающий отрицание) - управленческая политическая система, призванная осуществлять властно значимые практические решения, географически или организационно находящиеся вне непосредственного влияния центральной власти; политический процесс, предусматривающий делегирование центральным правительством определенных полномочий на местный уровень с целью оптимизации практического решения вопросов общенационального значения, а также претворения в жизнь специфических регионально-локальных программ.

Анализ исследований и публикаций. По мнению Ю. Тихомирова децентрализация правления заключается в расширении и укреплении прав и полномочий административно-территориальных единиц или низших органов при одновременном сужении прав и полномочий соответствующего центра.

А. М. Белиспаев считает, что в процессе децентрализации государство отделяет весомую часть социальной и политической организации общества местной власти, реализуемой в форме либо самоуправления, либо государственного управления на местах. При этом последняя является некоторой трансформацией самоуправления при непосредственном участии государства. Благодаря этому государство в лице своих уполномоченных органов выполняет управленческие функции в области местной организации общества.

Приемлемо мнение Ляпина И. Ф., который предлагает трактовать децентрализацию в широком, узком и традиционном смыслах. Широким смыслом на его взгляд охватываются всякие конституционные формы рассредоточения государственной власти, что сближает децентрализацию с системой разделения властей в части проявления их и по «горизонтали», и по «вертикали». При этом автор считает, что децентрализация касается любой публичной власти, а разделение власти – только государственной. Децентрализация может иметь конституционную, законодательную и договорную правовую природу, а разделение властей – только первые две. На этих основаниях автор утверждает, что децентрализация – явление общее, чем разделение властей.

В узком смысле децентрализацию государственной власти автор трактует как конституционный способ рассредоточения власти, при котором в установленном порядке, в предусмотренных пределах, объемах и формах осуществляется целесообразный перевод властных полномочий с общегосударственного на другой уровень власти, сложившийся в конкретной стране.

В традиционном смысле децентрализация государственной власти определяется Ляпиным И. Ф. как конституционный способ ее рассредоточения, выражающийся в нисходящем перемещении полномочий между органами, представляющими исполнительную функциональную ветвь государственной власти, и в осуществлении контроля в пределах переданных полномочий.

Как отмечает Л. Мельничук, децентрализация это способ организации публичной власти, такая система управления, при которой государство передает право на принятие решений по определенным вопросам или в определенной сфере структурам локального или регионального уровня; это метод определения и разграничения задач и функций, перераспределение властных возможностей и размеров компетенции меж различными уровнями управления, большая часть из которых передается с уровня центральных органов власти на уровень ниже и становится их своей задачей и возможностями.

Изложение основного материала. В научных статьях, диссертациях, монографиях и другой публицистической литературе встречаются следующие подходы к определению понятия децентрализация:

- передача части функций государственного управления центральных органов исполнительной власти местным органам исполнительной власти и органам местного самоуправления, расширение полномочий низших органов за счет высших по уровню;

- характерное для сферы государственного управления явление, обусловленное объективными и субъективными факторами, определенная противоположная сторона централизации, своеобразное средство отражения централизации;

- процесс передачи части функций и полномочий более высокими уровнями управления низшим (от центральных органов исполнительной власти к местным органам исполнительной власти и органам местного самоуправления); в широком смысле – ослабление или отмена централизации;

- самостоятельность в подходах к управлению с учетом многообразия местных особенностей при сохранении единства в основном, существенном [2].

Под децентрализацией государственного управления также понимают процесс передачи ответственности за планирование и реализацию ресурсного обеспечения, распределения и других компонент социального управления от центральных органов государственной власти к региональным, местным органам государственной исполнительной власти и органам местного самоуправления.

В то же время, ввиду того, что «управление местными делами может осуществляться как назначаемыми «сверху» чиновниками государственного аппарата, функционирующими на местах (местное управление), так и на основе самоуправления населения административно-территориальных единиц (местное самоуправление)», одни ученые видят под децентрализацией расширение и укрепление прав территориальных общин самостоятельно решать вопросы местного значения и реализовать свои задачи в пределах, установленных законодательством и под ответственность уполномоченных органов и должностных лиц, предоставление более широкого круга властных полномочий и управленческих функций органам, не принадлежащим к системе исполнительной власти и относительно независимым от нее, фактически органам местного самоуправления, другие придерживаются позиции, что децентрализация предполагает расширение компетенции местных административных органов, передачу полномочий и ответственности за реализацию государственных функций от центрального правительства к подчиненным органам местного уровня. Следовательно, в научной литературе существует мнение о существовании двух типов децентрализации: административной (бюрократической), которая означает расширение компетенции местных административных органов, получающих право на самостоятельную деятельность по отношению к центральной власти, хотя и назначаемых центральным правительством, и демократической, которая предполагает создание разветвленной системы местного самоуправления, при которой решение местных дел возлагается не на представителей центрального правительства, а на лиц, избранных населением соответствующих общин или регионов.

Анализ приведенных толкований свидетельствует о том, что децентрализация трактуется как явление, действие (передача, процесс передачи) и характеристика управленческого действия (самостоятельность). Для успешного внедрения стратегии децентрализации управления потребность в политической воле и активной законотворческой деятельности центральных государственных органов. Причинами, способствующими проведению децентрализации, есть потребность в эффективности, прозрачности, subsidiarity, мобилизации, подотчетности. Вместе с тем, децентрализация власти предусматривает также более широкий круг субъектов реализации задач и функций, имеющих публичный характер, не ограничиваясь лишь уровнем территориальных единиц, а следовательно, и органами местного самоуправления. Страны определяют с учетом национальных особенностей развития собственных задач децентрализации. Существуют следующие главные задачи децентрализации государственного управления в Украине [3].

- четкое разграничение сфер деятельности, функций и ответственности между центральным, региональным и местным уровнями власти;

- выделение соответствующих финансовых ресурсов и согласование процедур бюджетного процесса для эффективного предоставления государственных услуг;

- совершенствование прозрачной процедуры принятия решений органами государственной власти и органами местного самоуправления с привлечением граждан к управлению государством;

- определение услуг, предоставляемых каждым из уровней власти, четкое распределение собственных и делегированных полномочий, устранение несоответствия между полномочиями по принятию решений и ответственностью за предоставление услуг;

- разработка коммуникационных и информационных стратегий взаимодействия разных уровней власти с общественностью.

Одной из важнейших задач децентрализации власти в Украине является изменение конституционно-правового характера районных и областных советов, в первую очередь – переход от централизованной к субсидиарной региональной политике в вопросах бюджета, налогообложения, проблем, связанных с организацией власти на местах [4].

Отметим, что существуют следующие преимущества децентрализации:

- децентрализация, передавая непосредственно в руки самих заинтересованных лиц управления делами, имеет преимущества демократического характера, причем демократизм гораздо реальнее в местных масштабах, чем в общенациональном;

- децентрализованное управление, если только для этого обеспечены необходимые средства и условия, гораздо менее весомым и гораздо более практичным, чем централизованное управление.

Необходимость и эффективность децентрализации подчеркивает А. Евтушенко: «Какой сильной не была бы власть в центре, она никогда не сможет стать демократической в полном смысле этого слова, если не будет опираться на инициативу граждан и их самостоятельность. Конкретно таковой порядок укрепляет базы государственности, стабилизирует политическую систему, обеспечивает единство и целостность страны» [5].

Считаем, что важны следующие положительные черты децентрализации:

- возможность центрального правительства сконцентрировать внимание на вопросах национального значения, которые по своему характеру не могут успешно решать другие органы управления;

- в децентрализованной системе каждый уровень управления выполняет те функции, которые может выполнять оптимально;

- активизация привлечения граждан к процессу управления, что создает в них чувство достоинства и преданности государственной политике и решениям, в принятие которых они внесли свой вклад;

- положительное влияние на менталитет граждан;

- укрепление общей экономики благодаря стимулированию органов местного управления для участия в местном экономическом развитии. Европейская хартия местного самоуправления считает децентрализацию одним из важных элементов развития демократии. Хартия определяет компоненты, составляющие основу децентрализации задач управления и финансирование:

- ст. 3.1: местное самоуправление – право и способность органов местного самоуправления регламентировать значительную часть публичных дел и управлять ею, действуя в рамках закона, в соответствии со своей компетенцией и в интересах местного населения;

- ст. 4.3: публичная власть преимущественно осуществляется органами власти, наиболее близкими к гражданину;

- ст. 9.1: органы местного самоуправления имеют право в рамках национальной экономической политики получать достаточные собственные финансовые средства, которыми они могут свободно распоряжаться при осуществлении своих функций;

- ст. 9.3: часть финансовых средств органов местного самоуправления должна поступать за счет местных сборов и налогов, ставки которых органы местного самоуправления вправе устанавливать в пределах, определенных законом.

В этой связи возможно перечислены векторы содействия децентрализации процесса демократизации:

- создание возможностей для непосредственного участия больших групп населения в вопросах управления через выборные органы или для косвенного участия;

- через местные выборы и посредством пристального контроля за деятельностью правительства;

- создание возможностей для появления на низовых уровнях новой элиты, которая может осваивать политические навыки и функции, необходимые для участия в политической жизни;

- действие низовых органов управления в качестве противовеса или сдерживающей силы по отношению к правительству страны;

- активизация привлечения местных и региональных действующих лиц в процесс местного экономического и социального развития;

- передача полномочий местным органам власти помогает избежать перенапряжения в центре [6].

Кроме того, децентрализация предусматривает разграничение компетенции и конкретизацию полномочий не только по вертикали (четкое определение порядка принятия решений руководящими органами разного уровня), но и по горизонтали (распределение и определение функций и компетенции всех других элементов структуры органов публичной администрации, кроме руководящего органа). В научной литературе выделяют разные виды и формы осуществления децентрализации власти. В частности, по субъектам и сферам воздействия выделяют три основных ее вида:

- территориальную (создание органов публичной администрации, которые будут осуществлять управление в административно-территориальных единицах самостоятельно и независимо от органов государственной власти, находясь вне их иерархической системы и подчинения, то есть органов местного и регионального самоуправления);

- функциональную (признание самостоятельных и независимых специализированных организаций субъектами властных полномочий с делегированием им права осуществлять определенный объем задач публичного характера);

- предметную (профессиональное самоуправление как система управленческих взаимоотношений между всеми представителями определенной профессии, реализуемая определенной законом представительной организацией, находящейся под надзором органов государственной власти) [7].

Выводы. Учитывая изложенное, можно утвердительно сказать, что влияние децентрализационных реформ на процессы улучшения государственного управления развитием содержит четыре основных направления:

1. Первый – институциональный, предполагающий усовершенствование организационной структуры государственного управления развитием. В рамках этого направления следует определить, каким образом должно произойти изменение властных полномочий между национальным и местным уровнями власти и какие органы должны получить новые полномочия и ресурсы для их реализации: органы местного самоуправления или органы исполнительной власти, действующие на местном уровне, т.е. администрации и территориальные подразделения центральных органов исполнительной власти

2. Второй – функциональный, означает четкое определение и разграничение функций и полномочий всех субъектов государственного управления развитием государства или региона с учетом принципа субсидиарности. Характерным признаком децентрализованной модели управления является определение в законодательстве специальных перечней функций и полномочий, реализуемых соответствующими органами самостоятельно и независимо от других органов, разграничение задач и функций публичного характера, выполняемых различными правовым и организационным статусом субъектами.

3. Третий – инфраструктурный, под которым понимается обновление сектора услуг, способного обеспечить доступность и надлежащее их качество. Это, прежде всего, означает демонополизацию государством рынка услуг, предоставляемых преимущественно через сеть государственных или коммунальных учреждений и учреждений, количество которых имеет тенденцию к уменьшению, что приводит к ее несостоятельности полностью и качественно удовлетворять потребности населения; повышение качества и уровня удовлетворения потребностей получателей таких услуг; оптимизацию сети учреждений и учреждений, предоставляющих социальные услуги; обеспечение контроля качества услуг на основании внедрения государственных стандартов и обеспечения контроля за их соблюдением; использование рыночных механизмов в функционировании системы социальных услуг и механизма социального заказа услуг в негосударственных институтах, которые признаются как равные субъекты предоставления социальных услуг и т.д.

4. Четвертый – финансовый, заключающийся в совершенствовании финансовых механизмов реализации задач обеспечения социального развития территорий, в частности на основе децентрализации расходов (предоставление органам власти регионального и местного уровня достаточных финансовых ресурсов на выполнение задач и функций); децентрализации доходов (закрепление за каждым уровнем перечня собственных доходов, достаточных для надлежащего и качественного выполнения установленных задач и функций, и право самостоятельно устанавливать их размеры); организационной самостоятельности (право самостоятельно, под ответственность региональных/местных органов власти формировать, утверждать, выполнять финансовые планы, сметы, бюджеты, обеспечивать отчетность и контроль).

В мире не существует стандартной модели децентрализации, процессы ее осуществления и способы реализации отличаются друг от друга, существуют разногласия в основных целях, организационной структуре и механизмах реализации.

Формы децентрализации могут быть разными по своему содержанию – децентрализация политическая, административная или фискальная, приводящие к разным последствиям и осуществляются по разным направлениям. Способы ее проведения тоже разные: деконцентрация, деволуция, дивестиция и др.

Список литературы:

1. Воротин В. Е. Модернизация сферы образования и науки как объекта государственного управления: конкурентные преимущества для Украины / В.Е. Воротин / Научные записки Института законодательства Верховной Рады Украины, 2017 - № 6. - С.153-160.
2. «Об актуальных проблем регуляторной политики Украины и направлений их решения в 2018 году». Аналитическая записка НИСИ. - Режим доступа: <http://www.niss.gov.ua/articles/2903/>
3. European Commission. Evaluating laws, policies and funding programmes.
4. Vorotin V.Ye., Makroekonomichne reguluvannya v umovax global'ny'x transformacij [Macroeconomic regulation in the conditions of global transformations], 1st edn. (Kiev, UADU, 2002), 392 p.
5. Анализ уровня соблюдения органами местного самоуправления требований Методики в части проведения М-теста, как инструмента измерения влияния регулирования на малый бизнес. Дополнительные материалы к решению Коллегии ДРС от 26.10.2017.
6. Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions. Smart Regulation in the European Union.
7. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the European experience for Ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice. - 2018. - 3 (26). - p. 368-376.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Проданник Василий Михайлович

**«Өңіраралық персоналды басқару академиясы» Жоғары оқу орны, Киев, Украина
ОРТАЛЫҚСЫЗДАНДЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАРЫ: ТЕОРИЯ ЖӘНЕ РЕТТЕУШІ
ҚОЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Мақалада мемлекеттік басқару жүйесін одан әрі реформалау мен жанартудың және билік өкілеттіктерін орталықсыздандырудың қазіргі заманғы жағдайларында жергілікті және өңірлік дамуды жария басқаруды орталықсыздандыру (тетіктер мен құралдар) процесінің теориялық негіздері мен негізгі бағыттары ашылған. Аумақтарды дамыту саласында нарықтық қатынастары дамыған елдердің жетекші тәжірибесі айқындалды.

Орталықсыздандыру және Украинадағы қоғамдық (мемлекеттік және жергілікті) басқаруды одан әрі реформалау үшін заңнамалық қамтамасыз ету және жағдайлар тұрғысынан жергілікті және аймақтық дамудың негізгі ұйымдастырушылық-экономикалық тетіктерінің жұмыс істеуі мәселелерін шешудің теориялық тәсілдері негізделген.

Тірек сөздер: мемлекеттік басқару, аймақтық менеджмент, реформа, жергілікті даму, орталықсыздандыруды реформалау, ресурстарды қолдау.

Prodanyk Vasyi

**Higher educational institution «Interregional Academy of Personnel Management»
Kiev, Ukraine**

**MAIN DIRECTIONS OF DECENTRALIZATION: ISSUES OF THEORY
AND REGULATIONS**

The article reveals the theoretical foundations and main directions of the process of decentralization of public administration (mechanisms and tools) of local and regional development in modern conditions of further reform and renewal of the public administration system and decentralization of power. The leading experience of countries with developed market relations in the field of territorial development has been determined. The article substantiates theoretical approaches to solving the problem of decentralization and functioning of the main organizational and economic mechanisms of local and regional development in the context of legislative support and conditions for further reforming public (state and local) administration in Ukraine.

It is proved that the emergence of problems in the field of «resource dependence» of local authorities is a consequence of the growing number of issues of ensuring the effective functioning of organizational and organizational development mechanisms, since local authorities do not have a full-fledged legislative framework regarding resource support for the implementation of delegated powers in the process of reform of decentralization of power.

Key words: public administration, regional administration, reform, local development, decentralization reform, resource provision.

List of references:

1. Vorotin V. E. Modernizaciya sfery obrazovaniya i nauki kak ob ekta gosudarstvennogo upravleniya: konkurentnye preimushchestva dlya Ukrainy / V.E. Vorotin / Nauchnye zapiski Instituta zakonodatel'stva Verhovnoj Rady Ukrainy, 2017 - № 6. - S. 153-160.
2. «Ob aktual'nyh problem regulyatornoj politiki Ukrainy i napravlenij ih resheniya v 2018 godu». Analiticheskaya zapiska NISI. - Rezhim dostupa: <http://www.niss.gov.ua/articles/2903/>.
3. European Commission. Evaluating laws, policies and funding programmes - [Elektronnyj resurs]. - Rezhim dostupa: <https://ec.europa.eu>.
4. Vorotin V.Ye. Makroekonomichne regulyuvannya v umovax global'ny`x transformacij [Macroeconomic regulation in the conditions of global transformations], 1st edn. (Kiev, UADU, 2002), 392 p.
5. Analiz urovnya soblyudeniya organami mestnogo samoupravleniya trebovanij Metodiki v chasti provedeniya M-testa, kak instrumenta izmereniya vliyaniya regulirovaniya na malyj biznes. Dopolnitel'nye materili k resheniyu Kollegii DRS ot 26.10.2017.
6. Communication from the commission to the European Parliament, the Council, the European economic and social committee and the Committee of the regions. Smart Regulation in the European Union.
7. Vorotin V. Ye., Romanenko Ye. A., Shchokin R. G., Pivovarov K. V. Improving the organizational and legal mechanism of state economic management: the European experience for Ukraine. Financial and credit activity: problems of theory and practice. - 2018. - 3 (26). - p. 368-376.

УДК 351.741
МРНТИ 10.09.91

Сагалаков Эдуард Алексеевич
saglakee@mail.ru

Хакасский государственный университет имени Н.Ф. Катанова
Республика Хакасия

К ИСТОРИИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ В ХАКАСИИ В 1917-1918 гг.

В статье рассматривается история формирования правоохранительных органов на территории Хакасии в период Февральской и Октябрьской революций. Автор на основе анализа исторических документов обозначает наиболее значимые моменты становления правоохранительных органов, показывая, в каких трудных условиях сопротивления со стороны мятежников, создавались новые органы власти в Хакасии.

Ключевые слова: государство, общество, полиция, милиция, Красная гвардия, правоохранительные органы, политические партии.

Февральская революция радикально изменила систему правоохранительных органов России, в том числе и на территории Сибири [1, 32]. Со 2-3 марта 1917 г. в губернских и уездных городах Сибири региональными представителями центральной власти, в том числе и губернаторами (в городе Красноярске), стали созываться собрания и митинги общественности, на которых создавались «Комитеты по охране общественного спокойствия», «Комитеты общественных организаций» и т.п. [1, 33-34]. Они создавались на коалиционной основе: в них входили представители органов местного самоуправления, местных отделений политических партий, общественных, профсоюзных и рабочих организаций [4, 133]. В уездном городе Минусинске председателем Комитета общественной безопасности был избран П.А. Бахов, секретарем - эсер М.И.Хачатуров [5, 2], политический ссыльный, по сообщениям Енисейского губернского жандармского управления руководивший антиправительственным подпольем в Минусинске и уезде [2, 13].

Система полицейских органов дореволюционной России была ликвидирована, вместо неё повсеместно начинают создаваться органы милиции, в которую входят как представители старой полиции, так и добровольцы, либо лица, направляемые местными государственными и общественными организациями и учреждениями.

4 марта 1917 г. Временное правительство приняло решение об отстранении от должности губернаторов и вице-губернаторов, сохранив, однако, существующий административный механизм, для поддержания нормального хода жизни в стране. Вопрос об организации административной власти в Сибири был оставлен временно открытым, «впредь до выяснения вопроса совместно с местными общественными организациями и должностными лицами» [7, 2-4].

Затем власть в Сибири, как и по всей стране, была передана губернским и уездным комиссарам Временного правительства, на должности которых МВД назначало представителей политических партий, органов самоуправления, и других общественных организаций. Органы милиции были подчинены власти этих комиссаров.

2 мая в Минусинске, как и в ряде других городов России (Самаре, Ташкенте и др.), произошли беспорядки, начатые демобилизованными и прибывшими в отпуск фронтовиками, пытавшимися разогнать Минусинский Комитет общественной безопасности и арестовать милиционеров, мотивируя это тем, что многие из них являются бывшими полицейскими. Солдаты-фронтовики освободили из Минусинской тюрьмы заключенных, принявших затем активное участие в беспорядках. При участии представителей Совета и солдат Минусинского гарнизона порядок был вскоре восстановлен. В заявлении Совета и Комитета общественной безопасности от 3 мая 1917 г. высшей властью в городе признавались Минусинский комитет общественной безопасности и Совет рабочих и солдатских депутатов совместно с Комитетом прибывающих солдат. Охрана порядка в городе возлагалась на представителей этих органов [5, 62].

В мае-июне 1917 г. происходит формирование местных органов власти и управления в лице уездных и волостных земств, а также органов милиции при них. Надзор за деятельностью этих органов осуществляли уездные и губернские комиссары Временного правительства. Так, 14. 06. 1917 г. Томский губернский комиссар Б. М. Ган получил телеграмму из отдела по делам местного самоуправления МВД, в которой сообщалось о нецелесообразности совмещения постов губернского комиссара Временного правительства и председателя губернского исполнительного комитета, т.к. «комиссар есть орган надзора за законностью действий местного самоуправления» [8, 270-271]. 27.06.1917 г. Томский губернский комиссар направил телеграмму уездным комиссарам о недопустимости совмещения должностей уездных комиссаров Временного правительства и начальников милиции, т.к. те подчиняются уездному комиссару и органам местного самоуправления [8, 286].

22.09.1917 г. министр внутренних дел А. Никитин прислал телеграмму краевому комиссару Временного правительства по бывшему Иркутскому генерал-губернаторству А.Н. Кругликову, в которой сообщалось о ликвидации мятежа генерала Корнилова и предписывалось комиссарам Временного правительства и правоохранительным органам «проявить наибольшую энергию и настойчивость в деле охраны государственного порядка». 27 сентября А.Н. Кругликов разослал аналогичные телеграммы Енисейскому, Забайкальскому, Иркутскому губернскому комиссарам Временного правительства [3, 10-11]. Однако революционные события в октябре 1917 г. в Петрограде ликвидировали власть представителей Временного правительства и в регионах.

В Минусинске о победе вооруженного восстания в Петрограде стало известно 27 октября 1917 г. Первыми в уезде о поддержке социалистической революции заявили рабочие Черногорских угольных копей. На общем собрании, состоявшемся 29 октября, шахтеры копей поддержали деятельность Советов в центре страны и на местах. На копиях был организован красногвардейский отряд. Минусинский совет прислал им сто винтовок. Командиром отряда был избран П.Н. Петров [9, 14] 30 октября солдаты Минусинского гарнизона организовали общее собрание, на котором высказались за поддержку революции, за переход власти в руки Минусинского совета. На собрании было принято постановление о том, что «Совет стоял на страже революции, а они, солдаты, со своей стороны, поддерживают его всеми силами и средствами» [10, 103]. Солдаты учредили караул для охраны Совета, избрали революционный комитет для связи с другими Советами и передали запасы оружия под надежную охрану [11, 9].

31 октября 1917 г. Минусинский совет рабочих и солдатских депутатов объявил о переходе всей политической власти в городе и уезде к Советам [9, 25]. 1 ноября состоялось экстренное пленарное заседание этого совета. При Советах рабочих, солдатских и крестьянских депутатов учреждался Временный исполнительный революционный комитет для борьбы с контрреволюцией и анархией, для контроля над правительственными учреждениями, торгово-промышленными предприятиями и для руководства политической жизнью уезда. В состав ревкома вошли по три представителя от Совета рабочих и солдатских депутатов, от Совета крестьянских депутатов и от солдат местного гарнизона. По одному – от большевиков, меньшевиков, эсеров-интернационалистов, правых эсеров, а также от городского и земского самоуправления, от кооперативов, от союза увечных воинов, гражданской милиции, платной милиции и представитель от Губернского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов [6, 1].

Одновременно происходит создание новой властью системы собственных правоохранительных органов. 21 декабря 1917 г. на объединенном пленарном заседании Совета принимается решение о

преобразовании гражданской милиции в Красную гвардию. Для разработки Устава Красной гвардии была избрана комиссия из пяти человек, которой и поручили организацию Красной гвардии, совместно с отделом Совета по борьбе с анархией и контрреволюцией [6, 5] 27 декабря Совет принял разработанный Устав Красной гвардии. Красногвардейские отряды были созданы в Минусинске, на Черногорских коях (около 100 человек), в селе Усть-Абаканское (50 человек), на рудниках «Юлия», «Улень», «Богомдарованный», на Абаканском железодельном заводе. Вооруженные силы Совета возглавляли А.И. Плотников, Г.В. Лебедев, К.Е.Трегубенков и др. [11, 11] 8 января 1918 г. рабочий комитет станции Абакан строящейся железной дороги Ачинск-Минусинск обратился в Минусинский совет с заявлением о желании вступить в Красную гвардию, заявление об этом подписал 21 человек. В отряд вступило более 100 человек, командиром избрали П.С. Гришина [12, 137]. Отряды Красной гвардии обеспечивали проведение в жизнь решений советских органов и осуществляли охрану порядка.

Система мероприятий по установлению власти Советов в Хакасии стали проводиться весной 1918 г., после 5 крестьянского съезда и ликвидации мятежа казачьего дивизиона под командованием атамана Енисейского казачьего войска А.А. Сотникова. [5, 219].

В этот же период происходило и национально-государственное строительство автономии хакасского народа. Проект «Положения о хакасском степном самоуправлении» был разработан членом исполкома Минусинского совета, представителем хакасов Ф.И. Окуневым [13, 27]. В соответствии с данным «Положением» территории с хакасским населением, а именно: часть Кузнецкого уезда Томской губернии, часть Ачинского уезда Енисейской губернии и хакасские волости Минусинского уезда Енисейской губернии объединялись в «Хакасское степное общество». Высшей властью на этой территории был признан Хакасский степной совет, местными органами – районные, сельские и улусные Советы. В основу самоуправления, как и повсюду в стране, был заложен классовый принцип: «основной задачей Степного совета является защита трудового и эксплуатируемого народа» [10, 108]. Хакасский степной совет пользовался самостоятельностью во всех делах, касающихся нужд и пользы населения в пределах своей территории. 27 апреля 1918 г. Минусинский совет ввел в действие «Положение о суде хакасов», сменившее дореволюционное хакасское судебное право. «Положение о суде» вводило выборность судей на срок более года и только из трудовой части населения. Улусному совету предоставлялось право налагать штрафы и взыскания, следствие необходимо было проводить следственной комиссией, а не комиссаром [6, 20].

После свержения советской власти в Хакасии, 7-8 июля 1918 г. в с.Синявино состоялся 6-й съезд хакасского народа, который провозгласил в качестве высших органов власти в регионе Степную Думу и Хакасскую степную Управу, под председательством С. Д. Майнагашева. Начальником милиции был избран Е. П. Саражаков. Органы хакасской милиции в этот период осуществляли охрану порядка, в т.ч. и вели борьбу с партизанскими отрядами в период гражданской войны в Сибири [14, 478].

Список литературы

1. Государственный архив Иркутской области (далее ГАИО) Ф. 25. оп. 10. картон 1079. Д. 2824. Л. 32.
2. ГАИО Ф. 25, оп. 30. Д. 210. Лл. 1-13.
3. ГАИО. Ф. 25. оп.6. Д. 5297. Л. 11-11 об.
4. Медведева Н. Н. Неонародники в общественно-политической жизни Восточной Сибири (1915-1917 гг.) / Н. Н. Медведева. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2006. С. 133
5. Муниципальное учреждение Архив города Минусинска (далее: МУАГМ), Ф. 124, оп. 1, Д. 3. Л. 2.
6. МУАГМ. Ф. 4, оп. 1, Д. 2. Л. 5.
7. Государственный архив Российской Федерации. Ф. 1779. Оп. 1. Д.6. Л. 2-4.
8. Государственный архив Томской области. Ф. Р 166, оп. 1, Д. 4а, Л.270-271.
9. Воспоминания участников гражданской войны в Минусинском уезде: Сб. / ХакНИИЯЛИ, лит. запись Б. Балтера. – Абакан, 1957. С. 14.
10. Асочаков В. А. К 50-летию образования хакасского уезда // «Ученые записки ХакНИИЯЛИ», Вып. XIX. – Абакан, 1974. С. 103.
11. Очерки истории Хакасии советского периода (1917-1961 гг.). / Под ред. кин, доц. П.Н. Мешалкина – Абакан, 1963. С. 9.
12. Захаров М. П. Совет на ст. Абакан (декабрь 1917 –июнь 1918 г.) //«Ученые записки АГПИ», вып. II. – Абакан, 1956.С. 137.
13. Из истории Хакасии. – Абакан, 1989. С. 27.
14. Очерки истории Хакасии (с древнейших времен до современности) / гл. ред. В.Я. Бутанаева; научн. ред. В.И. Молодин. – Абакан: Издательство Хакасского государственного университета им. Н.Ф. Катанова, 2008. С. 478.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Сагалаков Эдуард Алексеевич

**Н.Ф. Катанова атындағы Хакасс мемлекеттік университеті, Хакасия Республикасы
1917-1918 жж. ХАКАСИЯДАҒЫ ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ ОРГАНДАРЫНЫҢ
ҚҰРЫЛУ ТАРИХЫНА**

Мақалада ақпан және қазан айындағы революциялар кезінде Хакасиядағы құқық қорғау органдарының құрылу тарихы талқыланады. Автор тарихи құжаттарды талдауға негізделген құқық қорғау органдарының қалыптасуындағы маңызды тармақтарды белгілейді, бүлікшілердің қарсыласуының қандай қиын жағдайларында Хакасияда Жаңа органдар құрылғанын көрсетеді.

Тірек сөздер: Мемлекет, қоғам, полиция, полиция, полиция, Қызыл күзет, құқық қорғау органдары, саяси партиялар.

Sagalakov Eduard

**Khakass State University. N.F. Katanova, The Republic of Khakassia
TO THE HISTORY OF THE FORMATION OF LAW ENFORCEMENT
AGENCIES IN KHAKASSIA IN 1917-1918**

The article discusses the history of the formation of law enforcement agencies in Khakassia during the February and October Revolutions. The author based on the analysis of historical documents denotes the most significant points in the formation of law enforcement agencies, showing in what difficult conditions the resistance from the rebels, new authorities in Khakassia were created.

Key words: state, society, police, police, Red Guard, law enforcement agencies, political parties

List of references:

1. The State Archive of the Irkutsk Region (hereinafter referred to as the GAIО) F. 25. Op. 10. Cardboard 1079. D. 2824. L. 32.
2. GAIО F. 25, op. 30. D. 210. Ll. 1-13.
3. GAIО. F. 25. op.6. D. 5297. L. 11-11 vol.
4. Medvedeva N. N. Neonarodniki in the socio-political life of Eastern Siberia (1915-1917) / N. N. Medvedev. - Abakan: Publishing House of Khakass State University. N.F. Katanova, 2006. S. 133
5. Municipal institution Archive of the city of Minusinsk (hereinafter: Muagm), F. 124, op. 1, D. 3. L. 2.
6. Muagm. F. 4, op. 1, D. 2. L. 5.
7. The State Archive of the Russian Federation. F. 1779. Op. 1. D.6. L. 2-4.
8. The State Archive of the Tomsk Region. F. R 166, op. 1, D. 4a, l.270-271.
9. Memories of the participants in the Civil War in Minusinsky district: Sat. / Hakniyali, lit. Record B. Balter. - Abakan, 1957. S. 14.
10. Aschakov V. A. On the 50th anniversary of the education of the Khakassky district // «Scientific Notes Khakniyali», issue. XIX. - Abakan, 1974. S. 103.
11. Essays on the history of Khakassia of the Soviet period (1917-1961). / Ed. Kin, Assoc. P.N. Meshalkina - Abakan, 1963. S. 9.
12. Zakharov M.P. Council at Art. Abakan (December 1917 - Juin 1918) // «Scientific Notes of the AGPI», Issue. II. - Abakan, 1956.S. 137.
13. From the history of Khakassia. - Abakan, 1989. S. 27.
14. Essays on the history of Khakassia (from ancient times to the present) / Ch. Ed. V.Ya. Butanaeva; Scientific. Ed. IN AND. Molodin. - Abakan: Publishing House of Khakass State University. N.F. Katanova, 2008. S. 478.

УДК 351.741
МРНТИ 10.71.01

Суровова Юлия Сергеевна

surovova.98@mail.ru

Хакасский государственный университет им. Н. Ф. Катанова, Республика Хакасия

**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ**

Статья посвящена анализу правового регулирования деятельности органов внутренних дел России. В работе рассматриваются проблемы правового регулирования деятельности органов внутренних дел в Российской Федерации на современном этапе развития Российского государства. Исследуя проблемы функционирования и развития системы органов внутренних дел, автором приводятся материалы официальной

статистики деятельности органов внутренних дел за последний год. На основе проведенного анализа сделан ряд выводов и предлагаются рекомендации по совершенствованию деятельности органов внутренних дел в целом

Ключевые слова: правоохранительная деятельность, система органов внутренних дел Российской Федерации, российское законодательство, государство и право.

В настоящее время, как и в предыдущие периоды, правоохранительная деятельность играет очень важную роль в России. В XIV-XVII веках, когда происходило становление Русского государства, осуществление правоохранительных функций возлагалось на определенные органы государственной власти, такие как Разбойный и Сыскной приказы, губные и приказные избы [6]. В результате данной деятельности сформировалась единая организационная система, которая в последующий имперский период XVIII-XIX вв. [7] и в советский период развития Российского государства получила такое название, как «органы внутренних дел», которое используется и в настоящее время.

На данный момент ОВД представляют собой не только конкретную часть системы исполнительных органов государственной власти, но и осуществляют реализацию основных положений Конституции РФ, в первую очередь, таких как защита прав и свобод граждан, обеспечение безопасности общества, государства и личности, защита интересов личности, государства и общества в целом [8].

В процессе административной реформы, затрагивающей ключевые вопросы развития нашего государства, Министерство внутренних дел РФ эффективно реализует требования, содержащиеся в статьях федеральных законов и положениях подзаконных нормативных правовых актов. Многие федеральные законы и указы Президента РФ содержат гарантии реализации указанных прав. В них закреплён своеобразный подход к правовому обеспечению деятельности органов полиции. К таким федеральным законам относятся ФЗ «О полиции» от 07 февраля 2011 г. [2], ФЗ «О службе в органах внутренних дел Российской Федерации» от 30 ноября 2011 г. [3], и многие другие нормы федерального законодательства.

В вышеупомянутых нормах урегулированы права и обязанности сотрудников полиции, выработаны процедуры и основания для применения специальных принудительных мер в отношении правонарушителей, что в свою очередь даёт возможность сотрудникам полиции эффективно и в полной мере выполнять задачи, возложенные на систему органов внутренних дел.

Проведя сравнительно-правовой анализ содержания ст. 15 ныне действующего Закона «О полиции» [2] и п. 18 ч. 1 ст. 11 Закона Российской Федерации от 18 апреля 1991 г. «О милиции» [4], можно заметить, что ст. 15 ФЗ «О полиции» более подробно охватывает основания и порядок проникновения в жилые и иные помещения, на земельные участки и территории.

Согласно мнению исследователя С.П. Булавина, который в своем комментарии указал, что данный закон «восполняет имеющиеся пробелы в правовом регулировании сферы внутренних дел, содержит более надежные гарантии прав человека и гражданина, участвующих в орбите полицейской деятельности, устанавливает более строгие требования к работе правоохранительных органов. Многие идеи и положения Закона о полиции, отвечающие мировым и европейским стандартам, являются прорывом в законодательном регулировании правоохранительной деятельности» [1, с. 2].

Также необходимо отметить, что в своих выступлениях Министр внутренних дел Российской Федерации генерал-полковник полиции В.А. Колокольцев неоднократно акцентировал своё внимание на том, что переустройство реформы внутренних дел будет не завершено одномоментно, оно будет продолжаться и в дальнейшем [см., напр. 5].

На сегодняшний день одной из актуальных проблем, требующих своевременного правового регулирования, с целью оптимизации функционирования органов внутренних дел является значительный некомплект сотрудников в ключевых подразделениях МВД РФ. На расширенной коллегии министерства В.А. Колокольцев подчеркнул, что по сравнению с 2020 г. в 2021 г. количество, уволившихся следователей возросло на 34%. Также В.А. Колокольцев обратился к Президенту РФ В.В.Путину с предложением о том, что для решения данной проблемы необходимо увеличить сотрудникам полиции заработную плату, так как ввиду сложной экономической ситуации в стране, сложившейся в последнее время, сотрудники вынуждены работать с дополнительной нагрузкой, что негативно сказывается на результатах их деятельности [5].

Следует также учитывать, что от степени юридической квалификации сотрудников органов внутренних дел фактически зависят судьбы множества людей.

Кроме того, одной из актуальных проблем деятельности сотрудников внутренних дел является проблема обеспечения как физической, так и психологической безопасности сотрудников правоохранительных органов, включая меры по обеспечению их безопасности при проведении специальных операций, причём как в военное, так и в мирное время.

Ввиду сложившейся ситуации в стране в период проведения специальной военной операции, перед сотрудниками органов внутренних дел ставятся задачи, которые выполняются в экстремальных условиях, представляющих опасность как для физического и психологического здоровья, так и для жизни сотрудников правоохранительных органов. Прежде всего, это зависит от степени и качества профессиональной подготовленности сотрудников ОВД, включая такие как огневая и физическая подготовка, что, как показывают настоящие события, требует коренной реформации.

Нельзя не отметить также, что основы огневой и физической подготовки сотрудников ОВД не соответствуют современным требованиям. Укажем также на такие негативные явления, как отсутствие боевого опыта значительного числа сотрудников ОВД, недостаточное количество часов, отводимых для занятия по огневой подготовке и ограниченный лимит патронов, выдаваемых для учебных стрельб. Предпринимаемых усилий недостаточно, чтобы обучить хотя бы первоначальным навыкам огневой и боевой подготовки сотрудников ОВД. В то же время современная действительность выдвигает всё более серьёзные требования к профессиональным боевым возможностям сотрудника полиции.

Таким образом, констатируя вышеизложенное, необходимо отметить, что процесс реформирования деятельности и структуры Министерства внутренних дел Российской Федерации ставит на повестку дня более сбалансированного подхода с учетом существенных изменений в текущей общественно-политической обстановке.

Список литературы:

1. «О полиции»: Федеральный закон от 07 фев. 2011г. № 3-ФЗ: [принят Гос. Думой Федер. Собр. Рос. Федерации 28 янв. 2011г.; одобрен Советом Федерации Федер. Собр. Рос. Федерации 2 фев. 2011г.]: в ред. Федер. закона от 11.06.2021 N 170-ФЗ // «Российская газета» от 8 фев. 2011 г. № 25 (5401)
2. «О службе в органах внутренних дел Российской Федерации и внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации»: Федеральный закон от 30.11.2011 N 342-ФЗ // «Российская газета» от 7 декабря 2011 г. N 275
3. Закон РФ «О милиции» от 18.04.1991 N 1026-1 [Электронный ресурс] // - URL.: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_59/ (дата обращения: 12.06.2022).
4. Булавин С.П. Преемственность в национальном законодательстве в условиях глобализации // Административное право и процесс. 2012. № 2. С. 2-8.
5. Выступление Министра внутренних дел Российской Федерации генерала полиции Российской Федерации Владимира Колокольцева на расширенном заседании коллегии Министерства внутренних дел Российской Федерации [Электронный ресурс] // Официальный сайт Министерства внутренних дел Российской Федерации - URL.: <https://xn--b1aew.xn--p1ai/document/28589840> (дата обращения: 12.06.2022).
6. Рябченко А.Г. Правовой статус правоохранительных органов, реализующих антикриминальную политику Московского государства в XVII веке // «Научный вестник ЮИМ». 2020. № 2. [Электронный ресурс] - URL.: <https://cyberleninka.ru/search?q=%D0%A0%D1%8F%D0%B1%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%E%20%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%20%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87&page=1> (дата обращения: 11.06.2022).
7. Рябченко А.Г. Особенности организационно-правовых основ деятельности российской полиции (1762-1782 гг.) // «Общество и право». 2020. № 4 (74). [Электронный ресурс] - URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-organizatsionno-pravovyh-osnov-deyatelnosti-rossiyskoy-politsii-1762-1782-gg/viewer> (дата обращения: 12.06.2022).
8. Сацута А.И. Правоохранительные органы как институт государственной власти / «Власть». 2016. № 05. С.43-47 [Электронный ресурс] // URL.: https://nwb.rgup.ru/rimg/files/2020_ast-2_%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2.pdf (дата обращения: 12.06.2022).

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Суровова Юлия Сергеевна

**Н.Ф. Катанов атындағы Хакасс мемлекеттік университеті, Хакасия Республикасы
ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫНЫҢ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУДІҢ
ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Мақала Ресейдің ішкі істер органдарының қызметін құқықтық реттеуді талдауға арналған. Бұл жұмыс Ресей Федерациясындағы ішкі істер органдарының, Ресей Федерациясындағы Ресей мемлекетінің дамуының қазіргі кезеңіндегі қызметін құқықтық реттеу мәселелерін қарастырады. Ішкі істер органдары жүйесінің жұмыс істеуі мен дамуының мәселелерін зерттеу, автор өткен жылы ішкі істер органдары қызметінің ресми статистикасына материалдар ұсынады. Талдау негізінде бірқатар қорытынды жасалды және ішкі істер органдарының қызметін жетілдіру бойынша ұсыныстар ұсынылды.

Тірек сөздер: Құқық қорғау, Ресей Федерациясының ішкі істер органдары жүйесі, Ресей заңнамасы, мемлекет және құқық.

Surovova Julia

**Khakass State University N.F. Katanova, Republic of Khakassia
CURRENT PROBLEMS OF LEGAL REGULATION OF ACTIVITIES
OF INTERNAL AFFAIRS**

The article is devoted to the analysis of the legal regulation of the activities of the internal affairs bodies of Russia. The article deals with the problems of legal regulation of the activities of internal affairs bodies in the Russian Federation at the present stage of development. The author, studying the problems presented in the article, provides a detailed analysis of the official statistics of the activities of the internal affairs bodies over the past year. Based on the analysis, a number of conclusions and recommendations are proposed to improve the activities of both internal affairs bodies as a whole.

Key words: law enforcement, the system of internal affairs bodies of the Russian Federation, Russian legislation, state and law.

List of references:

1. «On the Police»: Federal Law of 07 Feb. 2011 No. 3-FZ: [adopted by state. Duma Feder. Sobr. Ros. Federation 28 Jan. 2011; Approved by the Federation Council Feder. Sobr. Ros. Federation 2 Feb. 2011]: as amer. Feder. Law of 11.06.2021 N 170-ФЗ // «Rossiyskaya Gazeta» from 8 Feb. 2011 No. 25 (5401)
2. «On the service in the internal affairs bodies of the Russian Federation and amendments to certain legislative acts of the Russian Federation»: Federal Law of November 30, 2011 N 342-ФЗ // «Rossiyskaya Gazeta» dated December 7, 2011 N 275
3. The Law of the Russian Federation «On Police» dated 04/18/1991 N 1026-1 [Electronic resource] // - URL.: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_law_59/ (date of application: 12.06.2022).
4. Bulavin S.P. Continuity in national legislation in conditions of globalization // Administrative Law and process. 2012. No. 2. S. 2-8.
5. Speech by the Minister of Internal Affairs of the Russian Federation of the General of the Police of the Russian Federation Vladimir Kolokoltsev at an expanded meeting of the board of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation [Electronic resource] // Official website of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation - URL.: <https://xn--b1aew.xn--p1ai/document/28589840> (date of application: 12.06.2022).
6. Ryabchenko A.G. The legal status of law enforcement agencies implementing the anti -criminal policy of the Moscow state in the 17th century // «Scientific Bulletin of Yum». 2020. No. 2. [Electronic resource] - URL.: <https://cyberleninka.ru/search?q=%D0%A0%D1%8F%D0%B1%D1%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%20%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%20%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87> & PAGE = 1 (Application date: 11.06.2022).
7. Ryabchenko A.G. Features of the organizational and legal foundations of the Russian police (1762-1782) // «Society and Law». 2020. No. 4 (74). [Electronic resource] - URL.: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-organizacionno-pravovyh-osnov-deyatelnosti-rossiyskoy-politsi-1762-1782-gg/VIEWER> (Date of circulation: 12.06.06.2022).
8. Satsuta A.I. Law enforcement agencies as an institution of state power / «power». 2016. No. 05. P.43-47 [Electronic resource] // url.: https://nwb.rgup.ru/rimg/files/2020_ast_%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%B2.pdf (date of application: 12.06.2022).

Шинкарев Андрей Николаевич
800305sh@gmail.com

Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом»
Киев, Украина

Коваль Олег Михайлович
kom555ok@gmail.com

**Учебно-научный институт публичного управления и
государственной службы Киевского национального университета
имени Тараса Шевченко, Киев, Украина**

ОСНОВЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ МЕХАНИЗМОВ РАЗВИТИЯ РЕГИОНОВ: УПРАВЛЕНИЕ И МОДЕРНИЗАЦИЯ

В статье раскрыты теоретические основы публичного управления и регулирования (государственный механизм) местного и регионального развития в современных условиях дальнейшего реформирования и модернизации системы управления в условия децентрализации властных полномочий. Определен ведущий опыт стран с развитыми рыночными отношениями в области развития регионов и территорий. В статье обоснованы новые подходы к решению проблемы эффективного функционирования основных государственных механизмов местного и регионального развития в контексте применения опыта и условий дальнейшего реформирования публичного (государственного и местного) управления в Украине. Доказано, что возникновение проблем в сфере «ресурсной зависимости» местной власти является следствием растущего количества вопросов обеспечения действенного функционирования государственных механизмов развития, поскольку местные органы власти не имеют полноценной законодательной основы относительно ресурсного обеспечения выполнения делегированных им полномочий в процессе реформы децентрализации властных полномочий.

Основным результатом процесса модернизации выступает разработка современных систем управления и методов. Основными особенностями современной системы управления и регулирования сегодня являются: консолидация данных и знаний, развитие коммуникационных сетей, интеллект, наука, творчество, персонализация, разнообразие, баланс города и села и международное высшее образование. В настоящее время следующие проблемы модернизации – киберпреступность, информационные пробелы, глобальные угрозы и рост неравенства.

Ключевые слова: публичное управление, региональное управление, реформа, местное развитие, реформа децентрализации, ресурсное обеспечение.

Постановка проблемы. Обеспечение научных подходов при формировании и реализации системы публичного управления в сфере развития регионов требует четкого обоснования ее теоретических, методологических и методических устоев, в частности в сфере постоянного улучшения. В современных условиях категории «реформирования» и «модернизация» регионального и местного развития прочно закрепились в правовом, экономическом и управленческом лексиконе как ученых в области юридических и управленческих наук, так и представителей всех уровней публичного (государственного и местного самоуправления) управления. Необходимость публичной политики в сфере местного развития вытекает из местной дискретности пространства, неравномерности территорий и задач их развития, в результате чего любая публичная политика формируется дифференцированно в территориальном и местном аспекте. В современной хозяйственной жизни необходимо соблюдать отдельные общепризнанные правила, чтобы деятельность местных экономических субъектов не привели к хаосу и кризису, а превратились в совокупность процессов, обеспечивающих местное развитие и повышение уровня (качества) жизни. Одним из условий функционирования действенного хозяйствования есть понимание, общественное признание этих правил и их обязательное соблюдение экономическими субъектами, в частности на региональном и местном уровнях.

Развитие в условиях глобальных преобразований экономических отношений подразумевает действенное государственное управление и регулирование на всех уровнях и территориях. Государству отводится ведущая роль в создании стимулов заинтересованности хозяйствующих субъектов и всех граждан в экономическом росте, гарантий политической, оборонной, экологической безопасности.

Анализ исследований и публикаций. Как известно, государственное управление и регулирование, то есть влияние государства в лице институтов (органов) на объекты и процессы, осуществляется, как правило, в рамках государственной экономической политики и включает прогнозирование, планирование, финансирование, бюджетирование, кредитование, регулирование цен, административное влияние, учет, контроль [1].

Государственное управление достаточно основательно изучается с разных сторон не только экономической, но и юридической наукой (см. труды д.ю.н., проф. В.Б. Аверьянова, д.ю.н., проф. В.Ф. (Погорилко, д.ю.н., профессор Л.К. Вороновой, к.ю.н., доц. Н.В. Воротинной), но такой подход более связан с административными мерами государства и различными направлениями такого влияния. Понятно, что основными функциями управления являются организация, планирование, регулирование, кадровое обеспечение, контроль.

Следует отметить, что помимо административных и экономических методов воздействия, государство применяет комплексный инструмент макроэкономического регулирования, одновременно выступая и его объектом, - государственный или местный сектор экономики, а также интегрирует все инструменты и цели регулирования при разработке различных экономических программ. Такие исследования проводятся в рамках нового научного направления – публичное управление, изучающее различные направления макроэкономического регулирования (см. труды д. н. гос. упр., проф. В.Е. Воротина, д. н. гос. упр. О.Г.Мордвинова). По нашему мнению, сочетание усилий представителей различных научных направлений позволяет получить полную картину макроэкономических возможностей содействия процессу модернизации и экономического роста всей хозяйственной системы Украины, в частности, ее обновленным регионам.

Изложение основного материала. В современном обществе, построенном на рыночных началах, хозяйственная деятельность свободна и зависит от общего экономического процесса, который, в свою очередь, подвергается четкому государственному управлению и регулированию на основе законов и нормативах. Однако существует несколько обстоятельств, когда государство берет на себя функции активного управления региональными и местными процессами. В частности, это возможно при признании необходимости быстрой структурной перестройки экономики, при возникновении угрозы национальной и региональной экономической безопасности, принятии мер протекционизма или, когда государство является собственником крупных предприятий и работает совместно с стратегическими инвесторами.

Современную рыночную систему стран и с ее развитыми регионами регулирует государство, но в условиях реформы децентрализации властных полномочий эти функции передаются на места. Есть две точки зрения на место власти и уровня децентрализации в современных системах. Часть исследователей обосновывают необходимость активного вмешательства государства в экономику, поскольку последняя в условиях свободного рынка страдает от внутренних недостатков. В частности, это касается рынка, лишенного механизмов, обеспечивающих стабильность экономического развития. Многие сферы деятельности не могут быть рыночными по своей природе, следовательно, они не конкурентоспособны. Вторая точка зрения сводится к тому, что государство должно ограничить свое вмешательство в экономику. Государственное регулирование экономики не может быть эффективным, оно приводит к торможению индивидуальной инициативы, что приводит к дестабилизации экономики, в частности региональной и местной активности.

Следует отметить, что все реально существующие развитые экономические системы объединяют в себе рыночные основы, основанные на объективных экономических законах, и механизмах рационального государственного (макроэкономического) или регионального (местного) регулирования в плане ограничения действия этих рыночных законов.

Выяснение роли государства и его регионов в экономике является предметом многих наук (юридической и управленческой). В современных условиях хозяйствования и развития системы управления в Украине для определения роли государства в управленческой литературе используются разные термины: государственное регулирование, государственная экономическая политика, государственное управление экономикой, макроэкономическое регулирование, государственное вмешательство в экономику, модернизация и другие.

Как отмечают авторы учебника по государственному регулированию экономики, сущности явления менее соответствует такой распространенный термин, как «государственное вмешательство в экономику». Он рождает представление о насильственном вмешательстве, даже с благими намерениями, одной самостоятельной системы (государства) в другую, как хирургическое

вмешательство в организм человека [2]. На самом деле государство является не внешней системой развития хозяйственной системы, а ее составной частью.

Украина развивает систему публичного управления, основанную на европейских ценностях, основах демократии и национального единства. Наши исследования свидетельствуют, что управление (система) любым процессом (стандартом) начинается с обозначения последнего как отдельного субъекта управления и регулирования. В целях воздействия на состояние системы или стандарта и для достижения желаемых целей создается соответствующая организация, которая планирует деятельность, направленную на достижение отдельного результата. После того, как организация создана и планы ее деятельности установлены, в рамках планируемых мер утверждают правила поведения для каждого члена организации. Затем подбирается персонал, способный выполнить задуманное. В современных условиях первоочередной задачей является удержание (поиск) рационального баланса между децентрализацией властных полномочий и властной национальной структурой. В управлении наблюдается динамика, требующая постоянного контроля и усовершенствования (модернизации).

Глубокие рыночные преобразования в Украине призваны изменить характер участия государства в хозяйственной практике, существенно снизить долю государственной собственности, создать экономические условия для обеспечения высокой частной (ресурсной) активности. Любая масштабная акция требует тщательной подготовки и сбалансированности. Как отмечает В.Е. Воротин, цель государственного регулирования – создание экономической системы, которая будет ориентирована на выбор наиболее эффективных альтернатив использования существующих факторов производства и обеспечения благоприятных социально-экономических условий жизни [3].

Макроэкономическое регулирование в условиях глубоких рыночных преобразований охватывает все направления общественного производства. Однако приоритет предоставляется регулированию условий ресурсного обеспечения, в частности, предпринимательства, инвестиций, финансовых рынков и денежного обращения, территориальных пропорций и региональных рынков, интеграции и внешнеэкономической деятельности. Эти вопросы являются основным содержанием макроэкономического регулирования экономики в условиях глубоких преобразований.

Ориентирами в процессе макроэкономического регулирования хозяйственных процессов, являются показатели, характеризующие уровень экономического развития и качество жизни: продолжительность жизни человека, доход (валовой внутренний продукт) на душу населения, уровень занятости, степень реализации прав человека, состояние окружающей среды.

Итак, по нашему мнению, государственное регулирование можно определить, как регулирующее влияние государства на экономические процессы соответствующими средствами с целью ориентации хозяйствующих субъектов и отдельных граждан на достижение конкретных целей и рациональных приоритетов государственной политики. Государственное регулирование и есть макроэкономическое регулирование экономики, которое направлено на реализацию всех функций государства и призвано создать условия для рационального функционирования рыночного хозяйствования в государстве.

Глубокие преобразования уже рыночной экономики требуют выработки научно обоснованной государственной политики, которая претворяется в жизнь путем разработки и реализации соответствующих законов и государственных программ с учетом современного состояния процесса децентрализации. Любая государственная программа, устанавливающая или изменяющая условия хозяйствования отдельных субъектов, требует тщательной подготовки: изучение ситуации, анализа причин, формирование целей вмешательства (регулирования), разработки конкретных мер (программы), прогнозирование возможных последствий их реализации, изучение альтернативных вариантов или модернизации существующих подходов. Только после основательной подготовки возможно принятие программы в форме принятия нормативно правового акта или соглашения.

Возвращаясь к процессу обновления национальной системы управления, заметим, что английское слово «модернизация» появилось примерно в середине XVIII ст. (1748-1770). Категория «модернизация» широко использовалась как обычное слово между XVIII и XIX веками и заняла место среди научных терминов в начале XX века. Пока нет единого стандартного определения категории, но есть отдельные объяснения и теоретические значения для модернизации.

Во-первых, основное содержание категории (общественные отношения) модернизации содержится в различных научных и обычных словарях. Согласно словарю английского языка Мериам-Вебстер, модернизация имеет два основных значения: во-первых, это действие, которое должно быть современным или адаптироваться к современным потребностям, то есть осуществление

модернизации; во-вторых, это государство, имеющее признаки современности или отвечающее современным потребностям, то есть государство после осуществления модернизации. Для формулирования этого явления использован глагол «модернизировать», существительное «модернизация» и прилагательное «модернизированный». Модернизированный (обновленный) – самый новый, лучший и самый прогрессивный.

Теоретическое объяснение модернизации касается ее толкований в разных теориях. Теории модернизации – это систематические описания характеристик и законов, управляющих модернизацией. Различные теоретические школы по-разному объясняют модернизацию. До сих пор не достигнуто соглашение о понимании и объяснении модернизации.

С позиции политической экономии толкование модернизации основывается на объяснениях модернизации в различных национальных экономических политиках, включая различные стратегии и меры по содействию модернизации. В целом, политико-экономическое значение модернизации различается в различных теориях модернизации и выходит на современные общественные отношения в этой сфере.

Отметим, что теория модернизации предполагает, что она имеет определенное наднациональное теоретическое значение. Это изменение собственности и средств производства, типа международной конкуренции, мирохозяйственного состояния и исторического процесса глобальных преобразований в мире. В науке о модернизации она имеет особенный оттенок, содержание и характер [4].

С научной точки зрения модернизация формируется как обычное явление во время промышленной революции XVIII века – это изменение современной цивилизации и международной конкуренции, включая формирование, развитие, международное взаимодействие современной цивилизации, инновации, отбор, распространение и уничтожение цивилизации, а также международная конкуренция в мире. Страны, достигшие и сохранившие самый высокий уровень в мире, являются развитыми странами, а другие попали в категорию развивающихся стран; существует определенная мобильность между этими двумя типами стран.

Модернизация происходит в разное время, на разных уровнях, в разных областях, секторах и аспектах, и охватывает поведение и жизнь, содержание и структуру, организацию и институты, а также знания и идеи. Этот процесс носит двойной характер. Когда дело доходит до цивилизационных изменений, каждая страна добивается прогресса, и модернизация может быть успешной. Однако путь прогресса и уровень развития отличаются от страны к стране, поэтому не все страны преуспевают одновременно. С точки зрения международной конкуренции лишь небольшое количество стран способны достичь высокого уровня в мире и внести в него вклад. За последние 50 лет примерно 5% развивающихся стран перешли в группу более развитых стран с рыночными отношениями и вероятность того, что развивающаяся страна сохранит свой статус, составляет более 90%.

В науке не существует стандартного определения самого процесса модернизации, поскольку она носит многогранный характер. К примеру, это не только мировая тенденция, но и общественные отношения; она предполагает не только международную интеграцию, но и международную дифференциацию; она не может быть достигнута раз и навсегда, а ее отсутствие вызывает множество вопросов [5].

Если перейти на региональный (субрегиональный или местный) уровень, то как теоретическую основу следует брать прежде всего теорию региональной модернизации. Профессор Хэ считает, что подобно классической теории модернизации и теории второй модернизации, теория региональной модернизации должна включать пять основных элементов: оперативное определение региональной модернизации, законы и особенности процесса региональной модернизации, результаты региональной модернизации - два вида современности (цель региональной модернизации), динамика и модели региональной модернизации [6].

Отметим, что региональная модернизация относится к историческому процессу и его глубинным изменениям, в которых регионы достигают, поддерживают и намерстаивают самый высокий уровень в экономической, социальной и других сферах. Это тот же процесс, в котором развитые регионы достигают и поддерживают высокий уровень в мире, а также процесс, в котором развивающиеся страны пытаются достичь высшего уровня в мире. Это также зависит от состояния непрерывных изменений, благодаря которому развитые страны поддерживают более высокий уровень в мире, а также от функции изменений, при выполнении которых развивающиеся страны достигают высшего уровня в мире [7].

Выводы. Основным результатом процесса модернизации выступает разработка современных систем управления. Основными особенностями современной системы управления сегодня являются: консолидация данных и знаний, развитие коммуникационных сетей, интеллект, наука, творчество, персонализация, разнообразие, баланс города и села, международное высшее образование и т.д. В настоящее время следующие проблемы модернизации – киберпреступность, информационные пробелы, глобальные угрозы и рост неравномерности развития.

Проблемы, возникающие из-за «ресурсной зависимости» местных властей, связаны с увеличением количества вопросов обеспечения бесперебойной работы учреждений и развития, поскольку местная администрация не имеет законодательной базы и ее ресурсная мощность очень слаба. Есть европейские страны, где органы местного самоуправления вправе устанавливать собственные средства для ресурсных источников, налогов и налоговых ставок, а также определять налогооблагаемую базу физических лиц и сборы. В то же время, налоговая система этих стран имеет меньшую долю местных налогов. Реалиями современного экономического развития является полная зависимость местных властей от производителей и поставщиков ресурсов для использования органами местного самоуправления. Адекватной научной основой решения этой проблемы выступает ресурсный подход к созданию новых базовых источников развития.

Современный подход к государству и публичному управлению в целом придерживается следующих принципов: неравномерности развития регионов, асинхронности, структурной нестабильности и изменчивости уровня роста отдельных территорий. Результатом региональной модернизации есть внедрение и развитие современных информационных и социальных сетей, особенно в направлении распределения и использования ресурсов. Цель модернизации управленческой системы - завершение следующей фазы системных преобразований и сохранение скорости полной модернизации. Качество жизни и развитие человека являются основой региональной модернизации.

Список литературы:

1. Воротін В.Є. Макроекономічне регулювання в умовах глобальних трансформацій. Моногр. К. вид-во УАДУ. 2002. 392 с.
2. Антикризисное управління національною економікою: монографія / [І. Малий, І. Радіонова, А.Ємельянов та ін.]; за заг. ред. І. Малога. К.: КНЕУ, 2017. 368 с.
3. Воротін В.Є., Проданик В.М. Від регуляторної політики до державно-приватного партнерства в публічному секторі України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2019. No 1. С.95-102.
4. RGCMS (Research Group for China Modernization Strategies, et al.). China Modernization Report 2010: World Modernization Outline 1700-2100. Beijing: Peking University Press. 2010. 416 p.
5. Черняк М.Є. Модернізація територіальної організації влади в Україні як чинник регіонального розвитку: дис...док. філософі: 281 – публічне управління та адміністрування / Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президенті України, Харків, 2020. 241 с.
6. He C. Modernization Science: The Principles and Methods of National Advancement. Berlin: Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 2012. 648 p.
7. Воротін В.Є. Модернізація сфери освіти та науки як об'єкта державного управління: конкурентні переваги для України. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2017. № 6. С. 153-160.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Шинкарев Андрей Николаевич

«Өңіраралық персоналды басқару академиясы» Жоғары оқу орны

Киев, Украина

Ковал Олег Михайлович

Тарас Шевченко атындағы Киев ұлттық университетінің мемлекеттік басқару

және ғылыми-зерттеу институты, Киев, Украина

ӨНІРЛЕРДІ ДАМУ ТУДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК ТЕТІКТЕРІ НЕГІЗДЕРІ:

МЕНЕДЖМЕНТ ЖӘНЕ МОДЕРНИЗАЦИЯ

Мақалада билік өкілеттіктерін орталықсыздандыру жағдайында басқару жүйесін одан әрі реформалау мен жаңғыртудың қазіргі заманғы жағдайларында жергілікті және өңірлік дамуды жария басқару мен реттеудің (мемлекеттік тетік) теориялық негіздері ашылған. Өңірлер мен аумақтарды дамыту саласында нарықтық қатынастары дамыған елдердің жетекші тәжірибесі айқындалды. Украинада мемлекеттік (Мемлекеттік және жергілікті) басқаруды одан әрі реформалау тәжірибесі мен шарттарын қолдану аясында жергілікті және

аймақтық дамудың негізгі мемлекеттік тетіктерінің тиімді жұмыс істеу проблемасын шешудің жаңа тәсілдері негізделген. Жергілікті биліктің «ресурстық тәуелділігі» саласындағы проблемалардың пайда болуы мемлекеттік даму тетіктерінің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету мәселелерінің көбеюінің салдары екендігі дәлелденді, өйткені жергілікті билік органдары билік өкілеттіктерін орталықсыздандыру реформасы процесінде оларға берілген өкілеттіктерді орындауды ресурстық қамтамасыз етуге қатысты толыққанды заңнамалық негізге ие емес.

Жаңғырту процесінің негізгі нәтижесі қазіргі заманғы басқару жүйелері мен әдістерін әзірлеу болып табылады. Қазіргі заманғы басқару және реттеу жүйесінің негізгі ерекшеліктері: деректер мен білімді шоғырландыру, коммуникациялық желілерді дамыту, интеллект, ғылым, шығармашылық, даралау, әртүрлілік, қала мен ауылдың тепе-теңдігі және халықаралық жоғары білім. Қазіргі уақытта жаңғыртудың келесі проблемалары – киберқылмыс, ақпараттық олқылықтар, жаһандық қатерлер және тенсіздіктің өсуі.

Тірек сөздер: мемлекеттік басқару, аймақтық менеджмент, реформа, жергілікті даму, орталықсыздандыруды реформалау, ресурстарды қолдау.

Shinkarev Andrey
Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel
Management», Kiev, Ukraine
Koval Oleg

Educational and Scientific Institute of Public Administration and
Public Service of Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
BASES OF STATE MECHANISMS OF REGIONAL DEVELOPMENT: MANAGEMENT
AND MODERNIZATION

The article reveals the theoretical foundations of public administration and regulation (state mechanism) of local and regional development in modern conditions of further reform and modernization of the management system in the conditions of decentralization of power. The leading experience of countries with developed market relations in the development of regions and territories has been identified.

The article substantiates new approaches to solving the problem of the effective functioning of the main state mechanisms of local and regional development in the context of applying experience and conditions for further reforming public (state and local) administration in Ukraine.

It is proved that the emergence of problems in the field of “resource dependence” of local authorities is a consequence of the growing number of issues of ensuring the effective functioning of state development mechanisms, since local authorities do not have a full-fledged legislative framework regarding resource support for the implementation of delegated powers in the process of decentralization reform of power powers.

The main result of the modernization process is the development of modern control systems and methods. The main features of the modern management and regulation system today are: the consolidation of data and knowledge, the development of communication networks, intelligence, science, creativity, personalization, diversity, urban-rural balance and international higher education. Currently, the next modernization challenges are cybercrime, information gaps, global threats, and rising inequality.

Key words: public administration, regional administration, reform, local development, decentralization reform, resource provision.

List of references:

1. Vorotin V.Ye. Makroekonomichne rehuliuвання v umovakh hlobalnykh transformatsii. Monohr. K. vyd-vo UADU. 2002. 392 s. [in Ukrainian].
2. Antykryzove upravlinnia natsionalnoiu ekonomikoju : monohrafiia / [I. Malyi, I. Radionova, A. Yemelianov ta in.]; za zah. red. I. Maloho. K.: KNEU, 2017. 368 s. [in Ukrainian].
3. Vorotin V. Ye., Prodanyk V. M. Vid rehuliatornoj polityky do derzhavno-pryvatnoho partnerstva v publichnomu sektori Ukraini. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2019. No 1. S. 95–102. [in Ukrainian].
4. RGCMS (Research Group for China Modernization Strategies, et al.). China Modernization Report 2010: World Modernization Outline 1700-2100. Beijing: Peking University Press. 2010. 416 p.
5. Cherniak M.Ye. Modernizatsiia terytorialnoi orhanizatsii vlady v Ukraini yak chynnyk rehionalnoho rozvytku: dys...dok. filosofi: 281 – publichne upravlinnia ta administruvannya / Kharkivskiy rehionalnyi instytut derzhavnoho upravlinnia Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy, Kharkiv, 2020. 241 s. [in Ukrainian].
6. He C. Modernization Science: The Principles and Methods of National Advancement. Berlin: Springer-Verlag Berlin Heidelberg. 2012. 648 p.
7. Vorotin V. Ye. Modernizatsiia sfery osvity ta nauky yak obiekta derzhavnoho upravlinnia: konkurentni perevahy dlia Ukrainy. Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy. 2017. № 6. S. 153-160. [in Ukrainian].

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Қабжанов Ақылбек Тайбулатович, заң ғылымдарының кандидаты, профессор, заң пәндері кафедрасының меңгерушісі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Крынин Алексей Андреевич, криминалистика кафедрасының оқытушысы, Ресей Ішкі істер министрлігі Барнаул Заң институты, Барнаул, Алтай өлкесі, Ресей Федерациясы;

Коваль Олег Михайлович, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, Украина Президенті жанындағы Ұлттық мемлекеттік басқару академиясы, Киев, Украина;

Проданик Василий Михайлович, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, «Өңіраралық персоналды басқару академиясы» Жоғары оқу орны, Киев, Украина;

Пьянкова Алина Евгеньевна, оқытушы, Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей Федерациясы;

Сағалаков Эдуард Алексеевич, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Н. Ф. Катанов атындағы Хакас мемлекеттік университеті, Ресей Федерациясы;

Суровова Юлия Сергеевна, мемлекеттік құқықтық пәндер кафедрасының бакалавриаты, Н. Ф. Катанов атындағы Хакас мемлекеттік университеті, Ресей Федерациясы;

Туганбаева Салтанат Турсынханқызы, заң ғылымдарының магистрі, заң пәндері кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Турлаев Андрей Викторович, заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, мемлекет және құқық теориясы мен тарихы кафедрасы, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шинкарев Андрей Николаевич, мемлекеттік басқару ғылымдарының кандидаты, Украина Президенті жанындағы Мемлекеттік басқару ұлттық академиясы, Киев, Украина.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Қабжанов Ақылбек Тайбулатович, кандидат юридических наук, профессор, заведующий кафедрой юридических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Крынин Алексей Андреевич, преподаватель кафедры криминалистики, Барнаульский юридический институт МВД России, Барнаул, Алтайский край, Российская Федерация;

Коваль Олег Михайлович, кандидат наук государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина;

Проданик Василий Михайлович, кандидат наук государственного управления, Высшее учебное заведение «Межрегиональная академия управления персоналом», Киев, Украина;

Пьянкова Алина Евгеньевна, преподаватель, Алтайский государственный университет, Барнаул, Российская Федерация;

Сағалаков Эдуард Алексеевич, кандидат исторических наук, доцент, Хакасский государственный университет имени Н. Ф. Катанова, Российская Федерация;

Суровова Юлия Сергеевна, магистрант кафедры государственно-правовых дисциплин, Хакасский государственный университет имени Н.Ф.Катанова, Республика Хакасия;

Туганбаева Салтанат Турсынханқызы, магистр юридических наук, старший преподаватель кафедры юридических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Турлаев Андрей Викторович, кандидат юридических наук, ассоциированный профессор, кафедра теории и истории государства и права, Карагандинский университет имени академика Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Шинкарев Андрей Николаевич, кандидат наук государственного управления, Национальная академия государственного управления при Президенте Украины, Киев, Украина.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Kabzhanov Akyzbek, Candidate of Legal Sciences, Professor, Head of the Department of Legal Disciplines, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Krynin Alexei, Lecturer of the Department of Criminology, Barnaul Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia, Barnaul, Altai Krai, Russian Federation;

Koval Oleg, Candidate of Sciences in Public Administration, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine;

Prodanik Vasily, Candidate of Sciences in Public Administration, Higher Educational Institution «Interregional Academy of Personnel Management», Kiev, Ukraine;

Pyankova Alina, Lecturer, Altai State University, Barnaul, Russian Federation;

Sagalakov Eduard, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, N. F. Katanov Khakass State University, Russian Federation;

Surovova Julia, Master's student of the Department of State and Legal Disciplines, N.F.Katanov Khakass State University, Republic of Khakassia;

Tuganbayeva Saltanat, Master of Law, Senior Lecturer of the Department of Legal Disciplines, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Turlaev Andrey, Candidate of Legal Sciences, Associate Professor, Department of Theory and History of State and Law, Karaganda University named after Academician E.A.Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Shinkarev Andrei, Candidate of Sciences in Public Administration, National Academy of Public Administration under the President of Ukraine, Kiev, Ukraine.

ӨОК 371
ҒТАХР 14.33.01

Абдикеева Замзагуль Советовна
zamza -2010@mail.ru

Кыздарбекова Багила Есенқызы
«Сұлтанмахмұт Торайғыров атындағы тірек мектебі» КММ
Бұхар жырау ауданы, Қарағанды облысы, Қазақстан Республикасы

МҰҒАЛІМНІҢ *SOFT SKILLS* БАҒЫТЫ АРҚЫЛЫ ДАМУДА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ӘДІСТЕМЕЛЕРДІ ҚОЛДАНУЫ

Барлық инновациялар жақсы дәстүрлерге негізделген. Бүгінгі мұғалімнің басты мақсаты – кез-келген балаға тек мектепте ғана емес, өмір бойы табысты болуға мүмкіндік беретін даму деңгейін қамтамасыз ету. Мақалада икемді дағдылар мен педагогиканы байланыстыру мұғалімнің жеке ресурсы-балалардың дамуына әсер ететін негізгі факторлар екендігі туралы сөз болмақ.

Тірек сөздер: «Soft skills» дағдылары, кәсіби құзыреттілік, икемді дағды, қабілет, шығармашылық, жаһандану үрдісі, зерттеулер.

Тиімді қызмет үшін тек кәсіби дағдылар ғана емес, сонымен қатар университетте алу мүмкін емес қосымша білім мен дағдылар да маңызды: қарым-қатынас жасау, командада жұмыс істеу, өз қызметін жоспарлау, ақпаратпен жұмыс істеу қабілеті, стресске төзімділік, креативтілік, жауапкершілік және қазіргі әлемде «soft skills» дағдылары деп аталатын бағыт.

Бұл саладағы зерттеулер АҚШ-та шамамен 1960 жылдары басталды және олардың саны аз емес. Батыста біраз уақыттан бері жұмыстар жарияланып келеді және тіпті осы тақырыпта диссертациялар қорғалады. Міне, бірнеше мысалдар, «Higher Education in Europe» журналында 2008 жылы икемді дағдылар кәсіби құзыреттіліктің ажырамас бөлігі болып табылатындығын дәлелдейтін мақала жарияланды. Автор заманауи білім беру түлектер еңбек нарығының талаптарына сай болуы үшін soft skills жаттығуын да қамтуы тиіс деп санайды. Джина Уотсон Митчелл өзінің диссертациясында сауалнама деректерін талдайды және икемді дағдыларды дамытуды және олардың оқу жоспарларын қосуды ұсынады [1, 39].

Атақты неміс филологы және Гейдельберг университетінің профессоры Альбрехт Фон Михаэлдің айтуынша, икемді дағдылар коммуникативті және басқарушылық қабілеттер болып табылады. Негізгі шеберлік «жалғыз машина жасай алмайсың... командада жұмыс істей білу болуы керек деп санайды», - деді [2, 116]. Оксфорд сөздігіне сәйкес, «икемді дағдылар» - бұл басқа адамдармен тиімді және үйлесімді қарым-қатынас жасауға мүмкіндік беретін жеке қасиеттер. Бұл дағдыларды бақылау, тексеру және нақты көрсету қиын. Барлық анықтамаларды қорытындылай келе, Soft skills («икемді», «жұмсақ» дағдылар) — жұмыс процесіне сәтті қатысуға, жоғары еңбек өнімділігіне жауап беретін және өтпелі, яғни нақты пәндік салаға қатысы жоқ мамандандырылмаған, кәсіби емес дағдылардың кешені деген қорытындыға келеміз.

Soft skills дегеніміз не? Soft skills ағылшын тілінен икемді немесе жұмсақ дағдылар деп аударылады. Анықтама бойынша олар кәсіби емес, өмірлік білімге жатқызады. Бұл ұғым қызметтің маманданбаған түрімен және кәсібіден жоғары сапалармен байланысты дағдылар кешені ретінде түсініледі [3.].

Икемді дағдылар адамның жұмыс әрекетімен тікелей байланысты болмаса да, бұл оған өнімділікті жоғарылатуға және берілген тапсырмаларды табысты орындауға мүмкіндік береді.

Икемді дағдылардың қандай түрлері бар? Барлық ептілік дағдылары екі үлкен топқа бөлінеді:

1. Жеке дағдылар. Икемді дағдылар тізіміне жауапкершілік, адалдық, өзін-өзі реттеу, уақытты басқару, шығармашылық ойлау, оптимизм, этикет, әдептілік, логикалық ойлау, көпшілдік, эмпатия, жеке қаржылық басқару және т.б. жатады.

2. Тұлғааралық дағдылар. Икемді дағдылар тізіміне топта жұмыс істей білу, басқа адамдарды тыңдау және тыңдай білу, көшбасшылық, басқа адамдарды құрметтеу, сыпайылық, жанашырлық, өз пікірін дәлелдей білу, қарсыласпен кері байланыс орнату және т.б. кіреді

Давоста өткен Дүниежүзілік экономикалық форумда жасалған кәсіптердің болашағы туралы есепте 5 жылдан кейін ең қажет болатын дағдылардың тізімі аталған. Бұл тізім өте қызықты, өйткені ол адамның, қоғамның және мәдениеттің дамуындағы екі маңызды тенденцияны көрсетеді [4].

Ең қажетті soft skills құзыреттіліктерін атап өтсек:

1. Мәселелерді кешенді көп деңгейлі шешу. Кез-келген мәселені шешудің жүйелі, біртұтас тәсілін білетін, ең айқын болудан басқа не нәрсеге назар аудару керектігін білетін мамандар ең танымал болады.

2. Сыни ойлау. Бұл адам кіретін ақпаратқа және тіпті өз нанымдарына күмән келтіретін ойлау тәсілі. Бұл өте пайдалы дағды, өйткені ол дамуға көмектеседі.

3. Креативтілік. Шығармашылық - бұл әлі жоқ нәрсені көру мүмкіндігі.

4. Көшбасшылық дағдылар (адамдарды басқару қабілеті)

5. Адамдармен коммуникативті жағдайда барабар қарым-қатынас жасау, кеңес алу, келіссөздер жүргізу, сөйлесуді қорытындылай білу.

6. Эмоционалды интеллект. Бұл өзгелердің эмоцияларын тану, бірлескен іс-әрекет үшін эмоционалды байланыс орнату, сондай-ақ басқа адамдардың эмоцияларын және эмоцияларын басқару мүмкіндігі.

7. Өз пікірін қалыптастыру және шешім қабылдау. Өз пікіріңізді тұжырымдай білу, қандай да бір жағдайда келісе білу және қарсы салмақтай білу.

8. Бағдарлану. Қазіргі әлемде қоғам туралы бағдарлай білу.

9. Келіссөздер жүргізе білу.

10. Ми икемділігі немесе танымдық икемділік – бұл ақыл-ойдың бір ойдан екінші ойға тез ауысуы, сонымен қатар бір уақытта бірнеше нәрсені ойлау қабілеті.

Енді осының бәрін қосымша білім беру жүйесіндегі өзгерістерге қарай бағыттасақ және XXI ғасыр дағдылары білім беруді өзгертеді деп алсақ, онда білім алушыларға:

- күрделі және ерекше тапсырмаларды орындауға міндетті, олардың көпшілігі үшін командада жұмыс істеу, ұжымдағы рөлдерді бөлу, бірлескен жоспарлауымыз қажет;

- әрбір нақты оқушының қызығушылықтары мен қасиеттеріне сәйкес келетін жеке білім беру траекториясын ұстанамыз;

- жаңа білімді өз бетінше игеру, жаңа ақпаратты іздеу үшін олардың құзыреттері мен білімдерін пайдалануды үйренеміз;

- оқу процесінде ересек өмірде қолдануға болатын қол жетімді заманауи технологияларды қолданамыз;

- алдыңғы толқын ұстаздардан қолдау алып, олардың жетістіктеріне үйрене отырып білім беру бағытын жоспарлаймыз.

Осылайша, қазіргі түлектер әрдайым технологиядан озып, оларды белсенді қолданады және олардың дамуын қорқынышпен емес, қызығушылықпен бақылайды - өйткені технология тек адамның өмірін жақсартуға және олардың жұмысының тиімділігін арттыруға мүмкіндік береді.

Икемді дағдылар мен педагогиканы байланыстыру мұғалімнің жеке ресурсы-балалардың дамуына әсер ететін негізгі факторлардың бірі. Балалар неғұрлым жас болса, ұстаз тұлғасының әсері соғұрлым жоғары болады.

Мұғалімнің тұлғасы және оның қазіргі қоғамның талаптарына қаншалықты сәйкес келетіні бірінші орынға шығады. Soft skills деп аталатынды дамытуға және игеруге дайын педагогтармен ғана прогрессивті және бәсекеге қабілетті қоғам құруға болады. Soft skills дамыту үшін қажетті және жеткілікті жағдайлар жасау үшін қазіргі заманғы әлем баланы қандай күтетінін, ол қандай қасиеттер мен құзыреттермен таяу болашақ әлеміне кіретінін, ол біз үйреніп алғаннан мүлдем өзгеше болатынын түсіну маңызды болып отыр. Бұдан келіп мұғалімдерге назар аудару керек дағдылар:

а) тиімді қарым-қатынас дағдысы (жеке және хат алмасу).

ә) тыңдау, сендіру және дәлелдеу;

б) ата-аналармен қарым-қатынас құру және қолдау;

в) «келіссөздер» жүргізу;

г) презентациялар өткізу;

ғ) өзін-өзі таныстырудың негізгі дағдылары;

д) көпшілік алдында сөйлеу.

Сонымен бірге командада жұмыс істей білу, нәтижеге назар аудару бұл ең алдымен білім беру мекемесінің жалпы көрсеткіштеріне, яғни рейтингке әсер ететін факторлар:

- технологияның жұмысқа әсерін түсіну.
- жаңа талаптарға, мысалы, білім беру процесін цифрландыруға икемді әрекет ету қабілеті.
- сыни тұрғыдан ойлау қабілеті және өз пікірін білдіруден қорықпау.
- Жүйелік ойлау, шығармашылық ойлау, құрылымдық ойлау қабілеті,
- ақпаратты іздеу және талдау,
- шешім қабылдау қабілеті.
- Өз-өзін басқара білу. Эмоцияны басқару, стрессті басқару, өзіндік дамуды басқару, уақытты басқару, рефлексия, кері байланысты қолдану (қазір эмоционалды интеллект деп аталатынның бәрін қосуға болады).

Ал енді мұғалімнің өзі икемді дағдыларды дамытудың үшін не істеу керек деген сұрақ туындайды. Бұл жерде қосарымыз:

- дағдыларды үйрену, яғни үлгі алыңыз («*Болмасаңда ұқсап бақ*»). Абай);
- балалар үшін үлгі болыңыз, олармен бірге жаттығыңыз: егер ересектер стресстік жағдайда дұрыс жол таба алса, бала жолын үйренеді - икемділікті, тыныштықты, ымыраға келуді үйренеді;
- хобби және шығармашылық сабақтар soft skills құзыреттілігінің барлық түрлерін дамытады;
- спорт ерікті құзіреттілікті дамытады, ал командалық спорт ұжымда жұмыс істеуге үйретеді;
- музыка және сурет салу мидың екі жарты шарын да дамытады және барлық зияткерлік құзыреттерге серпін береді.
- шахмат ойнау кезінде логикалық ойлау дамиды.

Топ құрамындағы жобалық жұмыс (ересектер, балалар-ересектер) әлеуметтік, көшбасшылық және зияткерлік құзыреттерді дамытуға мүмкіндік береді. Жоба көшбасшы, мамандар, коммуникатор, инноватор және басқа да рөлдері бар кәсіби ұжымда нақты жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Жобаны әзірлеудің әрбір сатысында құзыреттердің әртүрлі түрлері жаттығады: рөлдерді бөлу (көшбасшылық), талқылау (әлеуметтік құзыреттер), зерттеу жұмысы (зияткерлік құзыреттер), жобаны таныстыру (әлеуметтік құзыреттер).

Даму тренингтері балаларға да, ересектерге де қол жетімді soft skills жаттығуларының ең тиімді нұсқасы, тренинг барысында құзыреттілікті дамыту жетекші қоятын және оның орындалуын қадағалайтын басты міндет болып табылады. Тренингтерді өзіңіз жасай аласыз.

Атап айтқанда, біз балаларға бейімделе аламыз, оларда soft skills шығармашылық сияқты құзыреттілікті дамыта аламыз.

Дағдыларды дамытудың күрделілігі сіздің ерекшеліктеріңізге, сондай-ақ сізге қажет шеберлікке байланысты. Жалпы, мынаны ескеру қажет: кез-келген икемді дағдыларды дамыту уақытты қажет етеді. Кейбір кәсіби дағдыларды бірнеше күн ішінде алуға болады (дегенмен жылдар бойы қалыптасатынын да білеміз). Негізінен дағдылар жағдайында процесс әрдайым ұзақ болады, себебі бұл қасиеттердің көпшілігі біздің қалыптасқан, бойымызға сіңген әдетіміз бен көзқарасымызбен байланысты және оларды өзгерту уақытты қажет етеді.

Soft skills-ді дамыту бойынша кейбір ұсыныстар.

1. Алдымен дамытқыңыз келетін дағдылар тобын (немесе тіпті белгілі бір шеберлікті) тандап, ол туралы ақпаратты мақсатты түрде іздеңіз.

2. Икемді дағдыларды, кез-келген дағдылар сияқты, үнемі тәжірибе арқылы ғана дамытуға болады. Тек кітап оқу көмектеспейді.

3. Өзіңізге нақты мақсаттар қойыңыз және дамыған сайын нәтиженің жақсарғанын бағалаңыз.

4. Кішкентайдан бастаңыз, содан кейін табысқа жету мүмкіндігі жоғары. Мысалы, егер сіз көпшілік алдында презентация жасауды үйренгіңіз келсе, онда үлкен ғылыми конференциядан гөрі сыныпта немесе әріптестеріңіздің алдында сөйлеуден бастаңыз.

5. Күрделі тапсырмаларды бірнеше кезеңге бөліп, жоспар бойынша жүріңіз.

Қазіргі заманғы білім икемді дағдыларды дамытуға бағытталуы керек, олардың көпшілігі әр балаға тән және тән, бірақ оларды дамыту және жетілдіру қажет, өйткені балалардың көпшілігі жаңа әлеуметтік жағдайға тап болған кезде алаңдай бастайды, ал жаңа міндеттерді орындаған кезде ғана өздерін қауіпсіз сезінеді. Олар достарынан, ата-аналарынан және мұғалімдерден көмек пен қолдау іздейді.

Педагогиканың қазіргі заманғы негізгі бағыты – балалардың шығармашылықты, тәуелсіздікті, сыни ойлауды дамыту, қазіргі әлемде өзгеру, бейімделу және бағдарлау қабілетін жетілдіру

Бүгінгі мұғалімнің басты мақсаты – кез-келген балаға тек мектепте ғана емес, өмір бойы табысты болуға мүмкіндік беретін даму деңгейін қамтамасыз ету. Сондықтан икемді дағдыларды дамыту міндеті жаһандану үрдісі тез өзгертін бүгінгі әлемде өзекті екеніне сеніміміз мол.

Әдебиетгер тізімі:

1. Higher Education in Europe журнал Учредители: Carfax Publishing Ltd.ISSN: 0379-7724eISSN: 1469-8358
2. Георг фон Альбрехт: От народной песни к додекафонии. Под общей редакцией - М.: фон Альбрехта. (в переводе Е. Федоровой). 2006.
3. Что такое hard и soft skills URL: <https://enjoy-job.ru/edu/business-edu/chto-takoe-hard-soft-skills>
4. Soft Skills – Развитие мягких навыков у детей URL: <https://oysterkit.ru/soft-skills>
5. Soft skills что это? Примеры софт скиллс и зачем они нужны URL:https://www.jcat.ru/job_vacancy/blog/chto-takoe-soft-skills/
6. Soft skills URL: <https://annatubten.livejournal.com/555062.html>

РЕЗЮМЕ / RESUME

Абдикеева Замзагуль Советовна

Кыздарбекова Багила Есеновна

КГУ «Опорная школа имени Султанмахмута Торайгырова»

Бухар жырауский район, Карагандинская область, Республика Казахстан

Все инновации основаны на лучших традициях. Главная цель сегодняшнего учителя - обеспечить уровень развития, который позволит любому ребенку быть успешным не только в школе, но и на протяжении всей жизни. В статье речь пойдет о том, что связывание гибких навыков и педагогики является личностным ресурсом педагога-основными факторами, влияющими на развитие детей.

Ключевые слова: навыки «soft skills», профессиональная компетентность, гибкие навыки, способности, творчество, тенденции глобализации, исследования.

Abdikееva Zamzagul, Kizdarbekova Bagila

KSU «Support School named after Sultanmakhmut Toraighyrov»

Bukhar Zhyrau district, Karaganda region, Republic of Kazakhstan

All innovations are based on the best traditions. The main goal of today's teacher is to provide a level of development that will allow any child to be successful not only at school, but also throughout life. The article will focus on the fact that linking flexible skills and pedagogy is a personal resource of a teacher-the main factors influencing the development of children.

Keywords:»Soft skills» skills, professional competence, flexible skills, abilities, creativity, globalization trends, research.

List of literature:

1. Higher Education in Europe magazine Founders: Carfax Publishing Ltd.ISSN: 0379-7724eISSN: 1469-8358
2. Georg von Albrecht: From folk song to dodecaphony. Under the general editorship - M.: von Albrecht. (translated by E. Fedorova). 2006.
3. What is hard and soft skills URL: <https://enjoy-job.ru/edu/business-edu/chto-takoe-hard-soft-skills>
4. Soft Skills – Development of soft skills in children URL: <https://oysterkit.ru/soft-skills>
5. Soft skills what is it? Examples of soft skills and why they are needed URL:https://www.jcat.ru/job_vacancy/blog/chto-takoe-soft-skills/
6. Soft skills URL: <https://annatubten.livejournal.com/555062.html>

УДК 159.947

МРНТИ 15.81.21

Асакаева Дана Саламатовна

shanyrak_karag@mail.ru

Ахметова Алтынай Советовна

ahahmetova@list.ru

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОПРОВОЖДЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ ШКОЛЬНИКОВ

В статье рассмотрен механизм формирования функциональной грамотности в рамках осуществления личностно-деятельностного и индивидуального подходов, способствующих повышению интереса, созданию творческой атмосферы и дальнейшему личностному самоопределению. Авторами предложены в деятельности психологической службы использовать активные психотехнологии, направленные на формирование мотивационно-ценностного отношения к познавательной деятельности. В качестве основных направлений

ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР: Халықаралық ғылыми журнал №2(36) – 2022

Международный научный журнал АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОВРЕМЕННОСТИ: №2(36) – 2022

«ACTUAL PROBLEMS OF THE PRESENT» The international scientific journal №2(36) – 2022

создания психолого-педагогического сопровождения выступает деятельность учителей-предметников по внедрению предметно-функциональной направленности и психологическое сопровождение школьной психологической службы. Создание психолого-педагогических условий для реализации комплексной программы по формированию функциональной грамотности обеспечила возможности плавного перехода школьника на позицию субъекта функциональной деятельности.

Ключевые слова: функциональная грамотность, функциональные способности, международные исследования PISA, психологическое сопровождение, психологическая служба.

Современная образовательная ситуация в мире интересна актуализацией рассмотрения человека, как субъекта деятельности. Ведущие страны мира пересматривают стандарты модели выпускника школы и вуза, где приоритетным становится умение применять полученные знания в профессиональных и жизненных ситуациях. На данный момент актуальным для Казахстана является участие организаций образования в международных исследованиях PISA, где результаты участия школьников 15-летнего возраста из года в год показывают очень низкие результаты как по математической грамотности, так и по читательской и естественно-научной.

По результатам PISA-2012, проводимых среди 65 стран по трем основным направлениям, Казахстан показал следующие результаты: грамотность чтения – 390 баллов (59 место), математическая грамотность – 405 баллов (53 место), естественнонаучная грамотность – 400 баллов (58 место) [1].

По результатам PISA-2018 Казахстан набрал 423 балла (в 2015 г. – 460) из 600 по математике, 387 балла (в 2015 году – 427) из 600 – по чтению и 397 баллов (в 2015 году – 456) из 1000 – по наукам.

Кроме того, в период март-апрель 2022 г. в организациях образования Карагандинской области проходило тестирование в рамках международных исследований PISA – 2022.

В связи с этим в организации учебно-познавательной деятельности школьников происходят существенные изменения. Введённая с 2016 года обновлённая система образования предполагает формированием у школьников функциональной грамотности, которая позволяет создать условия для развития у школьников навыка критериального оценивания и самостоятельного поиска решений нестандартных ситуаций на основе полученных школьных знаний. Данные ориентиры достигаются благодаря реализации парадигмы личностно-развивающего образования (А.Г.Асмолов, Е.В.Бондаревская, В.П.Зинченко, Е.И.Исаев, А.М.Матюшкин, В.И.Слободчиков, Д.И.Фельдштейн, Е.Н.Шиянов, И.С.Якиманская и др.).

Одним из средств реализации идеи личностно-развивающего образования является развитие способности личности для творческой и креативной деятельности средствами переформатирования предметных знаний и организации сопровождения психологической службой школы.

Психологическое сопровождение в школьном образовании рассматривалось в работах А.Г.Асмолова, Е.В.Бондаревской, В.П.Зинченко, Е.И.Исаева, А.М.Матюшкина, В.И.Слободчикова, Д.И.Фельдштейна, Е.Н.Шиянова, И.С.Якиманской и др. В последнее время большое значение придаётся деятельности психологической службы на уровне школы, где актуальной является рефлексивная диагностика, значимая в организации само- и взаимопонимания субъектов педагогического процесса (Е.П. Варламова, С.Г.Елизаров, А.С. Чернышев). В исследованиях в области психологического сопровождения разрабатываются принципы, формы, методы, с помощью которых сопровождение переходит на более высокий уровень, функциональный уровень. Во главу становятся исследования анализа особенностей школьников в условиях образовательной деятельности, являющейся на данный момент сложным и противоречивым процессом. Одним из главных условий эффективной деятельности психологической службы является сознательное стремление к равновесию возможности школьников и основными требованиями к функциональному изучению учебного предмета. От школьника требуется умения принимать кардинальные решения по совершенствованию собственной личности в соответствии с потребностями общества.

Теоретический анализ психологических особенностей становления личности в юношеском возрасте, представленных в исследованиях Б.Г.Ананьева, Л.И.Анцыферовой, Л.С.Выготского, А.Н.Леонтьева, А.Р.Лурии, В.С.Мухиной, С.Л.Рубинштейна, Н.Н.Ярушкина и др., привел к выводу, что пути развития функциональной грамотности, функциональных способностей школьников в рамках школы возможен. Однако до настоящего времени возможности психологической службы по отношению к развитию функциональных способностей школьников остаются далеко не использованными в связи с отсутствием готовности школьного образовательного пространства к переориентации на реальное развитие личности.

На данный момент актуальность принимают вопросы психологического сопровождения

личности, её развития, становления и самореализации. Мы не будем глубоко уходить в историю создания психологической службы и её функций в организациях образования, которое корнями идёт в труды Л.С.Выготского, И.М.Сеченова, К.Д.Ушинского, Г.И.Россолимо, В.П.Кащенко, А.П.Нечаева, Н.П.Румянцева и др. Мы обратим своё внимание на разработку новых образовательных и психологических технологий, направленных на психологическое сопровождение школьника и способствующий их развитию, которые датируются началом XXI века. Здесь можно отметить работы К.А.Абульхановой-Славской, А.Г.Асмолова, Е.В.Бондаревской, И.В.Дубровиной, С.В.Кривцовой, С.В.Кульневич, А.Г.Лидерса и др. Авторами отмечается, что перед психологической службой ставятся все новые и новые задачи, выходящее за рамки диагностики, коррекции и других направлений педагогов-психологов. Об изменении цели, мы не говорим, мы обращаем внимание на изменение формы психологического сопровождения и методов, которые применяются в рамках психологического сопровождения.

Изучая научную литературу, мы можем констатировать, что не выяснен вопрос о том, как в условиях школьного образования можно создать условия для эффективного психологического сопровождения по формированию функциональной грамотности. Здесь мы можем говорить в контексте сопровождения процесса внедрения инновационных технологий. В внедрение форм и методов формирования функциональной грамотности можно назвать инновацией. Педагоги и психологи акцентируют внимание на особенностях школьников, касающихся определенного возраста, т.е. мы говорим о возрастных особенностях при организации сопровождения процесса создания новых психолого-педагогических условий. Ввиду того, что в исследованиях PISA, на которые в основном мы опираемся в нашей статье, проводятся среди школьников 15-летнего возраста. Для нас важно рассмотреть особенности юношеского возраста.

Большинство исследователей в области психология, возрастных особенностей, такие как Л.И. Божович отмечают, что юношеский период является самым сложным из всех периодов детского возраста, этот период исследователями назван периодом становления личности [2]. Многие психологи говорят, что именно в этом возрасте можно отчётливо вычертить мотивационные линии, который связаны с стремлением к личностному самосовершенствованию, проявляющееся в самопознании, самовыражении и самоутверждении. В этом возрасте активизируется желание подростков быть похожим на своих кумиров. В отличие от более раннего возраста меняется содержание и сам процесс подражания, характеризующееся контролируемым сознанием и волей. Подражание становится более управляемым, при котором начинает происходить удовлетворение многочисленных потребностей интеллектуального и личностного самосовершенствования.

Л.С. Выготский основным новообразованием юношеского возраста называл самосознание [3]. Д.И. Фельдштейн также отмечает, что наиболее выпукло особенности стадияльного развития личности в старшем школьном периоде прослеживаются через изменения структур самосознания, находящихся в неразрывном единстве трех сторон: когнитивной (самопознания), эмоциональной (отношение к себе) и регулятивной, интегральным продуктом которых выступает образ «Я» [4].

По И.С. Кону отдельными феноменальными проявлениями самосознания в этом возрасте можно считать: появление сознательного «Я», возникновение рефлексии, осознание своих мотивов, моральные конфликты и нравственные самооценки, интимизация внутренней жизни [5].

Здесь конечно надо учесть особенности по половому различию в интеллектуальной сфере. Но в рамках нашего исследования мы не будем делать акцент на мнение многих учёных, доказывающих, что мальчики лучше девочек ориентируются в пространстве, а у девочек более высокий уровень вербальных способностей. Развивая тему самосознания, Рубинштейн С.Л. отмечал, что новая ступень развития самосознания в юношеском возрасте обусловлена факторами, например стремлением к взрослости, самостоятельности в поведении [6]. В этот момент очень сильно заметно возникшее противоречие между взрослыми возможностями старшеклассника и реальной ситуацией. В данном возрасте начинается поиск своего места в системе доступных общественных отношений. Психологи считают, что именно в этом возрасте необходимо помочь ребёнку в профессиональном самоопределении. Мы можем говорить о возросшей осознанности в каком-либо выборе.

Как отмечают Л.И. Божович, этот возраст характерен повышенной любознательностью. Возрастает интерес к различным видам деятельности, появляется потребность пробовать свои силы в той или иной деятельности. Именно в этот период появляется желание научиться чему-то, что приведет их к профессиональному будущему. Поэтому этот возраст важен для правильной мотивации обучения, где появляется возможность расширения знаний, формирования новых, необходимых умений и навыков, которые можно рассматривать с позиции формирования функциональной грамотности. На фоне появившейся осознанной потребности подростков происходит становление системы личностных ценностей, где избирательность их отношения к людям

формирует оценку этих людей и самооценку. Возрастные переходы, в данном случае к пятнадцатилетнему возрасту, дают рост гибкости и определённости в их использовании. В соответствии с чем информационный поток, его принятие, становится более избирательным.

В соответствии с чем, необходима реализация программы психологического сопровождения формирования функциональной грамотности школьников. Для этого мы провели диагностику 15-летних школьников на выявление общего личностного потенциала, способности человека к саморазвитию, самореализации сильных сторон личности через применение Самоактуализационного теста (САТ) Э. Шострома в адаптации и модификации Л. Я. Гозман, М. В. Кроз. Данный опросник был использован с целью фиксации таких характеристик личности, как гибкость поведения, сензитивность, познавательные потребности, контактность, синергичность и связанная с ней система представлений о человеке.

Результаты, полученные в ходе диагностики, позволили разработать и реализовать комплексную психолого-педагогическую программу по формированию функциональной грамотности школьников, развитию их функциональные способностей, на основе созданного комплекса психолого-педагогических условий по развитию функциональных способностей школьников.

Средствами функциональной направленности выступили: переформатирование предметных задач и заданий в соответствии с требованиями международных стандартов, выставление акцента на формирование и развитие способностей по решению нестандартных задач и ситуаций с помощью уже изученных методов и технологий решения аналогичных школьной программы. Средствами школьной психологической службы, способствующих формированию функциональной грамотности являются: социально-психологический тренинг, групповая дискуссия, мини-лекции, ролевые игры, работа в парах, арт-задания и др., обеспечивающих активизацию субъектных параметров личности, адаптивных качеств личности (уверенность к себе, толерантность, гибкость поведения, сензитивность, синергичность и др.).

Развитие функциональных способностей школьников может быть эффективным, если оно соответствует целям и задачам развития личностной и профессиональной направленности школьников, развитию коммуникативной компетентности, эмоциональной гибкости и изменения мотивации обучения, отношения к себе и другим людям.

Реализация разработанной нами Программы по формированию функциональной грамотности – это систематическая деятельность предметной функциональной направленности и психологической службы школы. Создание психолого-педагогических условий для реализации комплексной программы по формированию функциональной грамотности обеспечила следующие возможности плавного перехода школьника на позицию субъекта функциональной деятельности. Анализ результатов эксперимента позволил отметить положительную динамику исследуемых характеристик, отображенных на рисунке 1 (до эксперимента) и рисунке 2 (после эксперимента).

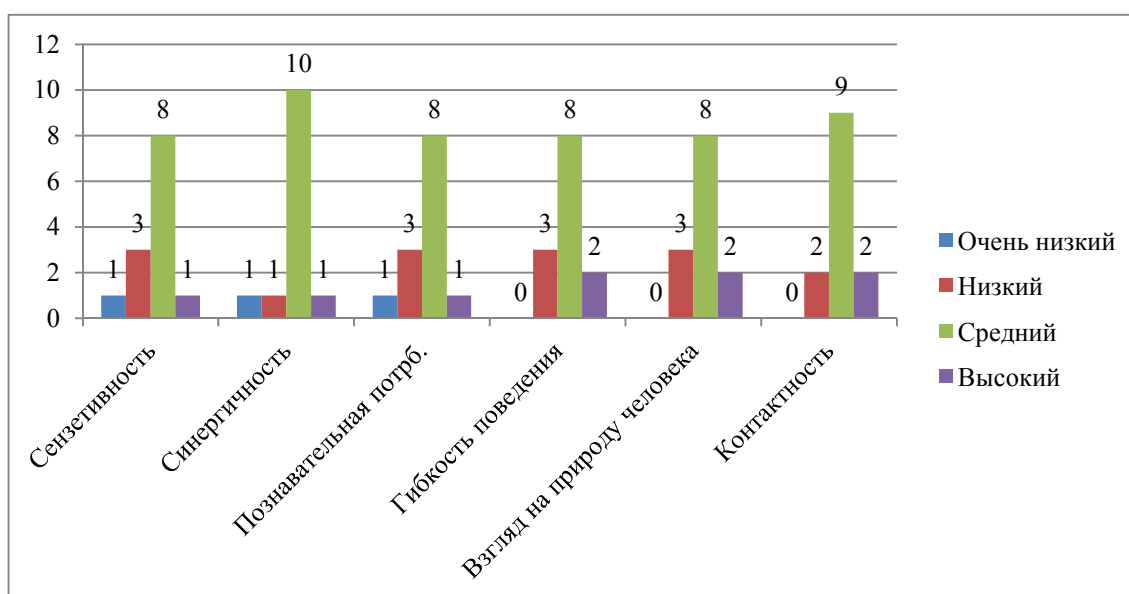

Рис. – 1. Распределение показателей «Самоактуализационного теста» Э. Шострома до эксперимента

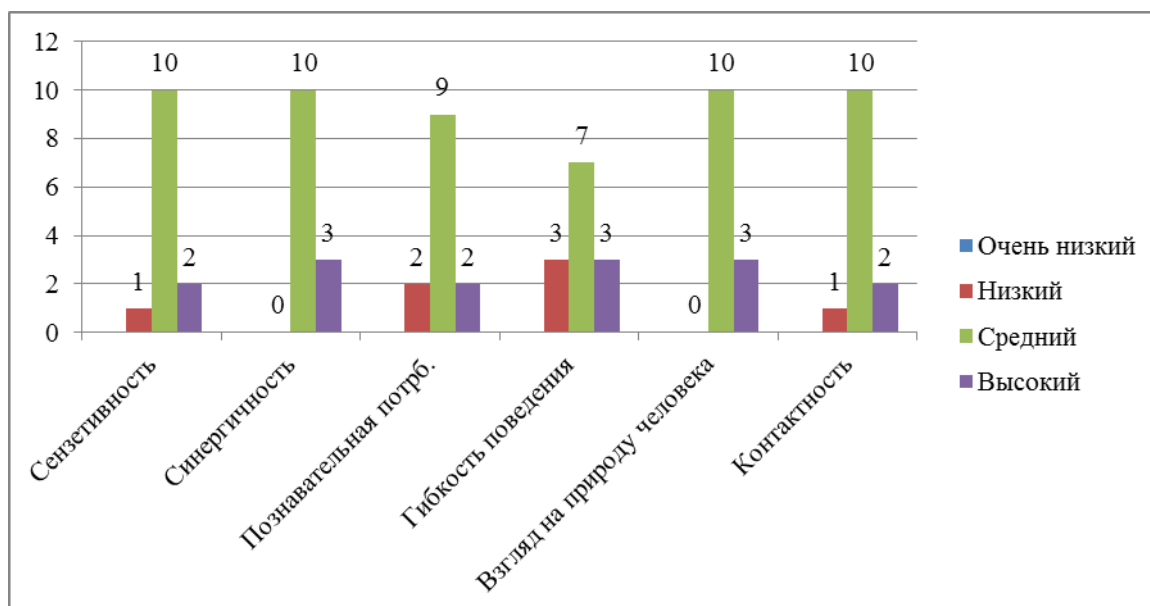

Рис. – 2. Распределение показателей «Самоактуализационного теста» Э. Шострома после эксперимента

Так, мы можем утверждать, что самые значимые изменения произошли в группе по таким шкалам, как: «Сензитивность», «Синергичность» и «Взгляд на природу человека».

После проведенного эксперимента количество участников с очень низким уровнем шкал отсутствуют. По шкале «Сензитивность» произошло уменьшение количества участников на 2 и увеличение уровней «средний» и «высокий» на 2 участника в каждом. По шкале «Синергичность» уменьшился показатель очень низкого уровня и увеличился показатель высокого уровня на 1 участника соответственно. Также изменения зафиксированы и в шкалах: «Контактность». Данный результат может быть обусловлен предлагаемыми в Программе формами работ – работа совместно с родителями, где родители выполняли функции консультанта в разработке нестандартных задач. Данный факт подтверждает, что участники эксперимента стали способны к восприятию окружающего мира целостно, установлению взаимосвязи между предметами, видению мира не только как антагонизма, но и выстраиванию картины мира, в которой возможно сосуществование разных точек зрения.

Таким образом, проведенная нами Программа позволила у участников эксперимента развить способности по выявлению закономерностей и прогнозов, восприятию индивида как личности – сложную структуру, которая обладает разными качествами, способностями, делающими ее уникальной.

Список литературы:

1. Асакаева Д.С. Анализ существующей ситуации в современном внутришкольном дополнительном образовании Гуманитарные, социально-экономические и общественные науки, 2014. - № 12, ч. 2, - С. 139-141.
2. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. - М., 1996. -195 с.
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6 т. Т. 1. -М., 1982.- 391 с.
4. Фельдштейн Д.И. Психология взросления: структурно- содержательные характеристики процесса развития личности: Избранные труды. - М., 2004.- 672 с.
5. Кон И.С. Открытие «Я». М., 1978. – 366 с.
6. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. В 2-х т. Т.2. - М., 1989. - 328с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Асакаева Дана Саламатовна
 Ахметова Алтынай Советовна
 «Bolashaq» академиясы Жеке меншік мекемесі
 Қарағанды, Қазақстан Республикасы
 МЕКТЕП ОҚУШЫЛАРЫНЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫ
 ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ СҮЙЕМЕЛДЕУ

Мақаланың өзектілігі мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру арқылы мектептегі білім берудің тиімділігін арттыру қажеттілігін шарттайды, өйткені халықаралық PISA зерттеулерінің

нәтижелері бойынша, қазақстандық мектеп оқушыларының көрсеткіштері төмен. Тиімділікті арттыру мектеп оқушыларының функционалдық қабілеттері мен субъективтілігін дамытуды көздейтін оқушыларға психологиялық сүйемелдеу көрсету бағдарламасын іске асыру арқылы психологиялық-педагогикалық жағдайлар кешенінің арқасында мүмкін болады. Мақалада қызығушылықты арттыруға, шығармашылық атмосфераны құруға және одан әрі тұлғаның өзін-өзі анықтауына ықпал ететін тұлғалық-белсенділік пен жеке тәсілдерді жүзеге асыру шеңберінде функционалдық сауаттылықты қалыптастыру механизмі қарастырылады. Психологиялық қызметтің жұмысында авторлар танымдық қызметке мотивациялық және құндылық қатынасын қалыптастыруға бағытталған белсенді психотехнологияларды қолдануды ұсынды. Психологиялық-педагогикалық сүйемелдеуді құрудың негізгі бағыттары – пән мұғалімдерінің пәндік-функционалдық бағыттылықты енгізу және мектептің психологиялық қызметін психологиялық қолдау болып табылады. Функционалдық сауаттылықты қалыптастырудың кешенді бағдарламасын жүзеге асыру үшін психологиялық-педагогикалық жағдайлар жасау мектеп оқушысының функционалдық әрекет субъектісі позициясына біртіндеп көшу мүмкіндігін қамтамасыз етті. Алынған нәтижелер пән мұғалімдеріне, педагог-психологтарға, мектеп әкімшілігіне, жоғары оқу орындарының оқытушыларына тұлға психологиясы, жас ерекшелік және педагогикалық психология, және даму психологиясы бойынша пәндік бағыттағы курстарды әзірлеу кезінде қызығушылық тудырады.

Тірек сөздер: функционалдық сауаттылық, функционалдық қабілеттер, халықаралық PISA зерттеулері, психологиялық сүйемелдеу, психологиялық қызмет.

Asakaeva Dana, Akhmetova Altynai
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan

PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF THE FORMATION OF FUNCTIONAL LITERACY OF SCHOOLCHILDREN

The relevance of the article is due to the need to improve the effectiveness of school education through the formation of functional literacy of schoolchildren, where, according to the results of PISA international studies, the performance of Kazakhstani schoolchildren are low. Improvement of efficiency is possible due to a complex of psychological and pedagogical conditions through the implementation of a program of psychological support for students, providing for the development of functional abilities and subjectivity of schoolchildren. The article considers the mechanism of formation of functional literacy within the framework of the implementation of personal-activity and individual approaches that contribute to increasing interest, creating a creative atmosphere, and further personal self-determination. In the activity of the psychological service, the authors proposed to use active psychotechnologies aimed at forming a motivational and value attitude to cognitive activity. The main directions of the creation of psychological and pedagogical support are the activities of subject teachers on the introduction of a subject-functional orientation, and psychological support of the school psychological service. Creation of psychological and pedagogical conditions for the implementation of a comprehensive program for the formation of functional literacy provided opportunities for a smooth transition of a student to the position of a subject of functional activity. The obtained results are of interest to subject teachers, educational psychologists, school administrators, university professors in the development of subject-oriented courses on personality psychology, age and educational psychology, and developmental psychology.

Keywords: functional literacy, functional abilities, PISA international studies, psychological support, psychological service.

List of references:

1. Assakayeva D.S. Analysis of the existing situation in modern intraschool additional education. Humanities, socio-economic and social sciences, 2014. – №12, part 2, – pp. 139-141.
2. Bozhovich L.I. Problems of personality formation. – M., 1996. – p. 195.
3. Vygotsky L.S. Collected works: In 6 volumes. Vol. 1. – M., 1982. – p. 391.
4. Feldstein D.I. Psychology of growing up: structural and content characteristics of the process of personality development: Selected works. – M., 2004. – p. 672.
5. Kon I.S. Opening of «I». M., 1978. – p. 366.
6. Rubinstein S.L. Fundamentals of general psychology. In 2 volumes. Vol. 2. – M., 1989. – p. 328.

Асакаева Дана Саламатовна

shanyrak_karag@mail.ru

Инкербаева Айсулу Сагачановна

ink.ais@mail.ru

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

Копбаева Гульмира Сабитовна

kopbaeva.gulmira@mail.ru

КГКП «Учебно-методический центр развития образования Карагандинской области»

Караганда, Республика Казахстан

ДОПОЛНИТЕЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ О ПРОФЕССИОНАЛЬНОМ БУДУЩЕМ

В статье анализируются результаты исследования по проблеме формирования представления о профессиональном будущем в учебной деятельности. Авторами исследован мотивационный компонент получения выбранной профессии, как фактор, влияющий на формирование представлений о профессии. В результате анализа полученных данных установлено преобладание среднего уровня, что отражает слабую заинтересованность к получению профессионального образования. Мы констатировали, что основными мотивами к достижению профессиональных компетенций должно являться получение обучения и образования. Подход к данной области исследования с позиции предоставления дополнительного образования в соответствии с прикладной направленностью образовательного процесса, будет более эффективным за счет введения такой формы организации обучения, как психологический тренинг, что позволит формировать различные виды активности и высокий уровень их проявления в обучении.

Ключевые слова: представление о профессиональном будущем, мотивация, дополнительное образование, профессиональное обучение.

Развитие современного общества, темпы роста экономики, модернизация системы образования требуют подготовку конкурентоспособных и высококвалифицированных кадров, компетентных в области своей профессиональной деятельности. Необходимость формирования необходимых для рынка труда компетенций выпускника высшего учебного заведения ставит перед образовательной системой вузов задачу по совершенствованию профессионального обучения, которое должно быть направлено не только на передачу студентам определённых профессиональных знаний, умений и навыков, а формирование адекватного представления о профессиональном будущем.

Как показывает практика, многие студенты, будущие педагоги-психологи разочаровываются в выбранной профессии, не найдя сходства сформировавшегося представления о будущей профессии до поступления в вуз и представления, формирующегося в процессе обучения. В следствии чего, выпускник вуза трудоустраивается не по полученной профессии. При поступлении в высшие учебные заведения некоторое количество абитуриентов выбирают будущую профессию, построенную на ошибочном представлении, где ими не определены чёткие характеристики будущей профессии и особенности их будущей профессиональной деятельности.

Неадекватное представление о профессиональном будущем студентов влечет появление нежелания к получению профессии, отсутствие мотивации к учебной деятельности.

Современные условия социума таковы, что к молодым специалистам с первых дней их профессиональной деятельности предъявляются высокие требования: они должны иметь, как высокий уровень теоретической и практической подготовки, так и отличаться социальной зрелостью, сохраняя при этом высокую эффективность в ситуации неопределенности и быстро адаптироваться к постоянно меняющимся условиям рабочей среды. При этом, система профессиональных представлений является базисом успеха в профессиональном становлении каждого человека, и критерием творчества и качества реализации в профессиональной деятельности. Но нередко даже достаточно опытные – работники гуманитарной сферы (учителя, врачи, юристы и даже психологи) испытывают большие затруднения при составлении характеристик или описаний тех лиц, с которыми им приходится взаимодействовать, что свидетельствует об отсутствии адекватных представлений объектов будущей профессиональной деятельности в их сознании.

С.В. Жолудевой рассмотрены особенности формирования профессиональных представлений на разных этапах профессионального пути молодых специалистов, и даже выделено несколько фаз развития профессионала [1, 2]. Выявление особенностей становления профессиональных представлений предполагает осознание целостного процесса профессионализации субъекта деятельности. Так, Е.Ю. Артемьева считает, что профессионалы, принимающие свою профессию как образ жизни, по-особому воспринимают окружающий мир, оптимизируя взаимодействие с ним [3].

Несмотря на тот факт, что профессиональные представления играют важную роль в профессиональном становлении субъекта, исследователи учебного процесса не уделяют внимания тому, как проходит процесс формирования профессиональных представлений, как появляется «образное» основание, которое делает человека профессионалом, что и как создает профессиональное сознание. Профессиональные представления противоречивы, являясь с одной стороны, социальными, обусловленными историческим развитием профессии, а с другой – индивидуальными, отражая психические особенности и опыт конкретного субъекта.

В то же время Н.А. Хаймовская и А.Л. Бочарова отмечают, что самоопределение на основе представлений о профессиональном будущем - это многоуровневый и противоречивый процесс осознания личностью своих потребностей и возможностей и соотнесения их с имеющимися требованиями и социальными установками общества. С одной стороны, самоопределение личности социально детерминировано, с другой - оно выступает как самодетерминация и в ней выражается осознанное стремление занять определенную позицию [4].

Представление о профессиональном будущем формируется в процессе профессионального образования личности, в качестве особенности которого выступает прагматичность, проявляющаяся в умении прогнозировать ближайшее и отдаленное будущее. Сам факт определяется деятельностью человека, в частности, в обучении выбранной профессии. Правильное понимание представления о будущей профессии даёт возможность профессионально расти и самосовершенствоваться. Важно понимать, что каждый человек имеет своё представление о будущем, себя как профессионала.

Мы предположили, что если у студента первоначальные представления о будущей профессии (при поступлении в вуз) совпали с последующим формированием представления, то у них должны быть развиты мотивы к получению выбранной профессии.

Для изучения данного вопроса мы выбрали опросник терминальных ценностей, который основывается на 2-х предположениях, где первое отражает жизненные сферы, где в той или иной мере представлены в жизни каждого человека и которые обладают для людей различной степенью значимости. Второе предположение говорит о реализации желаний и стремлений различных людей, которые являются одним из компонентов направленности его личности [5]. Методика позволяет оценить общую выраженность терминальных ценностей: собственный престиж, высокое материальное положение, креативность, активные социальные контакты, развитие себя, достижения, духовное удовлетворение, сохранение собственной индивидуальности. А представленность данных ценностей в различных сферах жизни человека: сфера профессиональной жизни, сфера обучения и образования, сфера семейной жизни, сфера общественной жизни, сфера увлечений.

В данном вопроснике для нас интересные две сферы – это сфера профессиональной жизни и сфера обучения образования. В сфере профессиональной жизни высокий балл говорит о высокой значимости для человека сферы его профессиональной деятельности. Такие люди отдают много времени своей работе, включаются в решение всех производственных проблем, считая при этом, что профессиональная деятельность является главным содержанием жизни человека. В сфере обучения и образования высокий балл отражает стремление человека к повышению уровня своей образованности, расширению кругозора. Такие люди считают, как правило, что самое главное в жизни — это учиться и получать новые знания.

В результате теоретических и эмпирических исследований показателей уровня представления о профессиональном будущем, мы разделили результаты, исходя из вышеописанных характеристик. Данные, отраженные в таблице 1 показывают процентное соотношений уровней, приведенных в единую систему оценки.

Таблица 1.

Степень выраженности по показателям (в чел., %)

Показатели	Степень выраженности по каждому показателю									
	Не выражен		Слабо выражен		Умеренно выражен		Выражен		Ярко выражен	
	Чел	%	Чел	%	Чел	%	Чел	%	Чел	%

Мотивационный компонент										
СПЖ (Сфера профессиональной жизни)	1	4,54	3	13,63	10	45,4	6	27,24	2	9,08
СОО (Сфера обучения и образования)	1	4,54	4	18,16	10	45,4	6	27,24	1	4,54

Из таблицы 1 видно, что все три показателя между собой примерно в одинаковом соотношении, где преобладает умеренно выраженная степень уровня представления о будущей профессии. Данный компонент характеризуют мотивы, показывают заинтересованность в познании различных сторон психологической деятельности. В свою очередь данные показатели говорят об уровне стремления к знакомству с особенностями профессиональной деятельности психолога, с различными направлениями его деятельности.

Как мы видим, сфера профессиональной деятельности не у всех студентов занимает высокие позиции, где высокие – 9,08% и выше среднего – 27,24%.

Данные по низкому и ниже среднему уровню (4,54% и 13,63% соответственно) показывают, что данные студенты не видят мотивации к профессиональной деятельности (слабо выражены). Данные показатели объясняем тем, что данная категория студентов ещё не определилась с тем, где они планируют устраиваться. Возможно, ими не определена категория детей, с которыми они хотели бы работать т.е. с возрастной группой детей: дошкольного, школьного возраста или подросткового. 45,4% испытуемых обладают средним уровнем профессиональной мотивации. Если суммировать данные среднего, выше среднего и высокого уровня, то мы видим, что 81,64% студентов мотивированы к профессиональному будущему.

По показателю «сфера обучения и образования» проценты примерно такие же, как и в 1-м показателе, 77,18% готовы к обучению и получению знаний. Данная категория студентов понимает важность и необходимость получения образования достижения цели, но также данный показатель может говорить о том, что студенты видят главный мотив – это обучение, при этом, не имея профессиональных мотивов.

Сравнивая два показателя, мы можем констатировать, что основными мотивами являются достижения профессиональных компетенций и одним из пути достижения считают получение обучения и образования.

1.

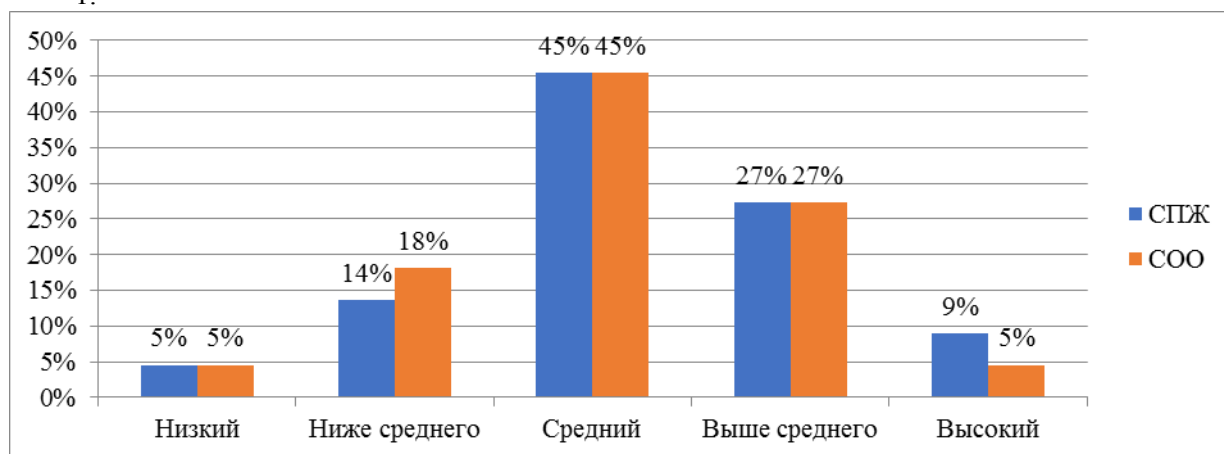

Рис. 1 – Выраженность показателей мотивационного компонента для общей выборки в разрезе уровней, % (округление данных)

Анализируя данные на рисунке 1, видим, что данные двух показателей приближены в своих данных результатах. Если бы результаты были бы абсолютно одинаковые, то мы могли бы смело утверждать, что потребность студентов в образовании удовлетворяется в рамках удовлетворения потребности профессионального роста. Мы считаем, что различия на уровнях «ниже среднего» (13,63% и 18,16% соответственно показателям) и «высокий» (9,08% и 4,54%) предполагают наличие разницы мотивов профессиональной деятельности и обучения и образования. Показатели уровня «высокий» предполагают, что определённый процент студентов хочет работать в области психологии, но у них недостаточный уровень желая обучаться в данном направлении. По уровню

«ниже среднего» мы предполагаем мнением, что определенная часть студентов понимает важность обучения в вузе, но слабо видит применение своих знаний в будущей профессиональной деятельности педагога-психолога.

Работая над поиском механизма, который мог бы расширить сознание студентов-психологов о будущей профессии, её направленности, мы использовали различные принципы, на основе которых будет построены наши действия: принцип единства диагностики и коррекции (Д.Б.Эльконин, И.В.Дубровина), принцип коррекции (А. Н. Леонтьев, Д. Б. Эльконин), принцип учёта возрастных, психологических и индивидуальных особенностей студентов, принцип активности (С. И. Макшанов), принцип добровольного участия и принцип постоянного состава группы (А. С. Прутченков). При разработке нашего механизма мы придерживались катарсиса, который подразумевает реагирование со стороны студентов на происходящие процессы, эмоциональную разгрузку и выражение определённых чувств.

В качестве такого механизма мы предложили студентам-психологам ознакомиться с книгами, которые написаны не только культовыми личностями психологической науки, такими как Фрейд, Адлер, Юнг, Скиннер, Джеймс, Пиаже и Павлов, но и современными мыслителями, включая Гарднера, Гилберта, Гоулмана и Селигмана. Перечень книг подбирался с целью повысить положительные эмоции по отношению к изучению психологии. Мы предполагаем, что исследования, проведённые различными психологами, философами и др. могут пробудить мотивацию к изучению сферы деятельности психолога. Мы понимаем тот факт, что не все студенты-психологи, участвующие в исследовании, смогут прочитать все предложенные книги. В связи с чем мы обратились к книге Том Батлер-Боудену «50 великих книг по психологии», в которой дается краткий обзор книг авторов, небольшая информация о каждом авторе и некоторые выдержки из книг [6].

Мы предположили, что изучение знаменитых личностей психологии, философии, неврологии, биологии, журналистики и экспертов по связи с общественностью, расширят сознание студентов-психологов, позволит улучшить результаты проведенного исследования.

Данная форма работа со студентами-психологами (по их мнению), была проведена впервые, при этом студенты говорили, что некоторые книги были рекомендованы для изучения преподавателями их вуза. Но особенностью нашей программы (по мнению студентов) была в том, что рекомендуемые нами книги были преподнесены с позиции стороннего наблюдателя.

Рассмотрим изменение показателей мотивационного компонента представления профессионального будущего студентов-психологов. Ввиду того, что показатель «сфера профессиональной жизни» (СПЖ) не изменился, то на рисунке 2 отображены наглядно изменения в показателях СОО.

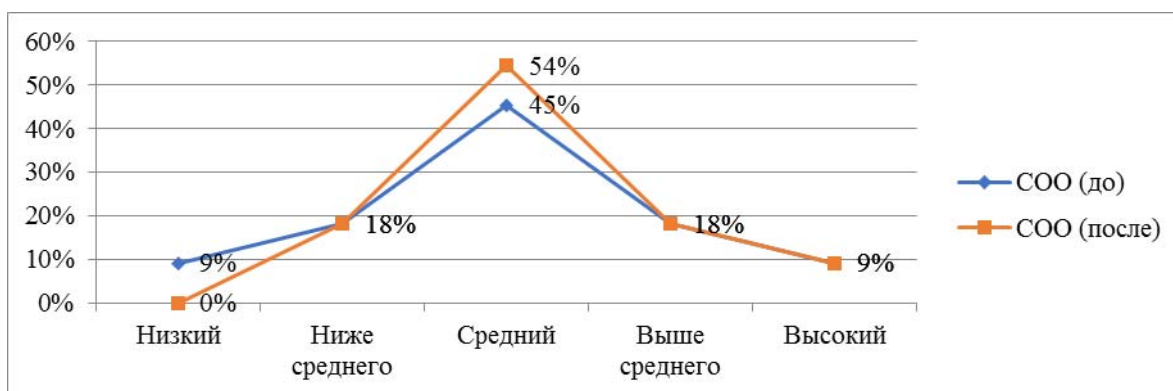

Рис. 2. – Сравнительный анализ показателя СОО в разрезе уровней, % (округление данных)

Как видно на рисунке 2, показатель «сфера обучения и образования» (СОО) изменились в 2-х контрольных точках после эксперимента.

«Низкий» уровень показателя отсутствует и увеличился «средний» уровень. Причём промежуточный результат (ниже среднего) не изменен, что возможно, мы можем предполагать, изменение показателя произошло в процессе перехода из «низкий» в «ниже среднего». Показатели уровней «выше среднего» и «высокий» остались неизменными.

Из всех двух показателей «сфера обучения и образования» (СОО) является единственным показателем, где отсутствует «низкий» уровень. Таким образом, при стабильности на уровнях «ниже среднего», «выше среднего» и «высокий» присутствует уменьшение показателей «низкий» и «средний», что говорит о динамике роста компонента.

На основе полученных данных, мы разработали рекомендации. В рамках дополнительного образования может быть разработана на постоянной основе действующая программа дополнительного обучения студентов-психологов, где студентам будут предложены такие материалы, которые не входят в программу дисциплин вузовского образования. Здесь могут быть и материалы из жизни знаменитых психологов мира, из опыта работы педагогов-психологов, примеры историй «успеха» выпускников вузов по специальности педагогики и психологии, а также в формате практической направленности – решение различных психолого-педагогических ситуаций в процессе деятельности педагога-психолога, где основным принципом выступит принцип интеграции базового и дополнительного образования [7].

Отдельным блоком может выступить блог самоопределения и самоанализа, где студенты, применяя определенные методики могут провести самооценку себя, как личности и как будущего педагога-психолога. Данная программа должна реализовываться как групповая работа, возможно в формате психологических тренингов. Как отмечает И. В. Вачков, групповой психологический тренинг - это совокупность активных методов практической психологии, которые используются с целью формирования навыков самопознания и саморазвития [8, 9].

Говоря о коррекционном воздействии, программа должна учитывать механизмы, которые направлены на развитие техники межличностного общения, где открывается возможность, за счёт обратной связи, построить эффективное межличностное взаимодействие с участниками программы, что необходимо как основополагающее в деятельности педагога-психолога. Механизм альтруизма также важен в будущей профессиональной деятельности педагога-психолога, так как оказывая помощь другим, в частности детям, студент ощущает себя способным быть полезным и нужным, тем самым развивается уважение к себе и вера в собственные возможности. Механизм групповой сплочённости должен помочь студентам сделать группу для себя референтной, где не только формируется понятие «Я», но и понятием «Мы». Для того, чтобы данная программа стала эффективной в формировании представления о профессиональном будущем, нам необходимы особые психолого-педагогические условия, которые отвечали бы и решали бы вопросы повышения мотивационного, эмоционального и когнитивного компонентов, изученных нами в процессе исследования студентов-психологов.

Таким образом, мы рекомендуем процесс организации формирования представления о профессиональном будущем студентов-психологов перестроить в соответствии с прикладной направленностью образовательного процесса, где формирование представления о профессиональном будущем будет более эффективным за счет введения дополнительного образования с применением такой формы организации обучения, как психологический тренинг.

Список литературы:

1. Жолудева С.В. Особенности формирования профессиональных представлений на разных этапах профессионального пути // Современная парадигма исследования профессиональных представлений / Под ред. Е.И.Рогова. - Ростов-на-Дону: Изд. Фонд науки и образования, 2014. – 252 с.
2. Жолудева С.В., Антонова А.О. Представления об успешной профессиональной деятельности у студентов // Общество и экономика просторсоветского пространства: Международный сборник научных статей. Выпуск VI. Часть II (Липецк, 17 января 2014 г.). / Отв.ред. А.В. Горбенко. - Липецк: Изд.центр «Гравис», 2014. - С. 86-90.
3. Артемьева Е.Ю. Профессиональная составляющая образа мира / Е. Ю. Артемьева, Ю.К. Стрелков // Мышление и общение: активное взаимодействие с миром. Сб. науч. тр. - Ярославль: Издательство ЯрГУ, 1988. - С. 52-65.
4. Хаймовская Н.А., Бочарова А.Л. Социально-психологические аспекты профессионального самоопределения в современном обществе [Электронный ресурс] // Психологическая наука и образование psyedu.ru. 2016 Том 8 № 1 С. 105–113. doi: 10.17759/psyedu.2016080110
5. Сенин И.Г. Опросник терминальных ценностей. Руководство. -Ярославль: ФГИ «Содействие», 1991. – 17 с.
6. Бадлер-Боудон Т. 50 великих книг по психологии /Том Бадлер-Бодон; [пер. с англ. В.Соколовой]. - Москва: Эксмо, 2019. - 448 с.
7. Асакаева Д.С. Инновационные процессы в системе внутришкольного дополнительного образования. Крымский научный вестник, 2015. - № 6 - С. 250-256.

8. Вачков И.В. Основы технологии группового тренинга. Психотехники / И. В. Вачков. - М.: Издательство «Ось-89», 1999. - 176 с.

9. Вачков И.В. Психология тренинговой работы: Содержание, организационные и методические аспекты ведения тренинговой группы / И. В. Вачков. - М.: Эксмо, 2008. - 416 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Асакаева Дана Саламатовна, Инкербаева Айсулу Сагачановна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Көпбаева Гүлмира Сәбитқызы
«Қарағанды облысының білім беруді дамыту оқу-әдістемелік орталығы» КМҚК
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ КӘСІБИ БОЛАШАҚ ИДЕЯСЫН
ҚАЛЫПТАСТЫРУ ТЕТІГІ РЕТІНДЕ

Мақаланың өзектілігі кәсіби қызмет туралы білім деңгейін арттыру, мамандық туралы субъективті түсініктерді және кәсіби қызметке оң көзқарас қалыптастыру, сондай-ақ студенттердің одан әрі кәсіби дамуы мен жетілуі үшін мотивациялық әлеуетін арттыру мақсатында педагог-психологқа оқитын студенттерде кәсіби болашақ туралы идеяларды қалыптастыру тетіктерін енгізу қажеттілігімен байланысты. Мақалада оқу ісіндегі кәсіби болашақ туралы идеяны қалыптастыру мәселесі бойынша зерттеу нәтижелері талданады. Авторлар мамандық туралы идеяларды қалыптастыруға әсер ететін фактор ретінде тандалған мамандықты алудың мотивациялық компонентін зерттеді. Алынған деректерді талдау нәтижесінде орта деңгейдің басымдылығы анықталды, бұл кәсіби білім алуға әлсіз қызығушылықты көрсетеді. Біз кәсіптік құзыреттілікке қол жеткізудің негізгі себептері оқыту мен білім алу болуға тиіс екенін айқындадық. Оқу процесінің қолданбалы бағытына сәйкес қосымша білім беру тұрғысынан зерттеудің осы саласына көзқарас психологиялық тренинг сияқты оқытуды ұйымдастырудың түрін енгізу арқылы тиімдірек болады, бұл әр түрлі қызмет түрлерін және олардың оқудағы көріністерінің жоғары деңгейін қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: кәсіби болашақ туралы түсінік, мотивация, қосымша білім беру, кәсіптік оқыту.

Asakaeva Dana, Inkerbayeva Aisulu
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Kopbaeva Gulmira
MSOE «Educational and Methodological Center for the development
of education of the Karaganda region»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
ADDITIONAL EDUCATION AS A MECHANISM FOR FORMING THE
VIEW OF THE PROFESSIONAL FUTURE

The relevance of the article is due to the need to introduce mechanisms for the formation of ideas about the professional future of students studying to become a teacher-psychologist, in order to increase the level of knowledge about the profession and professional activity, the formation of subjective ideas about the profession and a positive attitude to professional activity, as well as to activate the motivational potential of students for their further professional development and improvement. The article analyzes the results of a study on the problem of forming an idea of the professional future in educational activities. The authors investigated the motivational component of obtaining the chosen profession as a factor influencing the formation of ideas about the profession. As a result of the analysis of the data obtained, the predominance of the average level was established, which reflects a weak interest in obtaining vocational education. We have stated that the main motives for achieving professional competencies should be to receive training and education. The approach to this field of research from the position of providing additional education in accordance with the applied orientation of the educational process will be more effective due to the introduction of such a form of training organization as psychological training, which will allow to form various types of activity and a high level of their manifestation in training.

Keywords: the idea of a professional future, motivation, additional education, vocational training.

List of references:

1. Zhuludeva S.V. Features of the formation of professional ideas at different stages of the professional path // Modern paradigm of the study of professional ideas / Edited by E.I. Rogov. - Rostov-on-Don: Publishing House of the Foundation for Science and Education, 2014. – 252 p.

2. Zhuludeva S.V., Antonova A.O. Representations of successful professional activity among students // Society and economics of the Soviet space: International collection of scientific articles. Issue VI. Part II (Lipetsk, January 17, 2014). / Ed. by A.V. Gorbenko. - Lipetsk: Publishing center «Gravis», 2014. - pp. 86-90.

3. Artemyeva E.Yu. The professional component of the image of the world / E. Yu. Artemyeva, Yu.K. Strelkov // Thinking and communication: active interaction with the world. Collection of scientific tr. - Yaroslavl: YarSU Publishing House, 1988. - pp. 52-65.

4. Khaimovskaya N.A., Bocharova A.L. Socio-psychological aspects of professional self-determination in modern society [Electronic resource] // Psychological science and education psyedu.ru. 2016 Volume 8 No. 1 С. 105-113. doi: 10.17759/psyedu.2016080110
5. Senin I.G. Questionnaire of terminal values. Guide. -Yaroslavl: FGI «Assistance», 1991. – 17 p.
6. Badler-Bowdon T. 50 great books on psychology /Tom Badler-Bodon; [trans. from the English V. Sokolova]. - Moscow: Eksmo, 2019. - 448 p.
7. Assakayeva D.S. Innovative processes in the system of in-school additional education. Crimean Scientific Bulletin, 2015. - No. 6 - pp. 250-256.
8. Vachkov I.V. Fundamentals of group training technology. Psychotechnics / I. V. Vachkov. - M.: Publishing house «Axis-89», 1999. - 176 p.
9. Vachkov I.V. Psychology of training work: Content, organizational and methodological aspects of conducting a training group / I. V. Vachkov. - M.: Eksmo, 2008. - 416 p.

ӘОК 362.014
ҒТАХР 14.07.09

Балабекова Ляззат Гиниятовна

Lyaka1982e@mail.ru

Нурланова Салтанат Серікқызы

salta14.12.80@mail.ru

Баймуханова Алия Маратовна

aliay.30.05@mail.ru

**Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

МҮГЕДЕКТЕРДІ ӘЛЕУМЕТТІК ОҢАЛТУ САЛАСЫНДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада мүгедектерді әлеуметтік жұмыс арқылы әлеуметтік оңалтуды ұйымдастыру мәселесі қарастырылады. Мүгедектерді медициналық-әлеуметтік оңалтудың мазмұны және оның ұйымдық-құқықтық нысаны көрсетілген.

Мүгедектерді оңалту проблемасы қоғамнан оны түсінуді ғана емес, сонымен қатар көптеген мамандандырылған мекемелер мен құрылымдардың осы процеске қатысуын талап ететін ең күрделі мәселелердің бірі болып қала береді.

Мүмкіндігі шектеулі азаматтар қоғамның барлық салаларына қатысуға тең құқығы бар. Оларға қол жеткізу табиғи, психологиялық, сенсорлық, мәдени, құқықтық және басқа да кедергілермен байланысты шектеулі мүмкіндіктерді түзететін әлеуметтік қызмет жүйесімен қамтамасыз етілуі тиіс. Мүгедектік тек медициналық мәселе ғана емес, ең алдымен, тиімді шешу және алдын алу жолдарын іздеуді талап ететін әлеуметтік мәселе, мұнда оңалту денсаулықтың шектеулі жағдайындағы адамның әлеуметтік белсенділігін дамытудағы маңызды кезең рөлін атқарады.

Тірек сөздер: мүгедек, әлеуметтік қызметкер, әлеуметтік жұмыс, әлеуметтік оңалту, әлеуметтік көмек, әлеуметтік қорғау

Мүгедектердің жағдайын жақсарту Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың басымды бағыттарының бірі болып табылады.

Қоғам олардың тәуелсіз өмір сүру үшін, қоғам өмірінің ажырамас бөлігі болуға адамның табиғи құқығына ие болуға және тұрғын, қоғамдық ғимараттарға, көлікке, коммуникация құралдарына, еңбекке, білім беруге қол жеткізу еркіндігі мен таңдау еркіндігі бар стандарттарды өте мұқтажды мүгедектігі бар адамдарға икемдеуге міндетті.

Қазақстанда мүгедектік мәселелерін халықаралық нормаларға сәйкес айқындау және шешу тәсілдерінде түбегейлі өзгерістер жүріп жатыр. Қазіргі кезде еңбек ету қабілеті төмендеген немесе жоғалған адамдар ғана емес, сонымен қатар тіршілік әрекетінің басқа да шектелулері (өзіне өзі қызмет ету, жүріп-тұру, адамдармен қарым-қатынас жасау, бағдарлану, өзінің мінез-құлқын бақылау, оқыту) бар адамдар да мүгедек деп танылады.

Оңалту - бұл денсаулық жағдайын емдеу және жақсарту ғана емес, сонымен бірге адамның барынша тәуелсіздікке қол жеткізуіне және қоғамдағы тәуелсіз және тең құқылы өмірге дайын болуына бағытталған процесс. Оңалту қызметі қызметтерді ұйымдастырудың келесі принциптеріне сүйенеді: даралылық, күрделілік, үздіксіздік, тиімділік және қол жетімділік. Оңалтудың жеке жоспарын іске асыру отбасылық - орталықтандырылған және пәнаралық тәсілдерге негізделген [1].

Мемлекет үшін мүгедектерді әлеуметтік оңалту мәселелерін шешу әлеуметтік бағыт қағидатын іске асыруға, азаматтардың осы санаты арасындағы әлеуметтік шиеленісті азайтуға мүмкіндік береді. Осыған байланысты мүгедектердің әртүрлі санаттарына әлеуметтік қорғау нысандарын таңдауда жоғары тәртіптің қажеттіліктерін қанағаттандыру - білім алу, кәсіби дайындық, жұмысқа орналасуға жәрдемдесу маңызды болып көрінеді.

Мүгедектіктің туындауына ықпал ететін себептердің ішінде негізгілері экологиялық жағдайдың нашарлауы, әйелдердің қолайсыз еңбек жағдайлары, жарақаттанудың өсуі, қалыпты өмір салтын жүргізу мүмкіндігінің болмауы, ата-аналардың, әсіресе аналардың сырқаттанушылығының жоғары деңгейі болып табылады. Осылайша, мүгедектердің әлеуметтік жұмыс істеу, тәуелсіз өмір салтын қалыптастыру қабілеттерін қалпына келтіре отырып, әлеуметтік қызметкерлер мен әлеуметтік реабилитологтар олардың толыққанды дамуына ықпал ететін қоғамдағы әлеуметтік рөлдерін, әлеуметтік байланыстарын анықтауға көмектеседі. Мәселенің ғылыми-теориялық даму дәрежесі: қазіргі уақытта әлеуметтік оңалту процесі ғылыми білімнің көптеген салаларындағы мамандардың зерттеу нысаны болып табылады.

Психологтар, философтар, әлеуметтанушылар, педагогтар, әлеуметтік психологтар және т.б. олар осы процестің әртүрлі аспектілерін ашады, әлеуметтік оңалту тетіктерін, кезеңдері мен кезеңдерін, факторларын зерттейді. Мүгедектерді әлеуметтік оңалтудың негізгі проблемалары, олар жеке тұлға ұғымын, заңды дискриминациядан тыс қоғам қатынастарын, әлеуметтенудің маңызды шарты ретінде бейімделуді қамтиды, А. И.Ковалева, Т. Жулковск, В.А. Луков, Т. В. Склярова, Е.Р.Смирнова, В. Н. Ярская еңбектерінде талданды. Н.К. Гусева, В.И. Курбатов, Ю. А. Блинкова, В.С.Ткаченко, Н.П.Клушина, Т. Жулковский мүгедектерді әлеуметтік оңалту тұжырымдамасын қарастырды, әлеуметтік оңалту жүйесінің егжей-тегжейлі схемасы ұсынылды және әлеуметтік мекемелердің функциялары анықталды [2].

Көптеген отандық және шетелдік ғалымдар мүгедектік проблемаларының кең спектрімен айналысты және айналысады. Мүгедектіктің медициналық және медициналық-статистикалық аспектілері А.Авербах, В. Бурейко, А. Борзунов, А. Третьяков, А. Овчаров, А. Иванова, С. Леоновтың еңбектерінде қарастырылады.

Әлеуметтік жұмыс тәжірибесінде бұл бағыттар тиімдірек ашылды. Әлемде әлеуметтік оңалтудан өтуге дайын мүгедектер көп. Интеграция тәсілдерінде мүгедектерді қабылдамауға жол берілмейді. Бейімделу процесінде түзету және оңалту шаралары қолданылады. Бұл бағыттар мүмкіндігі шектеулі жандардың өзін-өзі жүзеге асыруына ықпал етеді. Осылайша, мүгедектің «қалыпты» қоғамдық өмірге бейімделуінен қоғамның өзін өзгертуге баса назар аударылады [3].

Мүгедектердің қоғамдағы өмір сүру жағдайларына әлеуметтік бейімделу мәселесі жалпы интеграциялық проблеманың маңызды қырларының бірі болып табылады. Соңғы уақытта бұл мәселе мүгедек адамдарға деген көзқарастардағы үлкен өзгерістерге байланысты қосымша маңыздылық пен өткірлікке ие болды. Осылайша, ұсынылған қарама-қайшылықтар негізінде мәселе туындайды.

Жалпы мүгедек дегеніміз – бұл өмірлік қызметіне шек келтіріп, оның әлеуметтік қорғалуын қажет ететін ағза қызметінің бұзылуы, аурулар, жарақаттар, олардың зардабынан болған дефектілері бар денсаулығы бұзылған тұлға.

Мүгедектік мәселесі, ол жайлы ұғым әлеуметтану және әлеуметтік жұмыста басты зерттелеу және талқылану тақырыбы болып табылады. Мүгедектік сырқатпен, зақымданумен, жарақатпен байланысты пайда болады. Бұл – мүгедек деп танылған адамның қабілетсіздігін түсіндіреді. Осыған байланысты қандай да бір жалпы қабылданған әрекеттер орындалуы керек, яғни халыққа әлеуметтік қызмет көрсетуші мемлекеттік және мемлекеттік емес ұйымдар мен мекемелер тарапынан мүгедек деп танылған балалар мен азаматтарға әлеуметтік қорғау көрсетіледі.

«Мүгедек» – Қазақстан Республикасының «Мүгедектердің әлеуметтік қорғалғандығы туралы» заңында айтылғандай – сырқат, жарақат, зақымдану салдарынан пайда болған, өмір сүру шектелуіне әкеліп соқтырған, оны әлеуметтік қорғау қажеттілігін туындататын ағза қызметінің күшті бұзылуынан денсаулығы бұзылған адам[4].

Өмір сүру шектеулігі – бұл адамның өзіне – өзі қызмет көрсету, өзіндік қозғалу, бағдарлау, басқалармен қатынасу, өз әрекетін бақылау, білім алу және еңбек қызметімен айналасу қабілеттілігімен мүмкіндігін жартылай немесе толық жоғалтуы.

Соқыр, саңылау, мылқау, қозғалу координациясы бұзылған жартылай немесе толық сал болған адамдар адамның қалыпты физикалық жағдайымен күшті ауытқуымен айқындау нәтижесінде мүгедек болып табылады. Сонымен қатар мүгедек болып кәдімгі адамнан сыртқы келбетімен айырмасы жоқ, бірақ сау адам істейтін әр түрлі салада еңбек етуге мүмкіндік бермейтін сырқаты бар

адамдар да танылады. Мысалы, жүрек ауруымен ауыратын адам ауыр физикалық жұмысты орындай алмайды, бірақ ми қызметі жақсы жұмыс істейді.

Өркениетті қоғамның қалыптасу жолында мүгедектік ұғымы айрықша өзгереді, яғни экономикалық дамуы және тарихи ұлттық дәстүрлеріне байланысты әрбір мемлекеттің заңдылықтары мен ұғымдарында әр түрлі болуы жалғасып келеді. Алдайда бір ұғым барлық елде және әрқашанда сақталып келеді, яғни мүгедек қосымша әлеуметтік назарды қажет ететін азамат.

Егер мүгедекті барлық көзқарастар тұрғысынан қарастырсақ, онда оның басым жағы – бұл «мүгедектігі» бар адамға әлеуметтік көмек көрсету қажеттілігі. Мүгедектер және мүгедектік мәселесінің практикалық жағын қарастыру негізінде, берілген анықтама азаматтық – құқықтық қатынастарда қабылданған түсінік болып табылатын еске алу қажет. «Мүгедек» термині заңдылықты актілерде бекітілген, оның заңдық анықтамасы берілген, және оның басқамен ауыстыру құқықтық көз қарасынан алғанда сыпайылыққа жатпайды [5].

Барлық мүгедектер әр түрлі негіз бойынша бәрнеше топқа бөлінеді: жасы бойынша мүгедек бала, ересек мүгедектер.

Мүгедектіктің пайда болуы бойынша: бала кезінен мүгедек, соғыс мүгедегі, еңбек мүгедегі, жалпы сырқаттар мүгедегі.

Мүгедектердің жағдайын жақсарту Қазақстандағы әлеуметтік саясаттың басымды бағыттарының бірі болып табылады.

Мүгедектігі бар азаматтар қоғам өмірінің барлық аспектілеріне қатысуға бірдей құқығы бар. Бірдей құқықтар табиғи, психологиялық, сенсорлық, мәдениеттік, заңдылық және басқа да тосқауылдарға байланысты шектелген мүмкіндіктерді түзететін әлеуметтік қызметтің жүйесімен қамтамасыз етілуі керек. Осы тосқауылдар қоғамның басқа да мүшелері сияқты негіздермен мүгедектің қоғамға интеграциялануына мүмкіндік бермейді. Мүгедектік – бұл тек қана медициналық мәселе емес, бәрінен бұрын ол – бірдей емес мүмкіндіктер қорытылған әлеуметтік мәселе.

Қоғам олардың тәуелсіз өмір сүру үшін, қоғам өмірінің ажырамас бөлігі болуға адамның табиғи құқына ие болуға және тұрғын және қоғамдық ғимараттарға, көлікке, коммуникация құралдарына, еңбекке және білім беруге қол жеткізу еркіндігі мен таңдау еркіндігі бар стандарттарды өте мұқтажды мүгедектігі бар адамдарға икемдеуге міндетті.

Қазақстанда мүгедектік мәселелерін халықаралық нормаларға сәйкес айқындау және шешу тәсілдерінде түбегейлі өзгерістер жүрып жатыр. Қазіргі кезде еңбек ету қабілеті төмендеген немесе жоғалған адамдар ғана емес, сонымен қатар тіршілік әрекетінің басқа да шектелулері (өзіне өзі қызмет ету, жүріп-тұру, адамдармен қарым-қатынас жасау, бағдарлану, өзінің мінез-құлқын бақылау, оқыту) бар адамдар да мүгедек деп танылады.

Мүгедектер өздерін қалыпты ортада сезіну үшін түрлі оңалту бағдарламалары ұсынылады.

Бағдарламаны іске асыру:

-мүгедектерді оңалтудың бірыңғай жүйесін құруға және мүгедектерді әлеуметтік қамсыздандыру деңгейін арттыруға;

-мүгедектіктің алдын алу мен мүгедектік деңгейін төмендетуге;

- мүгедектікке әкеп соқтыратын туа біткен және тұқым қуалайтын ауруы, даму кемісітігі бар балалардың туу қатерінің дәрежесін азайтуға;

-медициналық-әлеуметтік сараптаманың сапасын арттыруға;

-оңалту ұйымдарының жұмысына қазіргі заманғы техникалық, ұйымдық, медициналық, әлеуметтік және кәсіптік технологияларды енгізуге;

- мүгедектерге көрсетілген медициналық, әлеуметтік, білім беру және өзге де оңалту қызметтерінің тізбесін кеңейтуге және олардың сапасын арттыруға;

-мүгедектердің әлеуметтік инфрақұрылым объектілеріне және ақпараттық ортаға қол жеткізуін жақсартуға;

-жұмыс орындарына квота белгілеу және әлеуметтік жұмыс орындарын құру есебінен мүгедектердің лайықты еңбекке қол жеткізуін ұлғайтуға;

- мүгедектердің орталақтандырылған дерекқорын құруды және медициналық-әлеуметтік сараптама мен мүгедектерді оңалту мекемелерінің, протездік-ортопедиялық орталықтардың қызметін ақпараттандыруға;

-медициналық-әлеуметтік және мүгедектерді медициналық оңалту саласындағы мамандардың кәсіптік деңгейін арттыруға ықпал ететін болады.

Әлеуметтік саясаттың негізгі бағыттары мен заңды құқықтары халық үшін ең маңызды категория болып табылады және ол өзінің маңызын күшейтуде нақты белгіленген іс - әрекеттер арқылы жүзеге асуы керек.

Сонымен, мүгедектерді оңалту проблемасы қоғамнан оны түсінуді ғана емес, сонымен қатар көптеген мамандандырылған мекемелер мен құрылымдардың осы процеске қатысуын талап ететін ең күрделі мәселелердің бірі болып қала береді.

Мүгедектерді әлеуметтік оңалту мүгедектердің әлеуметтік мәртебесін, олардың әлеуметтік-тұрмыстық және әлеуметтік-ортаға бейімделуін қалпына келтіруге бағытталған. Ол мүгедектерді әлеуметтік қамсыздандыруды, оларға қажетті әлеуметтік қызметтер көрсетуді, оларды көмекші (компенсаторлық) техникалық құралдармен қамтамасыз етуді, мүгедектердің әлеуметтік, көлік және рекреациялық инфрақұрылым нысандарына қол жеткізуін қамтамасыз етуге, ақпараттық ортаны пайдалануға теңдей мүмкіндіктер туғызуды, материалдық және әлеуметтік-психологиялық қолдау көрсетуді және т.б. қамтиды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының 2001 жылғы 17 шілдедегі «Мемлекеттік атаулы әлеуметтік көмегі туралы» №246-ІІ ҚРЗ Заңы
2. Сансызбаева Г.Н. Халықты әлеуметтік қорғау жүйесі және оның проблемалары/ Оқу құралы. -Алматы: Экономика,1998
3. Адам дамуы: әлеуметтік-экономикалық прогрестің жаңа өлшемі/Колесов В. және Маккинли ред. М.: Адам құқықтары (Права человека),2000
4. Межибовская И.В. Қазақстан Республикасындағы мүгедектерді әлеуметтік-енбек тұрғысында қатарға қосу: теориялық-құқықтық аспект.-Алматы,1997
5. Сарсенова Ж.Н. Әлеуметтік жұмыс: Оқу құралы – Алматы, 2004ж.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Балабекова Ляззат Гиниятовна
Нурланова Салтанат Серікқызы
Баймуханова Алия Маратовна**

Карагандинский университет имени Е. А. Букетова

Караганда, Республика Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ СОЦИАЛЬНОЙ РАБОТЫ В СФЕРЕ СОЦИАЛЬНОЙ РЕАБИЛИТАЦИИ ИНВАЛИДОВ

В статье рассматривается проблема организации социальной реабилитации инвалидов средствами социальной работы. Представлено содержание медико-социальной реабилитации инвалидов и ее организационно-правовая форма.

Проблема реабилитации инвалидов остается одной из самых сложных, требующих от общества не только ее понимания, но и участия в этом процессе многих специализированных учреждений и структур.

Граждане с инвалидностью имеют равное право участвовать во всех аспектах жизни общества. Доступ к ним должен быть обеспечен системой социальной деятельности, корректирующей ограниченные возможности, связанные с природными, психологическими, сенсорными, культурными, правовыми и другими барьерами. Инвалидность – это не только медицинская проблема, но, прежде всего, социальная проблема, требующая поиска путей эффективности разрешения и предупреждения, где реабилитация выполняет роль важного этапа в развитии социальной активности личности человека, находящегося в ситуации ограничения в здоровье.

Ключевые слова: инвалид, социальный работник, социальная работа, социальная реабилитация, социальная помощь, социальная защита.

Balabekova Lyazzat, Nurlanova Saltanat, Baimukhanova Aliya

E. A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan

FEATURES OF THE ORGANIZATION OF SOCIAL WORK IN THE FIELD OF SOCIAL REHABILITATION OF DISABLED PEOPLE

The article considers the content of the organization of social work in the field of social rehabilitation of disabled people. Medical and social rehabilitation of disabled people and its organizational and legal form are described.

The problem of rehabilitation of disabled people remains one of the most difficult, requiring society not only to understand it, but also to participate in this process of many specialized institutions and structures.

Citizens with disabilities have an equal right to participate in all aspects of society. Equal rights should be ensured by a system of social activities that corrects limited opportunities associated with natural, psychological, sensory, cultural, legal and other barriers. Disability is not only a medical problem, but, above all, it is a social problem in which unequal opportunities are generalized.

Keywords: disabled person, social worker, social work, social rehabilitation, social assistance, social protection

List of references:

1. Law of the Republic of Kazakhstan dated July 17, 2001 «On state targeted social assistance» No. 246-II RK3
2. Sansyrbayeva G.N. The system of social protection of the population and its problems / Textbook.-Almaty: Economics, 1998.
3. Human development: a new dimension of socio-economic progress / Kolesov V. and McKinley ed. Moscow: Human rights (human rights), 2000.
4. Mezhibovskaya I.V. Social and labor integration of disabled people in the Republic of Kazakhstan: theoretical and legal aspects. - Almaty, 1997.
5. Sarsenova Zh.N. Social work: Textbook - Almaty, 2004.

УДК 378
МРНТИ 14.35.01

Галынская Юлия Сергеевна

barlak@list.ru

Коростелева Наталья Александровна

korostel_@mail.ru

**Сибирский университет потребительской кооперации
Новосибирск, Российская Федерация**

ОСОБЕННОСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ПРОЕКТИРОВАНИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ И УЧЕБНЫХ ПЛАНОВ В СИСТЕМЕ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

В статье представлены различные аспекты педагогического проектирования образовательных программ и учебных планов в системе высшего образования России. Особое внимание авторов в работе уделено трактовке понятий «образовательная программа» и «учебный план». В статье раскрыто содержание основных подходов, реализуемых в педагогической практике при проектировании документов, в котором представлено содержание образования в системе высшего образования.

Ключевые слова: педагогическое проектирование, проектная деятельность, образовательная программа, учебный план, система высшего образования.

В настоящее время одним из важных направлений педагогического проектирования содержания образования является проектирование образовательных программ, которое приобретает особую актуальность в условиях вариативного образования. На начальном этапе проектирования образовательной программы, нужно понимать ее особенности как нормирующего содержание образования документа.

Требования, предъявляемые к содержанию и результатам проектирования образовательной программы, будут базироваться:

-на четкие представления о сущности понятия «образовательная программа»;

-на знание комплекса действующих нормативных документов, определяющих стратегию, цели и содержание соответствующего уровня и типа образования (стандартов образования, требований к обязательному минимуму содержания, квалификационных характеристик и др.).

В «Законе об образовании Российской Федерации» (2021г.) образовательная программа трактуется как «комплекс основных характеристик образования (объем, содержание, планируемые результаты) и организационно-педагогических условий, который представлен в виде учебного плана, календарного учебного графика, рабочих программ учебных предметов, курсов, дисциплин (модулей), иных компонентов, оценочных и методических материалов, а также в предусмотренных настоящим Федеральным законом случаях в виде рабочей программы воспитания, календарного плана воспитательной работы, форм аттестации» [1].

Образовательная программа представляет собой документ, который регламентирует тип и способы построения содержания учебно-воспитательного процесса в условиях той или иной педагогической системы. Можно выделить нормативный и сущностный аспекты образовательной программы (рис. 1).

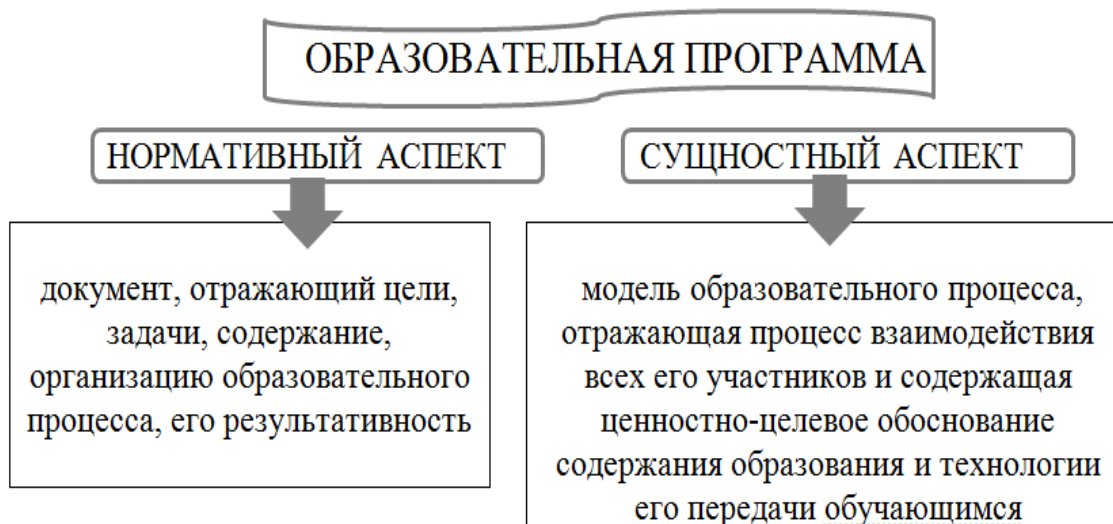

Рисунок 1. Аспекты образовательной программы

Образовательная программа представляет собой целостное описание содержания определенного уровня образования, а не программу какого либо учебного предмета, поэтому носит комплексный характер. Итоговый результат проектирования основной образовательной программы может быть представлен в виде комплекта нормативных документов, которые определяют цели, содержание и качество образования в конкретном образовательном учреждении с учетом определенного уровня (ступени) образования и возраста обучающихся. Кроме того, в системе профессионального образования, по каждой специальности (профессиональному профилю подготовки) проектируется своя образовательная программа [2].

В актуальных сегодня федеральных государственных стандартах (ФГОС) российской Федерации по каждому из уровней образования четко прописаны компоненты содержания образования, которые являются необходимыми для проектирования образовательных программ. Данные компоненты классифицируют по разным основаниям:

- уровень применения: федеральный, региональный (вузовский), внутришкольный;
- содержательные рамки: образовательные области, циклы учебных дисциплин, учебные предметы (дисциплины), предметные темы;
- общность изучения: обязательные для всех, профильные, по выбору образовательного учреждения и по выбору обучающихся и др.

Таким образом, можно сказать, что образовательная программа всесторонне отражает систему деятельности образовательного учреждения, которая обеспечивает развитие личности, воспитание и обучение в соответствии с направлением, уровнем и степенью образования. Структура основной образовательной программы включает в себя несколько взаимосвязанных элементов (рис. 2).

Кроме того, воспитание обучающихся при освоении ими основных образовательных программ в организациях, осуществляющих образовательную деятельность, осуществляется на основе включаемых в образовательную программу рабочей программы воспитания и календарного плана воспитательной работы, разрабатываемых и утверждаемых такими организациями самостоятельно.

В «Законе об образовании Российской Федерации» (2021г.) сказано, что «при разработке основной общеобразовательной программы организация, осуществляющая образовательную деятельность, вправе предусмотреть применение при реализации соответствующей образовательной программы примерной рабочей программы воспитания и (или) примерного календарного плана воспитательной работы, включенных в соответствующую примерную основную общеобразовательную программу» [1].

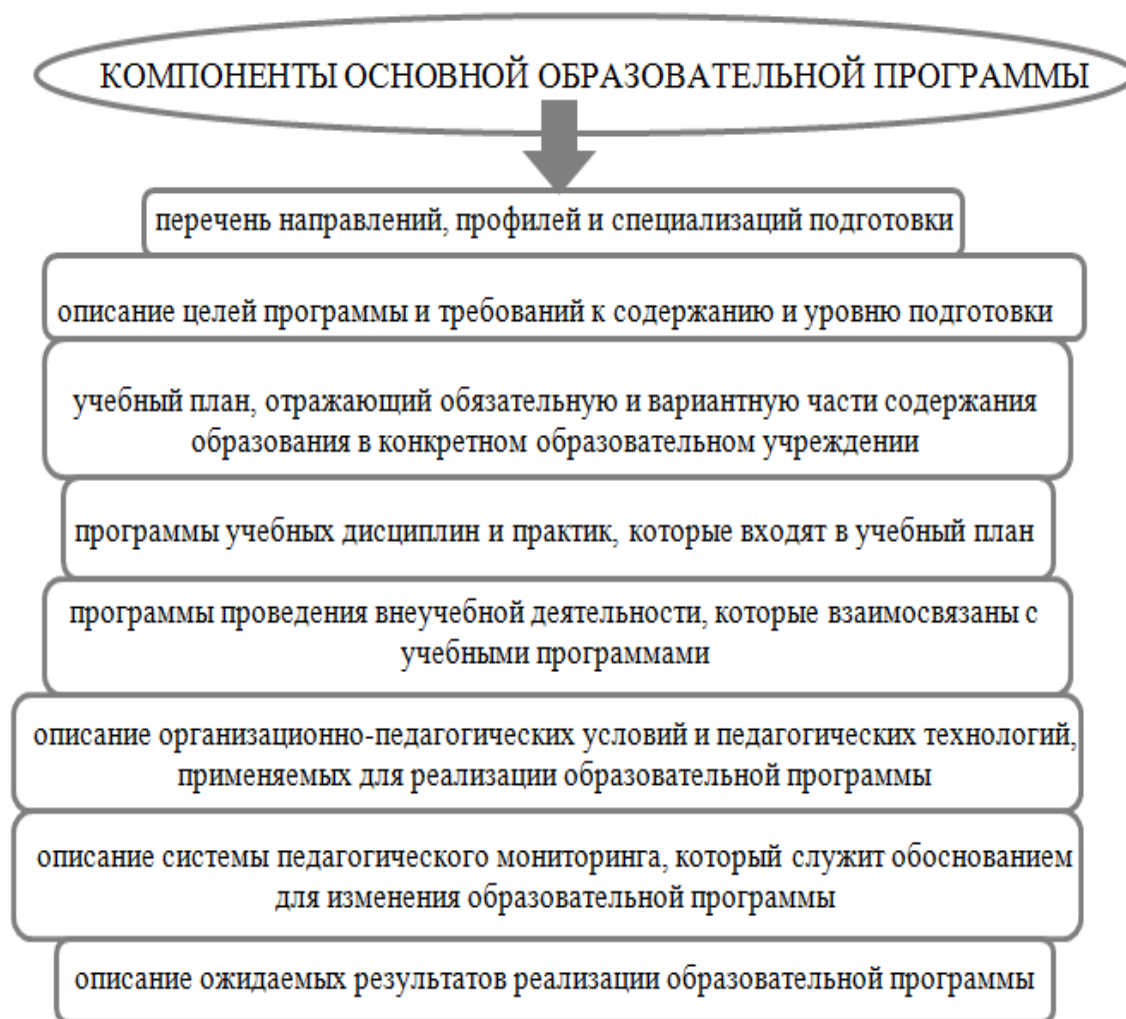

Рисунок 2. Структура основной образовательной программы

При проектировании содержания каждого из обозначенных структурных элементов основной образовательной программы следует определить его смысловое и целевое назначение в общей структуре подготовки обучающихся в зависимости от планируемого конечного результата. При оформлении текста основной образовательной программы ее цели формулируются на языке, который позволяет прогностически задать содержание и уровень образованности выпускника, поэтому в процедуру проектирования целей образовательной программы входит категориальный анализ и работа с такими терминами, как «образованность», «развитость», «обученность», «воспитанность», «компетентность».

На современном этапе развития образования при проектировании образовательных программ используется компетентностный подход. Сущность компетентностного подхода предполагает ориентацию на успешную адаптацию личности в социуме и в профессиональной деятельности, умение качественно и творчески выполнять свои функциональные обязанности, принимать грамотные и продуктивные решения, в том числе и в нестандартных условиях.

В ходе проектирования образовательной программы целесообразно спроектировать результат освоения каждого из ее отдельных разделов. Необходимым и важным элементом образовательной программы является перечень информационных литературных источников и интернет - ресурсов, направленных на обеспечение качества работы обучаемых и педагогов [3].

Отметим, что при проектировании образовательной программы следует учитывать материально-технические, информационные, временные и кадровые ресурсы конкретного образовательного учреждения, в котором предполагается практическая реализация проектируемой образовательной программы.

В современных реалиях образования при проектировании содержания образования на уровне

учебных планов образовательное учреждение в праве самостоятельно определять его предметный состав, соотношение основных базовых дисциплин, профильных дисциплин и дисциплин по выбору.

Учебный план образовательного учреждения представляет собой комплект документов, который обеспечивает:

- последовательность изучения дисциплин в соответствии с их преемственностью;
- целесообразное и рациональное распределение дисциплин по годам обучения (семестрам) с позиций равномерности учебной работы обучающихся;
- эффективное использование кадровых, информационных и материально-технических ресурсов образовательного учреждения.

При этом, не стоит забывать, что примерный учебный план любого образовательного учреждения определен соответствующим федеральным государственным образовательным стандартом. Именно на основе примерного учебного плана каждое образовательное учреждение проектирует собственный учебный план. В роли субъектов проектирования учебных планов могут выступать администрация образовательного учреждения, ответственные за учебно-методическую работу (завучи школ, руководители методических объединений, заместители деканов факультетов, заведующие кафедрами и т.д.).

В структуру учебного плана включается несколько обязательных компонентов (рис.3).

Рисунок 3. Компоненты учебного плана

Рассмотрим особенности проектирования каждого из компонентов в структуре учебного плана. Для успешного проектирования графика учебного процесса следует иметь четкое представление о возможном распределении всех видов обучения, промежуточной и итоговой аттестации, каникулах в течение всего календарного срока освоения образовательной программы. Например, в системе среднего и высшего профессионального образования в графике учебного процесса по понедельно в соответствии с годом (курсом) обучения отражаются запланированные затраты времени на:

- все виды теоретического обучения;
- практику учебную, трудовую (по профилю специальности);
- промежуточную аттестацию;
- каникулы;
- праздничные дни;
- преддипломную практику;
- подготовку к итоговой государственной аттестации;
- итоговую государственную аттестацию (ИГА).

Отметим, что график учебного процесса проектируется на основании соответствующего ФГОС, с учетом планирования учебного процесса внутри конкретного образовательного учреждения. Следующим важным компонентом учебного плана является *план учебного процесса*, который представляет собой основной организационный документ деятельности образовательного учреждения, который отражает содержание и срок освоения основной образовательной программы, а также учебную нагрузку обучающихся.

Например, в системе высшего профессионального образования в плане учебного процесса в соответствии с графиком учебного процесса отражается:

- планирование теоретического обучения;
- планирование всех видов практик (учебной, квалификационной, производственной) в неделях — по семестрам;

- планирование промежуточной и итоговой государственной аттестации, в том числе экзаменов, курсовых, зачетов;
- планирование выпускной квалификационной работы (дипломного проекта), итогового междисциплинарного экзамена по специальности;
- планирование времени на подготовку к итоговому экзамену или на выполнение дипломного проекта;
- планирование сдачи итогового экзамена или защиты дипломного проекта.

Отметим, что планирование факультативных занятий и их содержание осуществляется образовательным учреждением самостоятельно на основании анализа потребностей обучающихся, задач реализации регионального компонента федерального государственного образовательного стандарта и рекомендаций местных органов управления образованием [4].

В системе профессионального образования большое место занимает практическая подготовка обучающихся, реализуемая в рамках практик различных видов, поэтому их планированию следует уделить особое внимание. Первой по срокам планируется учебная практика для отработки умений и получения первичных профессиональных навыков, затем планируется практика по профилю специальности и завершает профессиональную (производственную) практику квалификационная практика.

В соответствии с нормативными документами в сфере среднего профессионального образования, действующими в настоящее время (2021г.) на территории Российской Федерации, производственная (профессиональная) практика, лабораторные и практические занятия, выполнение курсовых и дипломных работ (курсовое и дипломное проектирование) должны составлять от 40% до 50% от общего объема учебного времени.

Кроме того, в состав учебного плана включаются:

- пояснительная записка;
- тематические планы по изучаемым дисциплинам;
- примерные программы учебных дисциплин;
- перечень необходимых из имеющихся лабораторий, кабинетов, мастерских и др.

Пояснительная записка к учебному плану содержит следующие сведения: назначение учебного плана, исходные документы, на основании которых он составлен, распределение учебного времени по дисциплинам, использование резерва времени, наименование дополнительных учебных дисциплин, особенности планирования факультативных занятий и т.д. Тематические планы по изучаемым учебным дисциплинам должны определять тематику проведения занятий и временной формат лекционных и практических занятий.

В заключении, отметим, что текстовое оформление спроектированного учебного плана для облегчения наглядного восприятия информации целесообразно представлять в виде сводной таблице с использованием специальных символов (система кодирования).

Список литературы:

1. Законы, кодексы и нормативно-правовые акты Российской Федерации https://legalacts.ru/doc/273_FZ-ob-obrazovanii/glava-2/statja-12.1/
2. Федотенко И. Л. Основы проектирования психологически безопасной образовательной среды в современной школе: Учеб. пособие / И.Л.Федотенко, А.В.Сергеева, Т. В. Губарева, Д. В. Малий; Под ред. И. Л. Федотенко. – Тула: Изд-во Тул. гос. пед. ун-та им. Л. Н. Толстого, 2013. – 132 с.
3. Ноздрин Н.А. Анализ проектирования учебных курсов в колледжах технического профиля // Актуальные проблемы инновационного педагогического образования. - 2019. - №1. - С. 10-12.
4. Тухватуллин Р.И. Сущность и структура педагогического проектирования образовательной среды // Педагогический журнал Башкортостана. - 2013. - № 6 (49). - С. 97-103.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

**Галынская Юлия Сергеевна
Коростелева Наталья Александровна
Сібір тұтыну кооперациясы университеті
Новосибирск, Ресей Федерациясы**

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫ МЕН ОҚУ БАҒДАРЛАМАРЫН ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ЖОБАЛАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Мақалада Ресейдегі жоғары білім беру жүйесіндегі білім беру бағдарламалары мен оқу жоспарларын педагогикалық жобалаудың әртүрлі аспектілері берілген. Авторлардың ерекше назары «білім беру

бағдарламасы» және «оқу бағдарламасы» ұғымдарын түсіндіруге берілген. Жоғары білім беру жүйесіндегі білім мазмұнын көрсететін құжаттарды ресімдеуде педагогикалық тәжірибеде жүзеге асырылатын негізгі тәсілдер мазмұны ашылған.

Тірек сөздер: педагогикалық дизайн, жобалық іс-әрекет, білім беру бағдарламасы, оқу жоспары, жоғары білім беру жүйесі.

Galynskaya Yulia, Korosteleva Natalia
Siberian University of consumer cooperation, Novosibirsk, Russian Federation
PECULIARITIES OF PEDAGOGICAL DESIGN OF EDUCATIONAL PROGRAMS AND
CURRICULUM IN THE SYSTEM OF HIGHER EDUCATION

The article presents various aspects of the pedagogical design of educational programs and curricula in the system of higher education in Russia. Particular attention of the authors in the work is given to the interpretation of the concepts of "educational program" and "curriculum". The article reveals the content of the main approaches implemented in pedagogical practice in the design of documents, which presents the content of education in the higher education system.

Keywords: pedagogical design, project activity, educational program, curriculum, higher education system.

List of references:

1. Laws, codes and regulations of the Russian Federation https://legalacts.ru/doc/273_FZ-ob-obrazovanii/glava-2/statja-12.1/
2. Fedotenko I. L. Fundamentals of designing a psychologically safe educational environment in a modern school: Proc. allowance / I. L. Fedotenko, A. V. Sergeeva, T. V. Gubareva, D. V. Maliy; Ed. I. L. Fedotenko. - Tula: Tul Publishing House. state ped. un-ta im. L. N. Tolstoy, 2013. - 132 p.
3. Nozdrina N.A. Analysis of the design of training courses in technical colleges // Actual problems of innovative pedagogical education. - 2019. - № 1. - S. 10-12.
4. Tukhvatullin R.I. The essence and structure of the pedagogical design of the educational environment // Pedagogical journal of Bashkortostan. - 2013. - №. 6 (49). - S. 97-103.

ӨОК 81. 373
ҒТАХР 11.25.41

Ибраева Магрипа Курманбековна
ibraeva.mk@mail.ru
Акпарова Жанна Мұслимовна
zhan_mus@mail.ru
Абай атындағы Қазақ Ұлттық Педагогикалық Университеті
Алматы, Қазақстан Республикасы

ЕРТЕ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫҢ ДАМУ МӘСЕЛЕСІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Мақалада ерте жастағы балалардың даму мәселесінің ежелден кәзіргі заманға дейінгі зерттелу деңгейі қарастырылады.

Тірек сөздер: ерте жастағы балалар, мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту, жас ерекшелігі, тәрбиелеу, физиологиялық, психикалық дамуы, нәрестелік шақ, сәбилік шақ

Баланы ерте жастан дамыту мәселесі ежелгі грек философтарының еңбектерінен бастау алып күні бүгінге дейін шетелдік және отандық психология, педагогика ғылымында, соның ішінде мектепке дейінгі оқыту мен тәрбиелеу саласында өзекті зерттеу мәселесіне айналып отыр. Өйткені адамның тұлғалық дамуының бастауы, соның ішінде танымдық іс-әрекеттерінің негіздері туғаннан үш жасқа дейінгі аралықта қалыптасады. Бұл ойымызға ұсынылып отырған параграфта талдау жасалатын ұлы ойшылдардың, ғалымдардың баланың физиологиялық, психикалық дамуына қатысты айтқан ой-тұжырымдары негіз болады.

Платон, Аристотель балалық шақтың ерте кезеңіне басым назар аудармағанымен, қоғамда бала тәрбиелеуде осы кезеңді босқа жоғалтқан уақыт деп санайды, олар осы ойларын ерте жастағы балаларды қоғамда тәрбиелеудің жүйесі жоқ екенімен дәлелдеген [1, 2].

Оған Аристотельдің «...7 жасқа дейін физикалық тұрғыдан баланың дамуына шынығуына, дұрыс тамақтануына, таза жүруіне отбасында көңіл бөлінеді. Балалар өз жасына сай ойындармен айналысу керек, оларға әңгімелер мен ертегілер тыңдау пайдалы, балаларға сөйлеуді үйреткен жөн.»

деп айтқан сөздері дәлел бола алады. Ол «...5 жастан 7 жасқа дейін «балалар кейін өздері оқып-үйренетін сабақтарға қатысу керек» екендігін көрсетіп, отбасылық тәрбие мемлекеттік шенеуніктердің бақылауында болуын және ата-аналардың бала тәрбиесімен тікелей айналысуын талап етті [3].

Ренессанстық дәуірдегі итальяндық гуманистер Л.Аберти, Ф.Барбаро, М.Пальмиери де кішкентай баланың өте маңызды қасиетін дамыту ересектерден талап етілетінін, бірінші кезекте олардың анасына биологиялық және эмоционалдық тәуелді екендігін көрсетеді. Осы итальяндық гуманистердің тұжырымдауынша, балалардың көпшілігі қабілетті, олардың «жақсылық шыңына жетуіне» мүмкіндік беретін жақсы табиғи бейімділікпен туады. Осылайша, табиғатқа тән қасиеттерді дамыту және өте ерте жастан бастап жаман қасиеттерді түзету сияқты тәрбиелеу бірінші орынға шығады [4].

Сондай-ақ, олар адамның белсенділігінің дамуы, өмірінің барлық мезгілінде, барлық кезеңінде шешуші фактор болып табылатындығын айтады. Ғалымдар таным белсенділігін дамыту проблемаларын түрлі теориялық дереккөздер арқылы әртүрлі негізде көрсетеді [5].

Я.А.Коменский бала туғаннан 6 жасқа дейін (балалық шақ) ана мектебінен өтуі тиістігін негіздеді. Олардың қоршаған табиғат және қоғамдық өмір туралы алғашқы түсініктерін қалыптастыру, олардан алатын әсерлерін дамыту, ұстамдылыққа, ұқыптылыққа, еңбексүйгіштікке, тыңдай білуге, әділдікке, шынайылыққа, адамдарды жақсы көре білуге тәрбиелеу, дінге баулу тиістігіне мән берді [6].

Жан-Жак Руссо баланың туғаннан 2 жасқа дейін дене тәрбиесімен айналысу керектігін (омырау сүтімен қоректендіру, баланың еркін қозғалуы, шынықтыру), баланың 2-12 жас (әлі қисынды ойлай алмайтын кезеңі) аралығында сезім мүшелерін дамыту қажеттігін, өйткені сенсорлық тәрбие ақыл-ойдан бұрын жүретінін айтады. Осыған байланысты ол баланың жеке ойын дамытуға, оқуына, денсаулығын нығайтуға көңіл бөлу керектігіне тоқталады [7].

Баланы ертеден дамыту керек деген ойлар классик педагогтардың еңбектерінде де көрініс тапқан. Мәселен, А.С.Макаренконың «баланы туа салысымен тәрбиелеу керек» - дейтін қағидалары да, адамның барлық қабілеттері, оның физиологиялық, психикалық даму кезеңдерінде жетілетіндігіне негізделген [8].

Баланы туғаннан тәрбиелеу туралы ойлар түркі ғұлама ойшылдарының да, қазақ ағартушыларының да еңбектерінде тыс қалмаған. Әл-Фараби: «оқыту – тіл ұстарту, білім беру арқылы, үйрету жолымен, ал тәрбиелеу – тәжірибе арқылы жүзеге асырылады. Білім адамды қуаныш пен бақытқа кенелтеді, дүниені танып, біле отырып, адам оның әсемдігі мен бітім-болмысына қанығады. Ғылым-білімді, әр алуан қолөнер дағдыларын игеруге, үлгілі адамгершілік қасиеттердің қалыптасуына қажырлы еңбек, оқыту, тәрбие берумен қатар өзін-өзі тәрбиелеу, күшті ерік-жігер арқылы жетуге болады», - деп айтып өтсе, А.Құнанбаев туғаннан баланың тәні мен жанын тәрбиелеу қажеттілігін (тән құмары, жан құмары) айтқан [9, 10].

М.Жұмабаев А.Құнанбаевтың осы ойын өрбітіп, «бастапқы кезде жөпшенді білінбейтін баланың жан дүниесі ол өскен сайын бірте-бірте біліне бастайды. Сондықтан баланың дене тәрбиесі мен жан тәрбиесін қатар алып жүру қажет» екендігін көрсеткен [11].

Осы ойды Ж.Аймауытов та айтады: «Баланы бір нәрсеге үйрету үшін, я пайдалы дағдыны қондыру үшін баланың сүйегіне біткен икемі сыртқа шығып біліне бастаған шақ екені өзінен-өзі көрініп тұр. Олай болса, баланың бір іске құлшынатын дер шағы қалай білінді, солай дене күшін машықандыратын істерді көбірек беріңдер. Мейлі шапшаң есептеу, санау болсын, мейлі өлең жаттау, мейлі сурет салу, мейлі өсімдік жинау болсын, қысқасы, неге талпынса, соны істеу керек» [12].

Жалпы, балаларды ерте жастан дамыту мәселесінің арнайы зерттеу объектісі тұрғысынан басым зерттелуі ХХ ғасырдың 80-нші жылдарынан бастап қауырт өрбіді.

Солардың біріне тоқталатын болсақ, мәселен Н.М.Аксарина өз еңбегінде баланың туғаннан 3 жасқа дейінгі физиологиялық, психикалық даму ерекшеліктерін негіздейді: «Баланың салмағы артып бойы тез өседі. Жалпы организмнің қызметі, оның ішінде жоғары нерв жүйесі мен үлкен ми сыңарлары қыртысының қызметі тез дамиды. Сезіну, қабылдау, ақыл-есі, көңіл бөлуі, ойлауы сияқты баланың психикалық дамуы күшейеді. Есінде сақтаудың дамуы алғашқы шартты рефлексстің пайда болуынан басталады. Бала туыстарын (4-6 айда), таныс заттарын ерте таниды, ойнағанда бұрын көргендерін есіне түсіреді. Ойыншықты қолына ұстап үйрену (4,5-5 ай). Айтылған сөзді сезіну (6-7 ай), мида екінші сигналдық жүйе пайда болады. Көрген нәрсеге еліктеу (9-10 ай)» [13].

Жақын шет елдерде ерте жастағы балалардың дамуы мәселесі бұрыннан қарастырылып келгенмен, өткен ғасырдың 80-нші жылдарынан бастап, оны әр түрлі медицина, психология, педагогика ғылымдары саласынан арнайы зерттеуге басым көңіл бөлінген. Осы еңбектерде ерте жастағы балалардың физиологиялық, психикалық дамуы ерекшеліктері, ерте дамыту орталықтары мен қосымша білім беру мекемелерінде олардың сөйлеуін қалыптастыру, эмоциялық аясын, танымдық аясын дамыту, эстетикалық тәрбие беру, осы жастағы балаларды дамыту мен тәрбиелеуде инновациялық әдістерді қолдану, балалардың өзара және ата-аналарымен әрекеттестігі, сенсорлық дамыту және оларды тәрбиелеуге болашақ мамандарды тәрбиелеу мәселелері қарастырылған. Атап айтқанда, М.П.Малиновская ерте жастағы балаларды қосымша білім беру мекемелерінде тәрбиелеудің педагогикалық шарттарын анықтаған болса, Т.В.Брагина ерте жастағы балаларды отбасында тәрбиелеуді, Ш.А.Абдуллаева ерте жастағы балаларды сенсорлық дамытуды негіздеген, М.Г.Сорокова реформаторлық педагогика үлгісіндегі Монтессори жүйесін жасаған.

Қазақстандық ғалымдардың баланы ерте жастан дамыту мәселесіне арнаған еңбектерін анықтау мақсатында біз зерттеу барысында мектепке дейінгі оқыту мен тәрбие мәселесі қарастырылған отандық ғалымдардың зерттеулеріне талдау жасап, оларды *жүйеледік*.

Талдау нәтижесінде отандық ғалымдардың мектепке дейінгі тәрбие мен оқыту саласындағы зерттеу жұмыстарын 12 бағытта топтап қарастырдық:

1. Мектепке дейінгі тәрбие мен оқытудың даму тарихы (Батибаева С.Ғ., Храпченкова Н.И., Михалькова О.А., Кайбульдаева Г.А., Елкеева А.Б. және т.б.).

2. Мектепке дейінгі балаларды тәрбиелеу мен оқытуға болашақ мамандарды даярлау (Мирза Н.В., Бупебаева Р.Т., Балабаева А.И., Белгібаева Г.Қ., Арзанбаева Б.О.)

3. Мектеп жасына дейінгі балалардың мектепалды даярлығы (Таубаева Г. З., Мовкебаева З.А., Рысбекова Ж. К., Никитин В. Я.)

4. Мектеп жасына дейінгі балаларды отбасында тәрбиелеу (Сейсембаев К., Ауталипова У.И., Капенова А.Ә., Шужебаева А.И.)

5. Мектеп жасына дейінгі балалардың сөйлеуін қалыптастыру (Баймұратова Б.Б., Мендаяхова Қ., Метербаева К. М., Ханина Н. Н., Атыманова К.Ж., Бакреденова А.Б., Наубаева Х.Т., Аубакирова Ж.К.)

6. Мектеп жасына дейінгі балалардың математикалық қызығушылығын қалыптастыру (Сыздық Р.М., Леушина А.М., Пустовалова Н.И.)

7. Мектепке дейінгі балалардың қоршаған ортаға қатынасын қалыптастыру (Бадел А., Салиева А. Ж., Керимбаева Р. К., Манкеш А.Е., Сайлауова Н. С.)

8. Мектепке дейінгі балалар тәрбиесінде қазақ халық педагогикасы материалдарын пайдалану (Құлжанова Н., Әбдіғабарова Ұ.М., Жұмабекова Ф.Н., Акпарова Ж.М., Маженова Р.Б., Сапарбаева Ш.С., Амирова А.С., Нұрмұхаметова Р.Ә., Абаева Г.А., Төленова Ұ. Т., Оразаева Г.С., Мендалиев Б.М., Иманбеков Т.)

9. Мектеп жасына дейінгі балаларды еңбекке баулудың теориясы мен әдістемесі (Меңжанова А., Жиенбаева С.Н.)

10. Мектеп жасына дейінгі балалардың белсенділігін, шығармашылығын дамыту (Дәрібаева С.Қ., Муханбетчина А.Г., Бердибаева С.К., Жумадилаева О.А., Мырзатаева Б.П., Күребаева Г.А.)

11. Мектепке дейінгі ұйымдарда жаңа технологияларды пайдалану (Лихачева Е.Н., Баймуратова А.Т., Искакова А.Т., Касымова Г.М., Тукеев С.А., Баримбеков Н.Ж.)

12. Мектеп жасына дейінгі балалардың физиологиялық, психикалық дамуы мәселелері (Ли Е.П., Унарбекова Н.Д., Ерепбаев Н.К., Абишева Э.Д.)

Осы талдаулар бізге республикада балаларды ерте жастан дамыту мәселесінің толық зерттеле қоймағандығын, тіпті ондай еңбектердің (Б.Б.Баймұратова, М.З.Лексина, Р.Б.Каримова еңбектерін қоспағанда) жоқтың қасы екендігін көрсетті.

Б.Баймұратова 3-4 жастағы балалардың сөздік қорын дамыту мәселесін зерттеген, М.З.Лексина шала туылған балалардың дамуын зерделесе, Р.Б.Каримова нейрофизиологиялық дамуы бұзылған балаларды, алдын ала ерте жасынан түзету жолдарын негіздеген.

Жалпы республикада баланы ерте жастан дамыту мәселесінің қарастырылуы ҚР білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарда арналған мемлекеттік бағдарламасы жарық көргеннен кейін қарқынды қолға алына бастады. Бағдарламада «таяу уақытта туғаннан бастап үш жасқа дейінгі балаларды ерте жастан дамыту жүйесін құруға көп көңіл бөлінетіндігі» атап көрсетілген.

Сондықтан бір жағынан, ерте жастан дамыту проблемасының республикада алғаш зерттеу пәні болып отырғандықтан, екінші жағынан «баланы ерте жастан дамыту» ұғымының мәнін анықтау

барысында ерте жастағы баланың жас ерекшелігі кезеңдері мәселесі қарастырылған ғылыми зерттеулер мен әдебиеттерге, сөздіктерге, мемлекеттік бағдарламаларға талдау жасалды.

Осы талдау әртүрлі кезеңдерде баланың жас ерекшелігін айқындауға байланысты көп талқылаулар, зерттеулер бар екендігін, дей тұрғанмен күні бүгінге дейін ғалымдар адам дамуының жас кезеңдері мәселесінде бірыңғай пікірге келмегендігі байқалды. Солардың арасынан біз, қазіргі ғылымда қызығушылық тудыратын ең көп таралған балалық кезең жіктемелеріне тоқталып өткенді жөн көрдік. Осы тұста айта кететін жәйт, ұсынылған мақалада ғалымдардың және сөздіктердегі адам дамуының жас кезеңдері жіктемелері мазмұнынан (балалықтан кәрілікке дейін берілгендіктен) барынша тек ерте жас аралығын ғана бөліп алып талдауға тырыстық.

Жоғарыда көрсетілген Л.Аберти, Ф.Барбаро, М.Пальмиери ерте жастағы балаларды қабылдау сезімінің дамуына қарай екіге бөледі:

1) нәрестелік кезең – бұл сөйлеу және жүре бастағанға дейінгі бала өмірінің кезеңі;

2) нәрестелік кезінен бастап шамамен 7 жасқа дейін – баланың түрлі ғылымдарды қабылдауға дайын болуы кезеңі.

Демек, италияндық гуманистер баланың 1 жастан бастап танымдық қабілеттерін, белсенділіктерін дамыту қажеттігін жоққа шығармайды.

Ал, Дж.Биррен бірінші кезең – сәбилік, 2 жасқа дейін; екінші кезең – *мектепалды жасы 2 жастан 5 жасқа дейін деп жіктейді*.

Дж.Биррен жіктемесінің кемшілігін Б.Г.Ананьев, жіктеудің бірыңғай қағидасын ұстанбауында екендігін айтады. Өйткені, екінші кезеңді – мектепке дейінгі жасты бөлуде жас ерекшелігінің әлеуметтік-педагогикалық белгілерге сәйкес келмейтіндігін көрсетеді. Дегенмен, осы кезеңде баланың психикасын дамытудағы қажеттілік пен маңыздылыққа баса назар аударылғанын атап өтеді.

Осы тұрғыда бағдарлама, сөздіктердегі және ғалымдардың еңбектеріндегі ерте жастағы балалардың жас аралығының жіктемесі берілді. Оны келесі кестеден көруге болады.

Кесте 1. Бағдарлама, сөздіктердегі және ғалымдардың еңбектеріндегі ерте жастағы балалардың жас аралығының жіктемесі

Бағдарлама, сөздік атауы, автордың аты-жөні	Жас кезеңдер жіктемесі
1	2
Э.Геккель	Онтогенетикалық дамуына қарай: Перинаталды-күрсақтағы кезең: ✓ эмбрионалды даму (эмбрион) – 1,5-2 айға дейін ұрықтың қалыптасуы; ✓ плацентарлы даму (ұрық) – 3-10 ай, ұрықтың өсуі. Босанғаннан кейінгі кезең: ерте; жетілген; соңғы
Б.Ц.Урланис	Қоғамдық пайдалы еңбекке қатысуына қарай: ✓ ясли жасы – үш жасқа дейін ✓ балабақша жасы – 3-6 жас
Э.Эриксон	Әлеуметтік-психологиялық дамуына қарай: ✓ сәбилік шақ (туғаннан 1 жасқа дейін) ✓ ерте балалық шақ (1-3 жас) ✓ ойын жасы, мектепке дейін (4-6-7 жас)
Д.Бромлей 1966ж.	Жалпы дамуына қарай: күрсақтық кезең, балалық шақ кезең: ✓ сәбилік шақ (туғаннан 18 айға дейін) ✓ мектепке дейінгі балалық шақ (18 ай – 5 жас)
П.П.Блонский	Тістің пайда болуына қарай: ✓ тіссіз балалық (8 айдан 2-2,5 жас), ✓ сүт тісі кезіндегі балалық (2-2,5 жастан 6,5 жас)
Л.В.Выготский	Тұрақты және дағдарыстағы дамуы кезеңдеріне қарай: ✓ туған кездегі дағдарыс (2 айға дейін) ✓ сәбилік шақтағы дағдарыс (1 жасқа дейін) 1 жастағы дағдарыс ✓ ерте балалық шақ (1-3 жас) 3 жастағы дағдарыс
Д.Б.Эльконин	Өмір сүруіне қарай: ерте балалық шақ ✓ Нәрестелік шақ (0-1 жас) ✓ Ерте балалық шақ (1-3 жас)
Я.А.Коменский	Тәрбиелеу оқытуға қарай:

	Бірінші кезең: баланың туғанынан 6 жасқа дейінгі кезеңінде әрбір отбасында – «Ана мектебі»...
К.Қожахметова	Психологиялық және физиологиялық даму ерекшеліктеріне байланысты: ✓ туылғаннан 1 жасқа дейін – «нәресте», ✓ 1-ден 7 жасқа дейін – «сәби»
Қ.Шалғынбаева	Еңбек етуге икемділігіне қарай ✓ балбөбектік (1-6 жас)
С.Ғаббасов	...адам физиологиясының кезеңдері мен халық педагогикасының негіздеріне қарай: ✓ - тән құрылысы - жан дүниесі; ✓ - ұрық тазалығы – тек, тұқым қуалау; ✓ - ана құрсағындағы тоғыз ай – түйсік, ішкі сезім, жүрек тәрбиесі; ✓ - нәресте кезеңі – бесік жыры, ақыл тәрбиесі; ✓ - балбөбек кезеңі – тіл, ой, зерде; ✓ - сәбилік кезең – табиғатқа сүйсіну, таңдау
Ұ.М.Әбдіғапбарова	Қолөнерін үйренуіне қарай: 1-6 жас – көріп-білу, байқау кезеңі
М.Құрсабаев «Атамекен» бағдарламасында	Халықтық педагогика негіздеріне қарай: 1) ана құрсағындағы кезең; 2) сәбидің дүниеге келуі (1-12 ай); 3) сәбилік кезең (1-3 жас)
Демографиялық энциклопедиялық сөздік	Өмір кезеңдеріне қарай: ✓ 1-10 күн – жаңа туған нәресте ✓ 10 күн-1жыл – омыраудағы балалар ✓ 1-3 жас – ерте балалық шақ
Мәскеуде (1965 ж.) ССРО Педагогикалық ғылымдар Академиясының симпозиумында	✓ Жаңа туған нәресте 10 күнге дейін. ✓ Омыраудағы жас 10 күн – 1 жыл. ✓ Ерте балалық шақ 1–2 жас. ✓ Балалық шақтың бірінші кезеңі 3–7 жас
Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011 – 2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы	1. Жаңа туған бала (туған сәттен бір-екі айға дейін) 2. Нерестелік шақ (бір-екі айдан бір жылға дейін); 3. Ерте сәбилік шақ (бір жастан үш жасқа дейін)
Жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты (2012)	Ерте жас –туғаннан 3 жасқа дейінгі кезең: ✓ - нәресте - туғаннан 1 жасқа дейінгі кезең ✓ - сәби – 1-3жас
Жалпыға міндетті мемлекеттік білім беру стандарты (2016 мамыр)	Бөбек жасы – 1 жастан 3 жасқа дейін: ✓ ерте жас – 1 жастан 2 жасқа дейін (ерте жастағы топ); ✓ кіші жас – 2 жастан 3 жасқа дейін (бірінші кіші топ)
«Алғашқы қадам» бағдарламасы	Балалардың дене және психологиялық дамуына қарай: бөбекжасы–1жастан 3жасқа дейін: ертежас –1жастан 2жасқа дейін (ерте жастағы топ); кішіжас – 2жастан 3жасқа дейін (бірінші кіші топ)
Педагогикалық энциклопедиялық сөздік	Туғаннан 6 жасқа дейін - кіші жастағы балалар

Біздің зерттеуіміз үшін қызығушылық тудыратын баланың зияткерлік дамуына әсер ететін Ж.Пиженің жіктемесі:

1-кезең – сенсомоторлық зият (алғашқы кезеңдері: өз денесіне бағыну және тәжірибелік зиятты объективтеу);

2-кезең – репрезентативті зият және арнайы операциялар (алғашқы кезеңдері: алдын ала операциялық зият және нақты операциялар).

Пиәже әр адам белгілі бір сатылардан өтіп, оларды жаңа деңгейге көтеріп, келесі қадамдарға шығады деген қорытынды жасайды. Бірақ бұл жіктемеде, біздіңше баланың үздіксіз дамуы есепке алынбағандығы байқалады.

Д.Бромлей жіктемесінде адам дамуының бес циклін көрсеткен:

- ✓ құрсақтық,
- ✓ балалық,
- ✓ жастық,
- ✓ ересектік,
- ✓ кәрілік.

Айта кету керек, автор баланың ақыл-ой дамуында құрсақтық циклге мән беріп, оны төрт сатыға бөліп ерекше анықтайды:

- ✓ ұрықтану;
- ✓ эмбрион;
- ✓ тұқым;
- ✓ дүниеге келу сәті.

Д.Бромлей топтамасында бізге қызығушылық тудыратыны, балалық кезеңі.

Ол «балалық» кезеңін үш сатыға бөледі:

- ✓ сәбилік шақ (туғаннан 18 айға дейін);
- ✓ мектепке дейінгі балалық шақ (18 ай – 5 жас);
- ✓ мектептегі ерте балалық шақ (5-11-13 жас).

Онтогенез ұғымын 1886 жылы Э.Геккель енгізген. Ол баланың онтогенездік дамуына байланысты екі маңызды кезеңді атап өтеді:

- ✓ перинаталды-құрсақтағы (жатырда пайда болғаннан дүниеге келгенге дейінгі) кезең;
- ✓ босанғаннан кейінгі-құрсақтан кейінгі (адамның дүниеге келгенінен өмірден кеткенге дейінгі) кезең.

Перинаталды-құрсақтағы кезеңнің бөлінуі:

- ✓ эмбрионалды даму (эмбрион) – 1,5-2 айға дейін ұрықтың қалыптасу кезеңі;
- ✓ плацентарлы даму (ұрық) – 3-10 ай, ұрықтың өсу кезеңі.

Баланың тез өсуімен және дамуы, анасының ағзасы арқылы қоректенуімен сипатталады, сондықтан жүктілік кезеңіндегі анасының созылмалы науқасы, оның тамақтану ерекшелігі, психикалық және физикалық ауыртпашылығы болашақ баланың дамуына маңызды әсер етеді.

Босанғаннан кейінгі кезеңдегі сатылар:

- ✓ ерте;
- ✓ жетілген;
- ✓ соңғы.

Дүниеге енді ғана келген адам ересек адамнан бірнеше сапалық ерекшеліктерімен өзгешеленеді, оның қарапайым кішірейген көшірмесі ғана болып есептелмейді. Дамып келе жатқан баланың ересектердің деңгейіне жету уақыты ағзаның негізгі физиологиялық көрсеткіштерін ескергенде 16-20 жылды құрайды. Онтогенез процесінде жеке ағзалар мен жүйелер бірте-бірте жетіледі және өзінің дамуын әртүрлі кезеңде аяқтайды. Бұл әртүрлі жастағы балалар ағзасының жұмыс істеу ерекшеліктерінің пісіп-жетілуін негіздейді.

Құрсақтағы кезеңде ағза мен тіндер қаланады, олардың саралануы жүреді. Босанғаннан кейінгі кезеңдегі онтогенезде ағза мен жүйенің пісіп-жетілуі әртүрлі жастағы балалар ағзасы қызметінің мүмкіндіктерін, оның сыртқы ортамен өзара байланысының ерекшеліктерін анықтайды.

Баланы ана құрсағынан дамыту пікірін қазақстандық ғалым С.Ғаббасов та қолдап, негіздеген. Ол адам дамуының жас ерекшелігін адам физиологиясының кезеңдері мен халық педагогикасының негіздеріне қарай бөледі:

- ✓ тән құрылысы - жан дүниесі;
- ✓ ұрық тазалығы – тек, тұқым қуалау;
- ✓ ана құрсағындағы тоғыз ай – түйсік, ішкі сезім, жүрек тәрбиесі;
- ✓ нәресте кезеңі – бесік жыры, ақыл тәрбиесі;
- ✓ балбөбек кезеңі – тіл, ой, зерде;
- ✓ сәбилік кезең – табиғатқа сүйсіну, таңдау;
- ✓ балиғат кезеңі – білім және логика;
- ✓ кәмелет кезеңі – орта білім сана.

Соның ішінде ұрық тазалығына, ана құрсағындағы тәрбиеге аса мән береді.

Осындай ой М.Құрсабаевтың ұлттық тәрбие құндылықтарына негізделген «Атамекен» бағдарламасында да тұжырымдалған. Ол балалар жас ерекшеліктерін мынадай кезеңдерге бөліп қарастырған:

- 1) Ана құрсағындағы кезең;
- 2) сәбидің дүниеге келуі (1-12 ай);
- 3) Сәбилік кезең (1-3 жас)...

Автор тәрбие жұмыстарының бағыттары мен мазмұнын осы кезеңдерге сәйкестендіріп ұсынған. Соның негізінде тілін, дінін, салт-дәстүрін меңгерген жеке тұлғаны тәрбиелеп шығару мүмкіндігін айтады.

Ал. П.П.Блонский балалардың жас ерекшелігін тістің пайда болуымен байланыстырады. Ол балалық шақты үш кезеңге бөледі:

- ✓ тіссіз балалық (8 айдан 2-2,5 жас),
- ✓ сүт тісі кезіндегі балалық (2-2,5 жастан 6,5 жас),
- ✓ тұрақты тістер кезіндегі балалық.

Анри Уолло балалардың онтогенетикалық дамуына қарай жас шекарасын 7 кезеңге бөліп көрсетеді:

- 1) импульсивті кезең «6 айға дейін»;
- 2) эмоционалды кезең (6 айдан 10 айға дейінгі кезең) – эмоцияның жинақталуы;
- 3) сенсомоторлық кезең (10 айдан 14 айға дейінгі кезең) – тәжірибелік ойлаудың қалыптасуы;
- 4) жобалау кезеңі (14 айдан 3 жасқа дейінгі кезең) зерттеушілік белсенділіктің қалыптасуы;
- 5) жеке-даралық кезең (3 жастан 6 жасқа дейін) – «Меннің» қалыптасуы;
- 6) оқу кезеңі (6 жастан 12-14 жас) – объективті жетістік;
- 7) жыныстық жетілу кезеңі 14 жастан бастап) – өзіндік «Мен» көзқарасына бағытталуы мен өзіндік ойлау қабілетінің қалыптасуы.

Л.С.Выготскийдің тұжырымдауынша тұрақты және дағдарыстағы дамуы кезеңдері:

- ✓ туған кездегі дағдарыс (2 айға дейін);
- ✓ сәбилік шақтағы дағдарыс (1 жасқа дейін);
- ✓ 1 жастағы дағдарыс;
- ✓ ерте балалық шақ (1-3 жас);
- ✓ 3 жастағы дағдарыс;
- ✓ мектепке дейінгі жас (3-7 жас);
- ✓ 7 жастағы дағдарыс - мектеп жасы (7-13 жас);
- ✓ 13 жастағы дағдарыс - жеткіншек жас (13-17 жас)
- ✓ 17 жастағы дағдарыс.

Д.Б.Элькониннің жүйесі бойынша жас ерекшелік аралығы:

- ✓ *Ерте балалық шақ* - нәрестелік шақ (0-1 жас); ерте балалық шақ (1-3 жас);
- ✓ *Балалық* - мектепке дейінгі жас (3-7 жас); кіші мектеп жасы (7-11/12 жас);
- ✓ *Жеткіншек* - жасөспірім жасы (11/12-15 жас); ерте жастық шақ (15 жасқа дейін).

Ол осы кезеңдер аралығындағы баланың даму өзгерістерін былайша сипаттайды:

- ✓ нәрестелік кезеңді қамтитын тікелей-эмоциялық қарым-қатынас;
- ✓ ерте жастағы балалықты қамтитын заттық-қимылдық кезең;
- ✓ мектеп жасына дейінгілер үшін іс-әрекеттің жетекші түрі болып табылатын рөлдік ойындар.

Кеңестер Одағы тұсында Мәскеуде (1965ж.) педагогикалық ғылымдар Академиясының симпозиумында келесі жас кезеңдері қабылданды:

- ✓ Жаңа туған нәресте 10 күнге дейін.
- ✓ Омыраудағы бала 10 күн – 1 жас.
- ✓ Ерте балалық шақ 1–2 жас.
- ✓ Балалық шақтың бірінші кезеңі 3–7 жас.
- ✓ Балалық шақтың екінші кезеңі ер балалар үшін 8-12 жас, қыз балалар үшін 8-11 жас.

Ал, көпшілікпен мақұлданып қабылданған демографиялық энциклопедиялық сөздікте адамның өмірінің кезеңдері, соның ішінде балалық шақтың (салыстырмалы шектерін ескере отырып) аралығы төмендегідей берілген:

- ✓ жаңа туған нәресте – 1-10 күн
- ✓ омыраудағы балалар – 10 күн-1 жыл
- ✓ ерте балалық шақ – 1-3 жас
- ✓ алғашқы балалық шақ – 4-7 жас.

Қазақ халық педагогикасында және отандық ғалымдар еңбектерінде де балалардың жас ерекшелік аралығы қарастырылған.

К.Қожахметова өзінің монографиялық еңбегінде халықтың түсінігінде қалыптасқан жас ерекшеліктері кезеңінің үш тәсілін көрсетеді:

Бірінші тәсіл адамның психологиялық және физиологиялық даму ерекшеліктеріне байланысты:

- ✓ туылғаннан 1 жасқа дейін – «нәресте»,
- ✓ 1-ден 7 жасқа дейін – «сәби»...

Екінші тәсіл, қазақ халқының мал шаруашылығымен байланысты:

- ✓ туғаннан – 10 жасқа дейін – «қозы жасы» (бұл жаста балалар қозы баққан);

Үшінші тәсіл, мүшел жасқа байланысты.

Ал, С.Қалиевтің еңбегінде қозы жасы, қой жасы, жылқы жасы, патша жасына мазмұндық сипаттама беріледі.

Сондай-ақ, Қ.Шалғынбаева балалардың еңбек тәрбиесіндегі жас кезеңдері мәселесін жыныстық ерекшеліктеріне қарай жүйелеген:

Ер балалардың жас кезеңдері:

- ✓ балбөбектік (1-6 жас);
- ✓ балиғаттық (7-15 жас);
- ✓ бозбалалық – жетілген азамат (16-18 жас).

Қыз балалардың жас кезеңдері:

- ✓ балбөбектік (1-6 жас);
- ✓ балиғаттық (7-15 жас);
- ✓ бойжеткендік (16-18 жас).

Ұ.М.Әбдіғабарова қазақ халық педагогикасындағы балалар мен жастарды сәндік-қолданбалы өнерге үйретудегі жас кезеңдерін айқындаған:

- ✓ 1-6 жас – көріп-білу, байқау кезеңі;
- ✓ 5-9 жас қолөнерінің қарапайым жұмыстарына қатысу кезеңі;
- ✓ 10-14 жас – қолөнерінің негізгі жұмыстарына үйрену кезеңі;
- ✓ 15-19 жас – қолөнерінің бір түрі бойынша мамандану кезеңі.

Сонымен, мектепке дейінгі балалардың жас ерекшеліктерін физиологиялық және психикалық дамуына қарай топтастырған ғалымдардың еңбектеріндегі, бағдарламалар мен сөздіктердегі жіктемелерге жасаған талдау олардың құрсақтық – туғанға дейінгі кезең (Д.Бромлей, С.Ғаббасов, М.Құрсабаев және т.б.) және нәрестелік – туғаннан 1 жасқа дейін (Л.С.Выготский, Д.Б.Эльконин, Э.Эриксон), 1,5 жасқа дейін (Д.Бромлей), 2-жасқа дейін (Г.Крайг), 3 жасқа дейін (В.Квинн.); ерте балалық шақ туғаннан 2 жасқа дейін (А.В.Петровский), 1-2 жас (Л.С.Выготский, Д.Б.Эльконин), 1-3 жас (В.С.Мухина, Э.Эриксон), 1,5 – 5 жас (Д. Бромлей), 2-6 жас (Г.Крайг), 3-6 жас (В.Квинн), мектепке дейінгі балалық шақ – 3-6 жас (Л.С.Выготский, А.В.Петровский, Д.Б.Эльконин) кезеңдерін қамтитынын көрсетті.

Қазақ халық педагогикасы аясындағы еңбектерде ерте балалық шақ кезеңін нәрестелік – 1 жасқа дейін (К.Қожахметова), сәбилік 1-3 жас (С.Ғаббасов, М.Құрсабаев), 1-7 жас (К.Қожахметова), балбөбектік – 1-6 жас (Қ.Шалғынбаева) деп қарастырылғаны байқалды.

Жоғарыда талдау көрсеткендей, ерте балалық шақ кезеңі, олардың жас шекара аралығының бірыңғай жүйеге келмегендігін көрсетті. Балалардың жас кезеңіне берілген теориялық тұжырымдар мен жіктемелердің алуан түрлілігі, бірыңғай пікірге келмеуі *ерте балалық шақтың әлі де зерттеле түсу қажеттілігін көрсетеді*. Осы жас аралық кезеңдерін ғана емес атауларын да зерттей түсу керектігін мемлекеттік бағдарламалар мен құжаттарда аталған жас кезеңі аталуының біркелкі аталмауы да көрсетіп отыр.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында баланың жас ерекшелік шекарасын:

- 1) жаңа туған бала (туған сәттен бір-екі айға дейін);
- 2) нәрестелік шақ (бір-екі айдан бір жылға дейін);
- 3) ерте сәбилік шақ (бір жастан үш жасқа дейін) деп көрсеткен.

2012 жылғы ҚР МЖМБС-нда ерте жас –туғаннан 3 жасқа дейінгі кезең: нәресте-туғаннан 1 жасқа дейінгі кезең, сәби-1-3жас деп көрсетсе, 2016 жылғы ҚР МЖМБС- бөбек жасы – 1 жастан 3 жасқа дейін: ерте жас – 1 жастан 2 жасқа дейін (ерте жастағы топ); кіші жас – 2 жастан 3 жасқа дейін (бірінші кіші топ) деп берілген [14].

Аталған мемлекеттік бағдарлама мен стандартта да баланың ерте жасы 1-3 жас аралығы екендігін нақты көрсетеді. Дейтұрғанмен, олардың бірінде *ерте сәбилік шақ*, екіншісінде *сәби*, үшіншісінде *бөбек* деп аталуы, осы мәселенің республикада қолға алынып, кеңінен талқыланып жатқандығын, оның атауларының бір ұғымға келуі үшін бұл мәселенің зерттеле түсуі қажеттілігін дәлелдейді. Осыған байланысты жұмысымызда ерте жастағы бала деп отырғанымыз, мемлекеттік құжаттардағы сәби, бөбек жас аралығы.

Біз де ғалымдардың баланың үйлесімді дамуының негізі үш жасқа дейін қаланады деген тұжырымдары негізінде, халықтық педагогика және психолог ғалымдардың (Л.Выготский, Д.Эльконин, Э.Эриксон және т.б.), сондай-ақ аталған мемлекеттік бағдарламалар мен құжаттардағы балалық шақ кезеңдері жіктемесіне сүйене отырып, ерте жас аралығын шартты түрде былайша бөлеміз: Ерте жас – туғаннан 3 жасқа дейінгі кезең:

- 1) нәресте – туғаннан 1 жасқа дейін
- 2) сәби – 1-3 жас

Сонымен жоғарыда аталған зерттеушілердің еңбектерін талдау балаларды ерте жастан дамыту дегенде, туғаннан баланың қабілеттілігін дамыту қажеттігін көрсетеді.

Олай болса, ерте жас – 1 жастан 3 жасқа дейінгі баланың психикалық және дене бітімінің даму сатысы, ол үлкен жартышарлар қабығы қызметінің дамуындағы сапалы өзгерістермен сипатталады. Бұл кезеңде баланың жеке-дара дамуында жүрісі, қозғалысы, ұсақ моторикасы қалыптасады, соның арқасында қоршаған ортаны тану мүмкіндіктері айтарлықтай кеңейе түседі; үлкендермен және құрдастарымен жағдайлық-іскерлік қарым-қатынасы дамиды; когнитивті үрдістер қалыптасады; пассивті және белсенді тілді игеру орын алады; қызбалық және ерік өрістері анығырақ бола бастайды, өзіндік сана қалыптасады. Ал бұл болса, баланың осы жас аралығында танымдық белсенділігін дамытудың қажеттілігін көрсетеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. Платон // Собр.соч. в 4 т. - М.: Мысль, 1990.- Т.1.
2. Аристотель // Соч: В 4 т. – М.: Мысль, 1976.– Т. 1.– 550 с.
3. Аристотель. Политика / ауд. С.И.Оспанов, Ә.Ф.Мажитова. Кіт.: Тарих адамзат ақыл-ойының қазынасы. - Астана: Фолиант, 2005.
4. Брагина Л.М. Социально-этические взгляды итальянских гуманистов (вторая половина XV в.). - М., 1983.
5. Ибраева М.К. Танымдық белсенділік – философиялық, психологиялық, педагогикалық мәселе // Абай атындағы ҚазҰПУ. ХАБАРШЫ, «Педагогика ғылымдары» сериясы. - Алматы, 2016. - №2 (50). – Б. 315-319.
6. Коменский Я.А. Ұлы дидактика. - Алматы, 1993.
7. Руссо Ж. Ж. Пед. соч.: В 2-х т. - МЛ, 1981.
8. Макаренко А.С. Избранные педагогические // Соч.: в 2 т. – М.: Педагогика, 1977.
9. Әл-Фараби Философиялық трактаттар. - Алматы: Ғылым, 1973.
10. Құнанбаев А. Қара сөз. Поэмалар. – Алматы: Ел, 1993. - 272 б.
11. Жұмабаев М. Жазылашық оқу құралдары Һәм мектебіміз // Қазақстан мектебі. - 1993. - № 2. – Б. 73-75.
12. Аймауытов Ж. Бес томдық шығармалар жинағы.– Алматы: Ғылым, 1998. – Т. 4.
13. Аксарина Н.М. Сәбилік шақтағы балаларды тәрбиелеу. – Алматы: Мектеп, 1982. - 173 б.
14. Қазақстан Республикасында Білім берудің мемлекеттік жалпыға міндетті стандарты. - 2015, сәуір - 10.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Ибраева Магрипа Курманбековна
Акпарова Жанна Муслимовна
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Алматы, Республики Казахстан
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ДЕТЕЙ
РАННЕГО ВОЗРАСТА

В статье рассматривается степень изученности проблемы развития детей раннего возраста с древнейших времен до наших дней.

Ключевые слова: дети раннего возраста, дошкольное воспитание и обучение, возраст, воспитание, физиологическое, психическое развитие.

Ibraeva Magripa, Akparova Zhanna
Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Almaty, Republic of Kazakhstan

THEORETICAL FUNDAMENTALS OF EARLY CHILD DEVELOPMENT

The article considers the level of research on the development of early childhood from ancient to modern times.

Keywords: early childhood, preschool education and training, age, upbringing, physiological, mental development.

List of literature:

1. Plato // *Sobr.soch. in 4 t.* - M.: Thought, 1990.- Vol.1.
2. Aristotle // *Soch: In 4 vols.* - M.: Mysl, 1976.– Vol. 1.– 550 p.
3. Aristotle. *Politics* / aud. SI Ospanov, AF Mazhitova. Kit.: *History is a treasure of the human mind.* - Astana: Foliant, 2005.
4. Брагина Л. М. *Socio-ethical views of Italian humanists (second half of the XV century).* - M.: 1983.
5. Ibraeva MK *Cognitive activity - a philosophical, psychological, pedagogical problem // KazNPU named after Abai. BULLETIN, «Pedagogical Sciences» series.* - Almaty, 2016. - №2 (50). - Б. 315-319.
6. Comenius Ya.A. *Great didactics.* – Almaty: 1993.
7. Russo J. J. *Ped. соч. : В 2-х т.* - ML, 1981.
8. Makarenko A.S. *Selected pedagogical // Soch. : in 2 vols.* - M. : Pedagogy, 1977.
9. Al-Farabi. *Philosophical Treatises.* - Almaty: Science, 1973.
10. Kunanbayev A. *Black word. Poems.* - Almaty: EI, 1993. - 272 p.
11. Zhumabayev M. *Written textbooks And our school // School of Kazakhstan.* - 1993. - № 2. - Б. 73-75.
12. Aimauytov Zh. *Collection of works in five volumes.* - Almaty: Science, 1998. - Vol. 4.
13. Aksarina NM *Upbringing of infants.* - Almaty: School, 1982. - 173 p.
14. *State compulsory standards of education in the Republic of Kazakhstan.* - 2015, April - 10.

ӨОК 362.014
ҒТАХР 14.07.09

Нурланова Салтанат Серікқызы

salta14.12.80@mail.ru

Балабекова Ляззат Гинаятовна

Lyaka1982e@mail.ru

Баймуханова Алия Маратовна

aliay.30.05@mail.ru

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ДЕНСАУЛЫҚ САҚТАУ МЕКЕМЕЛЕРІНДЕГІ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРДІҢ РӨЛІ

Қазіргі таңда Қазақстанда денсаулық сақтау мекемелерінде әлеуметтік жұмыс өз орнын тауып келеді. Ол өз қызметінің бастапқы сатысында, әлі де қалыптасу кезеңінде тұр. Көптеген денсаулық сақтау мекемелерінде әлеуметтік қызметкердің орнын мейірбекелер басады. Алайда Бұл Қазақстанда денсаулық сақтау жүйесіндегі әлеуметтік жұмыстың негізделмегендігін көрсетеді. Сонымен қатар, мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсарту үшін, ең алдымен, халықтың әлеуметтік-медициналық жағдайын жақсарту керек, себебі, біздің анықтағанымыздай, халықтың көптеген топтарында медициналық мәселенің негізінде әлеуметтік жағдайдың төмендігі жатыр. Сондықтан, денсаулық сақтау саласында науқасты емдеп қана қоймай, оның әлеуметтік-тұрмыстық жағдайын ескеріп ем-шара белгілеп көмектесу керек. Сонда ғана медициналық қызмет өз жұмысын сапалы атқарады. Денсаулық сақтау саласында әлеуметтік жұмыс мүмкіншіліктері шектеулі адамдармен жан-жақты жұмыс жүргізеді және медицина қызметкерлері бұл бағытта әлеуметтік қызметкерлерді қажет етеді. Бұл бағыт денсаулық сақтау мекемелерінде мүмкіншіліктері шектеулі адамдардың медико-әлеуметтік сараптамасын жүргізуді, оларға оңалту жұмыстарын белгілеуді және жұмыспен қамту және жұмыссыздық түрін анықтау үшін әлеуметтік қызметкердің көмек беретін маңызы зор. Сондықтан да, медициналық мекемелерде әлеуметтік жұмыс саласы қосымша пайдалы қызмет атқарады.

Осы орайда әлеуметтік қызметкердің міндеті халықтың жан айқайын қоғамға жеткізу, яғни халықтың әлеуметтік-медициналық, олардың отбасындағы қарым-қатынастарын дамыту.

Тірек сөздер: халыққа әлеуметтік-медициналық көмек, әлеуметтік қызметкер, әлеуметтік жұмыс, әлеуметтік оңалту, әлеуметтік көмек, халықты әлеуметтік қорғау, денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік жұмыс.

Денсаулық сақтау саласының мекемелерінде әлеуметтік қызметкердің халықтың әр түрлі топтарымен жұмыс мазмұнын ашатын бірнеше бағдарлама түрінде ұсынылған модель енгіздік, яғни медико-әлеуметтік жұмыстың халықтың қауіпі жоғары топтарымен жұмысы, клиенттің отбасы мүшелері және оның жақын адамдарымен денсаулық сақтау жағдайындағы әлеуметтік жұмыс жасау ерекшеліктері, әлеуметтік мәні бар сырқатпен ауыратын адамдармен жұмысты ұйымдастыру ерекшеліктері, ұзақ және үнемі ауыратын науқастармен жұмыс жасау, мүмкіншіліктері шектеулі жандармен медициналық, әлеуметтік, оңалту шараларын ұйымдастыру жұмыстары болып табылады.

Денсаулық сақтау саласында осы аталған әлеуметтік жұмыстың модельдерін қолданған уақытта медициналық және әлеуметтік қызметкерлердің жұмысы бірлесіп атқарылады. Бұл медициналық және әлеуметтік көмекке мұқтаж жандарға көмек беруге өте қолайлы, әрі тиімді жолдардың бірі болып табылады. Медициналық мекемелерде біз науқас адамды тек қана емдеп қоймай, осы медициналық мәселенің себебіне айналған әлеуметтік жағдайын да назарға алып, оны әлеуметтік қызмет көрсету орталықтары арқылы жақсартуға мүмкіндік аламыз. Сондықтан, әлеуметтік жұмыс арқылы денсаулық сақтау жүйесінің қызметтік бабы кеңейеді, басқа мамандықтармен интеграциясы дамиды, халыққа әлеуметтік, психологиялық, құқықтық жағынан жақындайды, әр адаммен жұмыс жасау ерекшеліктерін ескереді, адами капиталды қамтамасыз етеді [1].

Елімізде Кенжебеков К.С., Абдрахманова М.Г., Кулов Д.Б., Джакетаева Ш.Д., Серғалиев Т.С., Абдрахманов К.Т., Сыздықов М.М. денсаулық сақтау мекемесіндегі әлеуметтік жұмысты ұйымдастырудың ерекшеліктеріне аса назар аудару бойынша зерттеулер жүргізуде [2].

Денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік қызметкердің кәсіби этикалық аспектілері:

1. Медициналық іс-әрекеттің оның әлеуметтік рөлі мен мақсатына тәуелділігі.

2. Медициналық тәжірибеге этикалық стандартты енгізу.

3. Халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарымен жұмыста медицина қызметкерлерінің кездесетін этикалық дилеммалары.

Денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік жұмыс медициналық көмекке мұқтаж адамдарды қорғау мен көмек көрсетуге бағытталуы тиіс. Сондықтан да, денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік жұмыс жылдар бойы көп өзгеріске ұшырамаған адамгершілік пен гуманизмге негізделі отырып, құндылықтардың келесі кешеніне бағдарланады:

- адамдардың амандығы;
- әлеуметтік әділеттілік;
- пациенттің абыройы.

Яғни пациентке көрсетілетін медициналық көмек оның адамгершілік құндылықтары мен абыройына сәйкес болуы қажет. Себебі әрбір адам өз бетінше жеке тұлға және сый-құрметке лайық екенін естен шығармауымыз керек.

Денсаулық сақтау саласында әлеуметтік жұмыстың объектісі болып медициналық және әлеуметтік мәселелері бар контингент топтары жатады. Мұндай контингенттерге ұзақ және үнемі ауыр сырқаттанатын адамдар, әлеуметтік дезадаптацияланған адамдар, мүгедектер, жалғыз басты қарттар, жетім балалар, 18 жасқа толмаған аналар, көп балалы және асоциалды отбасылар, апатты құбылыстардан зардап шеккендер, ЖҚТБ-мен ауыратын адамдар және т.б. Медико-әлеуметтік жұмысты шартты түрде екі құрамды бөлікке бөледі, олар – профилактикалық және патогенетикалық бағыттар.

Денсаулық сақтау саласында әлеуметтік қызметтер медициналық, психологиялық, педагогикалық, экономикалық, құқықтық, тұрмыстық, еңбек, мәдени қызметтерді атқарады.

Денсаулық сақтау саласында әлеуметтік қызметкерлер отбасылардың әр түрлі әлеуметтік жағдайына байланысты түрлерімен, жүрек-қан тамырларымен ауыратын науқастармен, туберкулезбен ауыратын, психикалық бұзылыстары бар адамдармен, онкологиялық сырқатпен ауыратын науқастармен жұмыс жасайды. Денсаулық сақтау саласындағы әлеуметтік жұмыстың осы қызметтік бағыттарын негізге ала отырып, біз медико-әлеуметтік жұмыстың моделін құрастырдық. Бұл модельде медициналық мекемелердегі әлеуметтік жұмыстың жүйесі, мазмұны, бағыттары, жоспарлы бағдарланған қызметтік әрекеттері көрсетілген.

Әлемдік тәжірибеде дәрігерлер мен әлеуметтік қызметкерлердің өзара біріккен кәсіби қызмет атқаруы ерекше орынға ие. Күнделікті медициналық көмек көрсету деңгейінде көрсетілетін медициналық көмектің саласы мен кепілдендірілген көлемін сақтау, міндеттерін орындау мен құқықтарын сақтау және медициналық көмектен бас тарту мәселелері де алға шығып отырады.

Денсаулық сақтау саласының субъектісі және әлеуметтік көмекке мұқтаж клиенттермен өзара байланыс орнатуда әлеуметтік жұмыстың да маңызы зор.

Денсаулықты сипаттаудың 3 компоненті: физиологиялық (биологиялық), психологиялық (рухани) және әлеуметтік денсаулық.

Физиологиялық денсаулық (Physical health) - бұл адамның қоғамдағы салауатты өмір салтына қол жеткізуі үшін адамдар тобының немесе қоғамның денсаулықты нығайту мен сақтауға жетелейтін физиологиялық деңгейі және мүмкіндіктері мен бейімделу дағдыларын сипаттайтын жағдай болып табылады.

Психологиялық денсаулық (Mental health) - бұл адамның сыртқы ортамен байланысы барысындағы нақты жағдайларды үйлесімді қабылдау процесі. Сонымен қатар қоршаған орта мен өмір сүрудің физиологиялық және әлеуметтік жағдайларына адекватты жауап бере алу және өзіндік өмірлік бағдарын жоспарлап, оны жүзеге асыра алу қабілетімен сипатталатын психикалық жағдай.

Әлеуметтік денсаулық (social health) - адамның қоғамда алатын орны мен атқаратын әлеуметтік рөлі арқылы анықталатын жағдай[3].

Адамның денсаулық жағдайы туралы айтқанда біз осы үш компоненттің үйлесімділігін қарастыруымыз қажет. Аталғандардың жұмысының әлсіреуі немесе қызметінің бұзылуы орын алатын болса, адам ағзасын ауруға алып келеді.

Денсаулық сақтаудағы әлеуметтік мәселелерді қарастырып, денсаулық сақтау барысында келесі технологияларды игеруі қажет.

Әлеуметтік терапия-бұл әр түрлі деңгейдегі әлеуметтік мәселелерді шешуге бағытталған шешімдер, процедуралар, іс-шаралар мен іс-шаралар жиынтығы. Осы анықтамадан шығатыны, әлеуметтік терапия-бұл қоғам ұйымының әртүрлі деңгейлерінде қарастыруға және талдауға болатын құбылыс. Әлеуметтік ұйымның деңгейлері белгілі бір әлеуметтік объектіге әлеуметтік-терапиялық әсер ету процесінде қолданылатын мақсаттарды, міндеттерді, мүмкіндіктер мен әдістерді анықтайды.

Әлеуметтік терапияның әлеуметтік жұмыстың нақты технологиясы ретіндегі мәні оның негізінде «емдеу» идеясы жатыр, яғни адамның әлеуметтік денсаулығының мүмкін болатын деңгейіне жету: ең алдымен физикалық және психологиялық патологиясы бар адамдардың қалыпты жұмыс істеуі мен бейімделуіне қол жеткізу, сондай-ақ әлеуметтік жағдайы нашар адамдардың толық физикалық, психикалық және әлеуметтік әл-ауқаты.

Әлеуметтік қолдау-бұл белсенді өмір сүру процесерін қолдауға және клиенттің табиғи қабілеттерін дамытуға, сондай-ақ теріс салдарлар мен әртүрлі әлеуметтік мәселелердің дамуын болдырмауға жағдай жасауға, адамды жасырын резервтерді жандандыруға жұмылдыруға, жаңа мамандықтарға үйретуге, туындаған мәселелерді өз бетінше шешуге бағытталған шаралар кешені.

Денсаулық сақтау саласында мынадай міндеттерді шешу қажет:

- халыққа көрсетілетін медициналық көмектің сапасы мен көлемін сақтау, оның қолжетімділігін қамтамасыз ету;
- қала тұрғындарына жедел медициналық көмек көрсетудің уақтылығы мен сапасын қамтамасыз ету үшін жағдайды жақсарту;
- балаларға амбулаториялық-емханалық және мамандандырылған неврологиялық көмек көрсетуді жақсарту үшін жағдай жасау;
- денсаулық сақтау мекемелерінің желісін оңтайландыру.

Денсаулық сақтау мекемелеріндегі әлеуметтік қызметкер өзінің кәсіби қызмет аясында халықты әлеуметтік қорғау мен қолдау бойынша бір ведомстваның міндеттері мен мүмкіндіктерімен шектелмейді, ол халықтың денсаулығын сақтауға және нығайтуға септігін тигізетін медициналық және әлеуметтік-құқықтық сипаттағы талаптарды орындайды.

Әлеуметтік қызметкер өзінің кәсіби қызметінде халықтың қажеттіліктерін де, оларды нақты жағдайларда жүзеге асырудың орындылығы мен пайдалылығын да басшылыққа алады. Әлеуметтік-медициналық қызметтер ұйымда күрделі емес, халықтың барлық топтары үшін қолжетімді және көлемі мен сапасы бойынша әлеуметтік кепілдендірілген болуы тиіс. Маңызды қызықтыру және тарту халықтың өзі жүргізу әлеуметтік бағдарламалар, сондай-ақ оларды жүзеге асыруға ерікті ұйымдардың, қорлардың, қауымдастықтардың қатысуын қамтамасыз ету [4].

Әлеуметтік қызметкердің функциялары: Әлеуметтік арнайы қызметтер туралы консультация беру, біліктілікті тұрақты арттыру, социумның, учаскенің, отбасының әлеуметтік-психологиялық паспортын жасау, қызмет көрсетілетін аумақтық учаскелер бөлінісінде скринингтік қарап-тексеруге жататын, тіркелген халық арасынан шыққан адамдардың тізімін жасау, есептілік мерзімдері мен нысандарын сақтай отырып, орындалған жұмысты тіркеуді жоспарлау және енгізу, Бекітілген халық

санағының нәтижелері туралы есепті ұсыну бойынша профилактикалық, ағартушылық, дамыту іс-шараларын жүргізу, денсаулық мектептерінің қызметін бейіндер бойынша қамтамасыз ету, әртүрлі әлеуметтік қызметтердің мамандарымен өзара іс-қимыл жасау.

Бүгінгі күні Қарағанды қаласының ҚМК «№3 Емханада»-4 отбасылық денсаулық орталығы жұмыс істейді, бұл орталықтарда мультитәртіптік команда (педиатрлар, әлеуметтік қызметкерлер, психологтар, медбикелер) жұмыс істейді.

Профилактика және әлеуметтік-психологиялық көмек бөлімшесінің мамандары алғашқы медициналық көмек шеңберінде профилактикалық қызметтер, халыққа амбулаториялық жағдайда және үйде әлеуметтік және психологиялық қызметтер көрсетеді. 1 суретте Қарағанды қаласының ҚМК «№3 Емхана»- әлеуметтік қызметінің негізгі бағыттары көрсетілген.

«№3 Емхана»- әлеуметтік қызметінің негізгі бағыттары көрсетілген.

Сурет 1. Қарағанды қаласының ҚМК №3 Емхананың әлеуметтік көмек түрлері

Демек, әлеуметтік қызметкерлердің қызметі үйдегі мүгедектердің, Ұлы Отан соғысына қатысушыларының, ұзақ өмір сүрушілердің денсаулығының жай-күйіне бақылау жүргізу, тегін дәрі-дәрмектерді жеткізу, мұқтаж науқастарға медициналық көмек көрсету үшін азайтылды. Қажет болған жағдайда әлеуметтік қызметкерлер стационарға емдеуге жатқызуды ұйымдастыруға қатысады, бейінді мамандар мен психологтардың консультациясы үшін үйге шақырады, туыстарын науқастарды күту ережелеріне үйретеді, әлеуметтік сипаттағы мәселелерді шешуге көмектеседі және тағы басқалар.

Халыққа неғұрлым тиімді әлеуметтік көмек көрсету үшін профилактика және әлеуметтік-психологиялық көмек бөлімшесінде денсаулық мектептері жұмыс істейді:

- отбасын жоспарлау кабинеті
- қауіпсіз жүктілік кабинеті
- дені сау бала кабинеті
- жастар орталығы
- темекіге қарсы орталық
- қант диабеті мектебі
- коронарлық клуб
- бронх демікпесі мектебі
- Белсенді ұзақ өмір сүру клубы.

Көрсетілген клубтардың қызметі мыналарға бағытталған:

1. Әлеуметтік мәні бар аурулардың - қант диабеті, туберкулез, онкологиялық аурулардың және т. б. асқынған жағдайларының деңгейін төмендету.
2. Тәуліктік стационарларға емдеуге жатқызу деңгейін төмендету.
3. Жедел медициналық көмекке шақырулар санын азайту.

Әлеуметтік қызметкер мүгедектік алған кезде пациенттерді оңалтудың жеке жоспарын жасауға белсенді қатысады, сондай-ақ "Life in" санаторий-оңалту орталығында жұмыс жүргізеді; әлеуметтік арнайы қызметтерді (ЖМП) көрсету кезінде әлеуметтік мәселелерді түсіндіру бойынша «Ашық есік күндеріне» қатысады, радио бойынша ағартушылық дәрістер өткізеді; әлеуметтік желілерде «Instsgram» парақшасы бар, онда тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемі бойынша медициналық қызметтерді қалай алуға болатыны туралы кеңестер береді.

Әлеуметтік қызметкер өз функцияларын келесідей орындайды:

Денсаулық сақтау мекемелерінде:

1. шұғыл медициналық көмек пен консультациялар көрсететін жалпы және мамандандырылған ауруханалар;
2. қысқа мерзімді және ұзақ мерзімді емдеуге арналған психиатриялық ауруханалар;
3. Оңалту орталықтары; күзет орталықтары күндізгі стационарлар;
4. Емханалар жанындағы күндізгі стационарлар, хирургиялық стационардан шығару; медициналық мекемелер, әлеуметтік-медициналық қамтамасыз ету және т. б.

Әлеуметтік қызметкерлер тұрмыстық зорлық-зомбылық құрбандарына зорлаудан және қатыгездіктен зардап шеккендерді қоса алғанда, зорлық-зомбылық өтініштер, оның ішінде ерлі-зайыптылар, балалар мен қарттарға көмек көрсету орталықтарын ашу. Науқастармен байланыс және күтуден басқа, әлеуметтік қызметкерлер әртүрлі комиссияларға қатысады. Сонымен қатар, олар басқа қызметкерлерді оқытумен айналысады. Ауруханалар өздерінің әдістері мен әдістеріне қатысады және бірлескен зерттеулерде. Осылайша, өзінің кәсіби қызметін жүзеге асыратын әлеуметтік қызметкердің негізгі рөлі практикалық денсаулық сақтау мекемелерінің жүйесі қызмет көрсетілетін адамдардың – пациенттердің әлеуметтік қызметтер клиенттерінің денсаулығы мен өмірін қорғауда.

Әлеуметтік қызметкер өзінің кәсіби қызметінде халықтың қажеттіліктерін де, оларды нақты жағдайларда жүзеге асырудың орындылығы мен пайдалылығын да басшылыққа алады. Әлеуметтік-медициналық қызметтер ұйымда күрделі емес, халықтың барлық топтары үшін қолжетімді және көлемі мен сапасы бойынша әлеуметтік кепілдендірілген болуы тиіс. Маңызды қызықтыру және тарту халықтың өзі жүргізу әлеуметтік бағдарламалар, сондай-ақ оларды жүзеге асыруға ерікті ұйымдардың, қорлардың, қауымдастықтардың қатысуын қамтамасыз етуі.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының денсаулық сақтау саласын дамытудың 2020 -2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы - [Электронный ресурс] доступа:<https://legalacts.egov.kz/pr/view?id=8527005>
2. Фирсов М.В., Студенова Е.Г. Теория социальной работы: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. - М.: Владос, 2001.Б. 55-69.
3. Мартыкенко А.В. Медико-социальная работа: теория, технологии, образование. - М.: ЮРАЙТ, 2020. Б. 65-67
4. Кудеринова М.К. Салауатты өмір салты – денсаулықты жақсартудың негізгі жолы. - Қарағанды: Болашақ-баспа, 2010. – 384 б.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Нурланова Салтанат Серікқызы, Балабекова Ляззат Гинаятовна

Баймуханова Алия Маратовна

Карагандинский университет имени Е. А. Букетова

Караганда, Республика Казахстан

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОГО РАБОТНИКА В УЧРЕЖДЕНИЯХ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

В статье рассматривается сравнительный анализ сферы здравоохранения, где социальная работа предполагает комплексную работу с людьми с ограниченными возможностями здоровья. Данное направление важно для проведения медико-социальной экспертизы лиц с ограниченными возможностями в учреждениях здравоохранения, организации для них реабилитационной работы и оказания помощи социальному работнику в определении вида занятости и безработицы. Поэтому сфера социальной работы в медицинских учреждениях выполняет дополнительную полезную функцию.

В связи с этим, задача социального работника - донести души людей до общества, то есть развивать социальные и медицинские отношения между населением и их семьями.

Ключевые слова: социально-медицинская помощь населению, социальный работник, социальная работа, социальная реабилитация, социальная помощь, социальная защита населения, социальная работа в области здравоохранения.

**Nurlanova Saltanat, Balabekova Lyazzat, Baimukhanova Aliya
E. A. Buketov Karaganda University
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

THE ROLE OF A SOCIAL WORKER IN HEALTHCARE INSTITUTIONS

The article considers a comparative analysis of the healthcare sector, where social work involves complex work with people with disabilities. This direction is important for conducting a medical and social examination of persons with disabilities in healthcare institutions, organizing rehabilitation work for them and assisting a social worker in determining the type of employment and unemployment. Therefore, the sphere of social work in medical institutions performs an additional useful function.

In this regard, the task of a social worker is to convey the souls of people to society, that is, to develop social and medical relations between the population and their families.

Keywords: social and medical assistance to the population, social worker, social work, social rehabilitation, social assistance, social protection of the population, social work in the field of healthcare.

List of references:

1. Kazakhstan Republikasyn densaulyk aktau salasyn damytudyn 2020 -2025 zhyldarga arналган мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы - [Electronic resource] access: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=8527005>
2. Firsov M. V., Studenova E. G. Theory of social work: Textbook for students. higher. studies. seductive. - M.: Vldos, 2001. B. 55-69.
3. Martikenko A.V. Medical and social work: theory, technology, education. - M.: YURAYT, 2020. B. 65-67
4. Kuderinova M. K. Salauatty omir Salty – densaulýtý zaçsartudý neg negizgi Jolý. -araaraandandy: Bolashak-baspa, 2010. - 384 b.

УДК 547:378
МРНТИ 14.35.09

Сотченко Раиса Калиновна
Sotchenko@qmu.kz

Ногаева Айнакул Ногаевна
Nogaeva@qmu.kz

Власова Ленина Михайловна
Vlasova@qmu.kz

**Школа Фармации Медицинского университета Караганды
Караганда, Республика Казахстан**

О ВНЕДРЕНИИ АКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ОРГАНИЧЕСКОЙ ХИМИИ

Применение активных методов обучения при преподавании химии является особенно актуальным в настоящее время. В данной статье описан опыт преподавания дисциплины «Органическая химия» для студентов специальностей «Фармация» и «Технология фармацевтического производства» в медицинском университете. Статья посвящена внедрению таких активных методов, как работа в малых группах, командно-ориентированное обучение, в учебный процесс изучения основных тем органической химии. Органическая химия является базовой дисциплиной и пререквизитом таких учебных дисциплин, как биохимия, фармацевтическая химия, химия и технология синтетических лекарственных веществ. Разработаны методические рекомендации по темам «Химические свойства спиртов и фенолов» и «Липиды», основанные на принципах активации познавательной деятельности на практических занятиях. Описаны цели, задачи и основные методологические принципы проведения одного из методов проблемно-ориентированного и командно-ориентированного обучения. Приведены разработанные ситуационные задания к практическому занятию и критерии оценивания всех видов деятельности студента на занятии. Описан анализ проведенной обратной связи со студентами специальностей «Фармация» и «Технология фармацевтического производства» после проведенных занятий с применением активных методов обучения.

Ключевые слова: активные методы, проблемно-ориентированное обучение, работа в малых группах, командно-ориентированное обучение, критерии оценивания, обратная связь, ситуационные задания.

В настоящее время проблема активации познавательной деятельности в среде студенчества является важнейшей в образовательном процессе. Это связано, по нашему мнению, с развитием технологий в области коммуникаций, что позволяет передавать знания от одного носителя к другому, не осмысливая его; современных компьютерных программ, которые справляются с задачами любой сложности, тем самым постепенно утрачивается навык самостоятельности в решении поставленных

задач; с внедрением элементов дистанционного образования в учебный процесс в виде онлайн лекций, экзаменов, проводимых на интернет-платформах и т.д., что позволяет без особого усердия относиться к такому виду организации обучения. Все перечисленные проблемы заставляют думающих педагогов пересматривать свою деятельность в современных условиях, расставлять новые акценты в преподавании и разрабатывать новые подходы к оцениванию любой предлагаемой студенту деятельности по приобретению знаний, умений, навыков по изучаемой дисциплине.

Одним из путей обозначенных выше проблем является более глубокое внедрение активных методов в процесс обучения [1]. Из приведенных литературных источников [3,4], можно выделить такие группы активных методов, как проблемное обучение в виде проблемных лекций, создание проблемной ситуации (*case study*); командно-ориентированного обучения, которое можно реализовать в формировании групп-команд, объединенных определенной целью, при достижении которой обучающимся приходится распределять роли и обязанности внутри команды; освоение изучаемой дисциплины через простейшие экспериментальные работы индивидуально или в малых группах, формирующие навык научного исследования и т.д. Активные методики интересны студентам, потому что при выполнении необычных заданий они могут в большей степени проявить свою индивидуальность, не боятся дать неправильный ответ. Как правило, обстановка на активных занятиях более свободная: студенты могут передвигаться по аудитории, разговаривать. Дополнительная мотивация связана и с соперничеством, неизбежным во многих играх и дискуссиях [2].

Цель работы заключается в разработке и внедрении в учебный процесс активных методов обучения - работа в малых группах, командно-ориентированное обучение (ТВЛ), при изучении дисциплины «Органическая химия» студентами специальностей «Фармация» и «Технология фармацевтического производства» казахского и русского отделения.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ.

Для реализации поставленной цели были изучены методология активных методов, из которых были выбраны несколько методов организации практического занятия. Одним из них является работа в малых группах или обучение в сотрудничестве (*cooperative learning, collaborative learning*) — это методика объединения обучающихся в микрогруппы для совместного выполнения задания. Между членами группы распределяются разные материалы (куски учебного текста, разные документы и т.д.) Чтобы выучить весь материал, необходимо рассказать содержание своей части и выслушать рассказы других членов группы. Студенты работают в группе до тех пор, пока они не выполнят поставленное перед ними условие, пока не решат проблему или не создадут какой-то творческий продукт. Численность студентов в микрогруппах может колебаться от 3 до 5 человек.

Еще одним близким по методологии к работе в малых группах является метод командно-ориентированного обучения (*Team-based learning, TBL*). Цель такого занятия заключается в эффективном распределении ролей в команде. Для успешного выполнения поставленного задания или проблемы в отведенные сроки, необходимо, чтобы каждый член команды справился со своей ролью и внес вклад в достижение поставленной цели. Численность отобранной команды может достигать 10 студентов. Отличие от приведенного выше метода заключается в том, что студенты должны быть готовы и знать теоретический материал занятия. Практические занятия на основе ТВЛ основаны на том, что студенты могут опираться только на свои знания, умения и навыки по дисциплине, не используя другие источники.

Работа в команде или группе способствует развитию коммуникативных навыков таких, как: умение слушать других и доверять, умение задавать друг другу вопросы, умение принимать и положительно относиться к мнению других; умение разрешать споры, умение руководить групповой работой, умение приходить к согласию, умение работать в команде. Командно-ориентированное обучение хорошо подходит для обсуждения реальных сложных клинических случаев при подготовке медицинских работников [5].

При проведении такого рода занятий можно столкнуться с трудностями, связанными с личностными особенностями поведения студентов, поэтому преподаватель должен учитывать это при выработке системы оценивания, основанной на поощрении активации познавательной деятельности. При проведении занятия студенты могут вести себя слишком пассивно, несколько студентов будут делать всю работу, а остальные показывать минимальное участие, некоторые студенты боятся или не хотят делать что-то самостоятельно, предпочитая пассивно выслушать лекцию или ответить на вопросы на практическом занятии. Учитывая все преимущества активных

методов и трудности, связанные с ними, внедрение новых современных подходов к обучению дает лучшие результаты по сравнению с традиционными методиками.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Студенты специальностей «Фармация» и «Технология фармацевтического производства» изучают органическую химию на 2 курсе. На основе тематического плана дисциплины «Органическая химия» были выбраны несколько тем, при изучении которых можно было использовать активные методы обучения. Во-первых, для изучения химических свойств спиртов был выбран один из методов проблемного обучения - работа в малых группах. Во-вторых, для изучения строения, химических свойств и биологического значения липидов наиболее подходящим методом, на наш взгляд, является метод командно-ориентированного обучения. Этот метод активного обучения хорошо подходит для больших потоков студентов специальности «Технология фармацевтического производства».

Разработанные методические рекомендации для практических занятий по темам «Химические свойства спиртов и фенолов» и «Липиды» включают:

-разработанные задания как практического характера, требующие выполнения лабораторного эксперимента, так и задания теоретического уровня;

-план и организационную структуру занятия с распределением часов практического занятия (хронометраж);

-критерии оценивания;

-обратную связь.

Успешное проведение занятий, основанных на применении активных методов обучения, основано на позитивном взаимодействии всех членов группы или команды, объединенных одной целью. Для этого, преподаватель должен четко продумать все этапы занятия, рассмотреть вопросы организации занятия, вплоть до правильно подобранной аудитории и оборудования, найти нужные слова для мотивации, а также разработать понятную для студентов систему оценивания индивидуальной и групповой работы. Все эти моменты очень важны и требуют серьезной и глубокой проработки преподавателем, потому что от их правильной реализации зависит успешное достижение поставленной цели.

При проведении занятия по теме «Химические свойства спиртов и фенолов» для работы в малых группах были разработаны следующие ситуационные задания:

Задание 1. В производственной аптеке №80 поступили следующие лекарственные субстанции: спирт этиловый, глицерин, тимол, спирт изоамиловый. В результате недобросовестной доставки маркировка с посуды, в которой хранились субстанции, была утеряна. С помощью химических реакций необходимо определить склянку, в которой хранится спирт этиловый и тимол. Составьте уравнение реакции. Укажите тип реакции и ее характерные признаки.

Задание 2. В производственной аптеке №80 поступили следующие лекарственные субстанции: спирт этиловый, глицерин, тимол, спирт изоамиловый. В результате недобросовестной доставки маркировка с посуды, в которой хранились субстанции, была утеряна. С помощью химических реакций необходимо определить склянку, в которой хранится спирт изоамиловый и глицерин. Напишите уравнения реакции, назовите продукты. Укажите типы реакции. По какому признаку можно определить образующийся продукт реакции?

Задание 3. В производственной аптеке №80 поступили следующие лекарственные субстанции: спирт этиловый, глицерин, тимол, спирт изоамиловый. В результате недобросовестной доставки маркировка с посуды, в которой хранились субстанции, была утеряна. С помощью химических реакций необходимо определить склянку, в которой хранится глицерин и тимол. Опишите наблюдаемое явление и составьте уравнение реакции. Укажите тип реакции и ее характерные признаки.

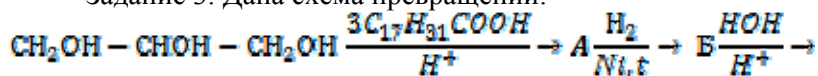
Для проведения командно-ориентированного обучения по теме «Липиды» составлены ситуационные задания:

Задание 1. Бараний жир состоит представляет собой сложный эфир глицерина и стеариновой кислоты $C_{17}H_{35}COOH$. Основной компонент льняного масла - глицерин и линоленовая кислота $C_{17}H_{31}COOH$. Назовите обе эти кислоты по номенклатуре IUPAC. Изобразите развернутую структурную формулу линоленовой кислоты, учитывая, что все двойные связи имеют цис-конфигурацию.

Задание 2. На основе структурного каркаса терпеноидов построено множество биологически активных веществ, и в настоящее время химическая модификация терпенов является одним из

наиболее динамично развивающихся направлений органического синтеза. В 1920 г. Ружечка сформулировал «изопреновое правило». Сформулируйте правило изопрена, запишите структурные формулы лимонена, ретинола и обозначьте изопреновые фрагменты. Приведите медицинское значение данных терпеноидов?

Задание 3. Дана схема превращений:

Запишите уравнения реакций, определите продукты взаимодействия и механизмы реакций.

В таблице приведены критерии оценивания каждого студента.

Таблица - Критерии оценивания.

№	Критерии оценки	Оценка, %
1.	Участие в работе группы (активность, выполнение отведенной роли, участие в решении ситуационного задания, коммуникативность)	1-30
2.	Правильность выполнения техники лабораторных опытов	1-30
3.	Использование учебной литературы (самостоятельно или с помощью преподавателя)	1-10
4.	Полное усвоение программного материала в виде индивидуального тестирования (систематизировал материал самостоятельно или с помощью преподавателя)	1-30

В конце занятия обратная связь предлагается в виде письменных ответов на следующие вопросы:

1. Достаточно ли литературных источников для выполнения поставленного занятия?
2. Выразите ваше мнение о проведенном проблемно-ориентированном и командно-ориентированном обучении, активизирует ли данное занятие процесс обучения?
3. Как вы считаете, являются ли критерии оценки объективными?

На основе разработанных методик активных методов были проведены практические занятия со студентами 2 курса специальностей «Фармация» и «Технология фармацевтического производства». Хочется отметить, что большинство студентов активно включились в предложенную игру, налицо проявлялся дух соперничества и желание достигнуть наивысшего результата. Самым ценным явилась полученная обратная связь, в которой студенты отразили свое отношение к новым методам обучения. Они отметили, что в такой активной форме учебный материал легче усваивается, появляется интерес к изучаемому предмету. Критерии оценивания восприняты как более объективные и понятные для студента. Подводя итоги, можно сказать, что практические занятия на основе активных методов обучения являются более эффективными, мотивирующими познавательную деятельность, стимулирующими к появлению интереса к изучаемым темам и предмету в целом.

ВЫВОДЫ

1. Разработаны методические рекомендации для преподавателей по проведению активных методов обучения: по теме «Химические свойства спиртов и фенолов» - работа в малых группах, как один из методов проблемно-ориентированного обучения; по теме «Липиды» - командно-ориентированное обучение (*Team-based learning*).

2. Проведены практические занятия со студентами 2 курса специальностей «Фармация» и «Технология фармацевтического производства» с использованием разработанных методических рекомендаций.

3. Получена обратная связь, которая показала высокую заинтересованность со стороны студентов во внедрении активных методов обучения в образовательный процесс.

Список литературы:

1. Жунисбекова Ж.А., Абдраманова Н.Ш., Акимбаев А.А., Керимбеков М.А., Сыдыхов Б.Д., Койшибаева Н.И. Использование активных методов обучения в образовательном процессе ВУЗа//Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – № 3 (часть 3) – С. 279-282.
2. Рожкова Ф.А. Активные методы обучения. Работа в малых группах// <https://nsportal.ru/28.11.2013>.
3. Микитенко Н. Активне навчання у контексті формування іншомовної професійної компетентності майбутніх фахівців природничного профілю//Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: педагогіка. -2008. -№1 -С.17-27.

4. Камалиев М.А., Шахиева А.М., Нурбакыт А.Н. Инновационные технологии и методы обучения студентов медицинского университета//Вестник Казахского Национального медицинского университета. - 2014. - №2(4) - С.210-212.

5. Бородина К.М. Командное обучение междисциплинарной практике в медицинском университете// Балтийский гуманитарный журнал. - 2020. - №3(32). - С.48-50.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

**Сотченко Раиса Калиновна, Ногаева Айнакул Ногаевна
Власова Ленина Михайловна
Қарағанды медицина университетінің Фармация мектебі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ОРГАНИКАЛЫҚ ХИМИЯНЫ ЗЕРТТЕУДЕ ОҚЫТУДЫҢ БЕЛСЕНДІ
ӘДІСТЕРІН ЕНГІЗУ ТУРАЛЫ**

Химияны оқытуда оқытудың белсенді әдістерін қолдану қазіргі уақытта өзектілігі ерекше болып табылады. Мақалада «Фармация» және «Фармацевтикалық өндіріс технологиясы» мамандықтарының студенттеріне медициналық университетте «Органикалық химия» пәнін оқытудың тәжірибесі сипатталған. Мақала оқу процесі барысында, органикалық химияның негізгі тақырыптарын оқытудың, шағын топтарда жұмыс істеуі, командалық-бағытталған оқыту сияқты белсенді әдістерді енгізуге арналған. Органикалық химия биохимия, фармацевтикалық химия, химия және синтетикалық дәрілік заттар технологиясы сияқты оқу пәндерінің негізгі пәні және пререквизиті болып табылады. Практикалық сабақтарда танымдық белсенділікті белсендіру қағидаттарына негізделген «Спирттер мен фенолдардың химиялық қасиеттері» және «Липидтер» тақырыптары бойынша нұсқаулықтар жасалды. Проблемалық-бағытталған және командалық-бағдарланған оқыту әдістерінің бірін жүргізудің мақсаттары, міндеттері және негізгі әдіснамалық қағидаттары сипатталған. Практикалық сабаққа арналған ситуациялық тапсырмалар және сабақта студенттің барлық іс-әрекеттерін бағалаудың критерийлері келтірілген. Белсенді оқыту әдістерін қолдана отырып өткізілген сабақтардан кейін «Фармация» және «Фармацевтикалық өндіріс технологиясы» мамандықтарының студенттерімен жүргізілген кері байланыстың талдамасы сипатталған.

Тірек сөздер: белсенді әдістер, проблемалық-бағытталған оқыту, шағын топтардағы жұмыс, командалық-бағытталған оқыту, бағалау критерийлері, кері байланыс, ситуациялық тапсырмалар.

**Sotchenko Raissa, Nogaeva Ainakul, Vlassova Lenina
School of Pharmacy, Karaganda Medical University
Karaganda, Republic of Kazakhstan
ON THE INTRODUCTION OF ACTIVE LEARNING METHODS IN
STUDYING ORGANIC CHEMISTRY**

Currently, the use of active learning methods in teaching chemistry is particularly relevant. The experience of teaching the discipline «Organic Chemistry» for students of the specialties «Pharmacy» and «Technology of Pharmaceutical Production» at the Medical University is described in this article. The article is devoted to the introduction of such active methods in the educational process as work in small groups, team-oriented learning when studying the main topics of organic chemistry. Organic chemistry is a basic academic discipline and a prerequisite for such disciplines as biochemistry, pharmaceutical chemistry, chemistry and technology of synthetic drugs. Guidelines have been developed on the topics «Chemical properties of alcohols and phenols» and «Lipids», based on the principles of activation of cognitive activity in practical classes. The goals, objectives and main methodological principles of conducting one of the methods of problem-oriented and team-oriented learning are described. The developed situational tasks for the practical lesson and the criteria for evaluating all types of student activities in the lesson are given. The analysis of the conducted feedback with students of the specialties «Pharmacy» and «Pharmaceutical production technology» after the classes using active teaching methods is described.

Keywords: active methods, problem-oriented learning, work in small groups, team-oriented learning, assessment criteria, feedback, situational tasks.

List of references:

1. Zhunisbekova Zh.A., Abdramanova N.Sh., Akimbaev A.A., Kerimbekov M.A., Sydykhov B.D., Koishibaeva N.I. The use of active teaching methods in the educational process of the university//International Journal of Experimental Education. - 2015. - No. 3 (part 3) - p. 279-282.
2. Rozhkova F.A. Active teaching methods. Work in small groups// <https://nsportal.ru> / 28.11.2013.
3. Mykytenko N. Active training in the context of formation of foreign language professional competence of future specialists of natural profile // Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University. Series: pedagogy. - 2008. -№1 -p.17-27.
4. Kamaliev M.A., Shahieva A.M., Nurbakyt A.N. Innovative technologies and methods of teaching students of the Medical University//Bulletin of the Kazakh National Medical University. -2014. -№2(4). -p.210-212.
5. Borodina K.M. Team training in interdisciplinary practice at a medical university// Baltic Humanitarian Journal. -2020. -№3(32). -p.48-50.

Chekulaev Alexey Dmitrievich
ankharatalex93@icloud.com
Maryshkina Taissiya Vladimirovna
taisiya.maryshkina@inbox.ru
PI «Bolashaq» Academy
Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE ROLE OF THE TEACHER IN THE ORGANIZATION OF INDEPENDENT LEARNING OF A FOREIGN LANGUAGE WITH THE HELP OF ICT

The present study deals with the issue of independent cognitive activity of students and the role of the teacher in organizing and supporting this activity. An analysis is made of the relevance of independent work within the framework of a student-centered approach, the impact of ICT on the effectiveness and quality of education. Teaching and self-learning of a foreign language is considered within the framework of the Common European Framework of Reference: Learning, Teaching, Assessment. The development of the problem shows that the functions of a teacher in organization of an independent work of students are reduced to organizational, motivating, communicative and controlling. An experiment conducted with one control and one experimental group confirmed the effectiveness and efficiency of these roles of the teacher assisted with the use of information and communications technology.

Keywords: independent learning, language competencies, ICT.

Introduction.

Reformation of the processes of learning and teaching, due to the speeding lifestyle and a rapidly developing society, led to changes in the principles of the educational process. Today, education is dominated by a student-centered approach, the main orientation of which is the development of the personality of the student, his active position in the educational process [1, p.157]. The key principles of the teacher's work became equality, motivation, adaptability, feedback from the student, as well as the effectiveness and efficiency of knowledge. [2, p.175]. The teacher must provide the student with such ways of action that will serve as a guarantee of productive activity in the future.

The implementation of a conscious and active learning process forms such an important personality trait as cognitive independence. Understanding of this term varies in the scientific community. Some consider cognitive independence as a quality of personality, others as a property [3]. External manifestations of independence of activity we recognize the presence of motivation and strong-willed efforts, time management and other skills of organizing independent work [3]. Independence is the most important characteristic of the student's activity, the highest form of activity, initiative and consciousness in the learning process. With all the desire, it is impossible to make a student understand the material if no efforts are made on his or her part to organize and apply knowledge. The teacher can offer tools, materials and ways of learning, but without independent work on the part of the student, the result will not be achieved.

The process of activation of independent cognitive activity of students can be ensured by implementing the identified psychological and pedagogical conditions:

- organization of the learning process, taking into account the characteristics of students;
- development and application of didactic materials focused on the peculiarities of perception and processing of information by students;
- use of the main capabilities of computer information technologies, which contribute to the activation of independent cognitive activity;
- creation of additional program and methodological material aimed at providing an environment for active independent study of a foreign language, which will allow implementing a new approach to preparing students for independent study of a foreign language;
- taking into account the main possibilities of information and communications technology (here and after ICT), which contribute to the activation of cognitive activity in the independent study of a foreign language;
- providing a choice of individual pace of learning;
- providing the possibility of independent control of the correctness of the tasks performed [4].

One of the ways to improve the quality of education during independent work is the introduction of the latest means of computer and information technology (ICT). In domestic and foreign publications, the

computerization of the educational process is considered as one of the relevant factors in the organization of education. School improvement research has shown that schools have benefited from restructuring their usual practices, such as teacher tasks, teaching activities and methods, leadership methods, and the way pedagogy is organized, to address developmental challenges. [5; 6]. Some of the results of the work on improving the quality of education point to the correlation between new pedagogical practices, such as a student-centered approach, and the use of digital technologies. [7; 8]

The use of ICT is bringing significant changes to student learning and learning approaches. Mentioning developed countries of the world, schools have invested heavily in ICT infrastructure over the past 20 years, and students use computers more and for longer than students in developing countries, and also have access to a wider range of applications [9]. A number of studies provide evidence pointing to better results among learners using ICT tools [10; 11; 12]

To organize effective independent learning, there are many ICTs that allow the teacher to provide the necessary material to students, control their learning, provide feedback at the proper level, evaluate learning outcomes and at the same time provide students with academic freedom determined by the curriculum. [13]. The use of certain ICT tools is limited by their functionality and purposefulness, as well as the individual characteristics of students and the capabilities of the teacher [14]. At the same time, it should be noticed that supporting student self-study differs from active work in the classroom; complements it, but requires less participation of the teacher. Thus, we approach the question of the role and tasks of the teacher in organizing independent learning for schoolchildren.

There are many different types of learning, and there is now increasing recognition of the importance of making wider use of those types that involve greater student participation and greater teacher control. In part, this is a reflection of the greater emphasis being placed on those skills that students develop through more active learning, such as organizing their own work [15, p.163].

One of the roles of the teacher, both in the classroom and in the organization of self-study, is the role of a manager. A modern teacher, in addition to directly relaying knowledge to students and acting as a source of knowledge, performs organizational functions, guiding students in their learning activities. Evaluation of students by a teacher implies monitoring the quality of education. The organization of the educational process, the development and application of curricula in practice is also the hypostasis of a teacher as a manager [16]. According to Poletaeva N.M., a teacher as a manager includes the following roles:

- Organizer. The organization of classroom and extracurricular activities is the responsibility of the teacher.

- Communicator. Maintaining a stable dialogue in the form of a student-teacher, a group-teacher depends directly on the teacher.

- Strategist. It implies the ability of the teacher to develop a plan for the educational process and use all available resources with maximum efficiency.

- Analyst. The teacher analyzes the process, evaluates its effectiveness and makes the necessary changes.- Researcher. The teacher explores options for introducing innovations into the educational process [17].

Another role of the teacher in the organization of independent learning can be called the role of a moderator. According to the definition of L. Ya. Shames, B. P. Dyakonov, B. M. Igoshev, the moderator uses special ICT in his activity, which help organize the process of free communication and exchange of opinions, judgments and leading the student to make decisions through the implementation of internal capabilities [18]. An important role of a teacher in the organization of self-study using ICT is the role of a tutor. The use of ICT in the learning process provides an opportunity to organize a favorable environment for both classroom and independent work, in which the teacher not only transmits knowledge to students, but also supports them in the learning process [19].

Methods.

The subject of this article is the role of the teacher in organization of independent learning of a foreign language at school. The use of language and its study include human actions, in the process of performing which the person develops a number of competencies: general and communicative, which ensure the solution of problems in various conditions, taking into account various restrictions, and are implemented in the types of activities and processes (actions) aimed at generating and/or the perception of texts, in connection with certain topics and areas of communication and with the application of appropriate strategies. Accounting for these processes by communicants leads to further development and modification of these competencies. Key language competencies are reflected in the document of the Council of Europe called «Common European Framework of Reference: Learning, Teaching, Assessment», which reflects the result of the work begun in

1971 by experts from the countries of the Council of Europe to systematize approaches to teaching a foreign language and standardize assessments of language proficiency levels. As a result, a system of language proficiency levels was developed and a system for describing these levels using standard categories, which represent lower and higher sublevels in the classic three-level system. Those mentioned include basic, intermediate and advanced levels [20]. It is CEFR that teachers are guided by when determining the goals and results of teaching a foreign language.

Based on the foregoing, in order to organize and support the process of teaching foreign languages, the teacher must continue to follow the above principles, ensure the proper level of communication between himself and students through specialized ICT, supervise the group and control the process of their learning.

In order to more clearly define the functions of a teacher in organizing independent learning of a foreign language with the help of ICT in order to improve the student's language skills, an experiment was conducted. The following hypothesis was considered: the scope of tasks of the teacher focused on supporting independent learning with the help of ICTs includes the organization of independent learning for students; maintaining motivation and the chosen direction of work through feedback; and control over the learning process. In addition, it was expected that when using ICT for self-study of students with the direct supervision of a teacher actively supporting the process, the effectiveness of learning and assimilation of new material increases compared to standard classroom classes and homework in the classical form, including self-study of students without the support of a teacher.

The study was an experiment with two groups of students. Students of the same age category and equal to each other in terms of foreign language proficiency were divided into two groups. Both groups were given the same task — to independently study a topic predetermined by the teacher. The first group was given free rein to use the ICT of their choice to study the material, with tools such as Quizlet and Movie Talk being recommended. The second group was provided with certain ICTs (Quizlet, Google Class and Movie Talk) with pre-prepared material for self-study. The final control was carried out through tasks common to both groups, namely: a test on the topic covered, a student's presentation and a written task with a volume of no more than 150 words. After completing the final tasks, an analysis of the results was carried out, and feedback was received from students to assess their opinions and impressions during the experiment in the form of a questionnaire.

The experiment was carried out in the French Alliance of the city of Karaganda. It was attended by two groups of students, 7 people in each group in the age category from 12 to 18 years.

The topic of study for both groups was the same and was based on the 8th (eighth) dossier of the textbook *Alter ego 1, Méthode de français*, corresponding to the A1 level of foreign language proficiency, compiled in accordance with the Common European Framework of Reference for Languages. The experiment lasted three weeks, during which the students had to go through the topic on their own. Thus, the material for study by the students of the experimental and control groups was the same.

The first group, according to the plan of the experiment, was given complete freedom in choosing ICT for studying the material, with recommendations determined by the plan. For the second group of students, the material was adapted for self-study by the teacher through predetermined ICT plans, the analysis and selection of which took place on the basis of an analysis of accessibility, benefits for students and benefits for the teacher. Cards were compiled in Quizlet on thematic vocabulary from the textbook, Google Class was created to attach audio and video materials and test exercises, and Movie Talk was used.

During the experiment, the participants of the second control group had constant feedback from the teacher, receiving the necessary comments in the course of independent study of the material.

At the end of the experiment, a test was conducted on this dossier of the textbook, the students wrote letters of 90 words and prepared presentations on the topic covered.

Results.

The analysis of the results was carried out on the basis of the test results of students in both groups in four types of activities.

The test results of the second group were on average 30% better than those of the first. The results of checking written works in the second group were on average 26% higher than in the first group.

These results confirm that the specified list of tasks of the teacher was sufficient and effective for the implementation of independent learning of a foreign language. Moreover, the results reinforce confidence that a teacher is needed in organizing independent learning of a foreign language using ICT. For a teacher, it is important to responsibly approach the criteria for selecting information and communication technologies for independent work of students, paying attention to the credibility of the source of the material, the reliability of the information provided, the degree of novelty of the topic being described, as well as the potential for the development of intercultural competence.

Taking into account the presence of other external factors that we could not influence during the experiment, for example, the participation of relatives and friends in the student's learning, we accept the fact that the success rate of the experimental group cannot be considered causal. On the other hand, the distribution of students into the control and experimental groups was randomized, and the composition of the groups was relatively similar: students spoke the language at the same level, studied using the same technology. Thus, we are convinced that there is a connection between the successful assimilation of the material in the course of self-study by students and the roles that the teacher played in the process.

For a teacher, it is important to responsibly approach the criteria for selecting information and communication technologies for independent work of students, paying attention to the authority of the source of the material, the reliability of the information provided, the degree of novelty of the topic being described, as well as the potential for the development of intercultural competence.

Thus, the teacher, when organizing independent teaching of foreign languages using ICT, performs the following roles:

The teacher as an effective manager. When planning, organizing and controlling the process of independent learning of students, the role of the teacher as a manager is paramount. It is the quality of the organization of the process itself that affects the final result of students.

The teacher as a moderator. Moderation of the process of independent learning allows the teacher to control the process itself, promptly making the necessary changes in order to correct the work of ICT and other problematic situations.

The teacher as a tutor. Accompanying students in the process of their independent work allows leveling the occurrence of errors and other problems on the part of students to a technical level. By advising students in the course of their independent work, the teacher maintains constant feedback with them, which allows them to promptly provide the necessary support to students.

The teacher as a motivator. In the course of independent learning, as in any other activity, there is a risk of losing the incentive and motivation to achieve previously set goals. In the role of a motivator, the teacher constantly maintains the necessary level of motivation among students to achieve the final result.

When performing the above roles, the effectiveness of independent learning of students through ICT will be close to maximum.

List of references:

1. Magauova A. S., Zhanguzhinova M. E. Reforming the education system of the Republic of Kazakhstan in the conditions of modern education paradigms // Bulletin of the Kyrgyz-Russian Slavic University. - 2015. - T. 15. - № 6. - S. 156-159.
2. Shaimukhanov S. D., Kenzhebaeva Z. S. Modernization of education in the Republic of Kazakhstan: state and development prospects // Successes of modern natural science. – 2014. – № 5-1. - S. 174-178.
3. Kamensky A. A. To the question of the development of cognitive independence of schoolchildren // Man and education. – 2012. – № 4 (33). - S. 139-141.
4. Zyubyanov V. Yu. Activation of independent cognitive activity of students in the process of foreign language training based on a computer complex: dis. - Tomsk: TSPU, 2007
5. Crook, C., Harrison, C., Farrington-Flint, L., Tomás, C., & Underwood, J. The impact of technology: Value-added classroom practice. – 2010.
6. Harris A. Effective leadership in schools facing challenging contexts // School Leadership & Management. - 2002. - T. 22. - № 1. - S. 15-26
7. Donnelly D., McGarr O., O'Reilly J. A framework for teachers' integration of ICT into their classroom practice // Computers & education. - 2011. - T. 57. - № 2. - S. 1469-1483.
8. Overbay A. et al. Constructivism and technology use: Findings from the IMPACTing leadership project // Educational Media International. - 2010. - T. 47. - № 2. - S. 103-120.
9. Volman M. A variety of roles for a new type of teacher Educational technology and the teaching profession // Teaching and Teacher education. - 2005. - T. 21. - № 1. - S. 15-31.
10. Park S., Weng W. The relationship between ICT-related factors and student academic achievement and the moderating effect of country economic index across 39 countries // Educational Technology & Society. - 2020. - T. 23. - № 3. - S. 1-15.
11. Mothibi G. A Meta-Analysis of the Relationship between E-Learning and Students' Academic Achievement in Higher Education // Journal of Education and Practice. - 2015. - T. 6. - № 9. - S. 6-9.
12. Eng T. S. The impact of ICT on learning: A review of research // International Education Journal. - 2005. - T.6. - № 5. - S. 635-650.
13. Noskova Tatyana Nikolaevna, Pavlova Tatyana Borisovna, Yakovleva Olga Valerievna ICT tools of a teacher's professional activity: a comparative analysis of Russian and European experience // ITS. 2018. № 1 (90). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ikt-instrumenty-professionalnoy-deyatelnosti-pedagoga-sravnitelnyy-analiz-rossiyskogo-i-evropeyskogo-opyta> (date of access: 03/30/2022).

14. Anas I., Musdariah A. Being an E-Teacher: Preparing the ESL Teacher to Teach English with Technology // Journal of English Language Teaching and Linguistics. - 2018. - Vol. 3. - № 1. - S. 41-56.
15. Kyriacou C. Effective teaching in schools theory and practice. – Oxford University Press-Children, 2010.
16. Suvorova K. D. The teacher as an effective manager // Skif. Issues of student science. – 2020. – № 5-1 (45). — S. 194-197.
17. Poletaeva N. M. The teacher as an effective manager // Tsarskoye Selo Readings. - 2010. - Т. 3. - № XIV. – S. 262-268.
18. Gibadullina Yu. M., Cherkasova I. I. Acmeogram as a tool for the development of modern role positions of the teacher // Pedagogical education in Russia. - 2016. - № 3. - S. 7-12
19. Olkin V. D. The role of a tutor in the formation of information competence of a secondary school teacher // Siberian Pedagogical Journal. - 2010. - № 3. - S. 71-75.
20. North B. The CEFR in practice. – Cambridge University Press, 2014. – V. 4.

ТҮЙІНДЕМЕ / РЕЗЮМЕ

**Чекулаев Алексей Дмитриевич
Марышкина Таисия Владимировна
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

АКТ-НЫҢ КӨМЕГІМЕН ШЕТ ТІЛДЕРІН ӨЗБЕРІЛІП ОҚЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ МҰҒАЛІМНІҢ РӨЛІ

Бұл зерттеуде оқушылардың өз бетінше танымдық әрекеті және осы әрекетті ұйымдастыру мен қолдаудағы мұғалімнің рөлі қарастырылады. Студентке бағдарланған әдіс аясындағы өзіндік жұмыстың өзектілігі, АКТ-ның білім берудің тиімділігі мен сапасына әсері сарапталды. Шетел тілін оқыту және өзін-өзі үйрену Жалпы еуропалық анықтамалық шеңбері: оқыту, оқыту, бағалау шеңберінде қарастырылады. Мәселенің дамуы мұғалімнің студенттердің өзіндік жұмысын ұйымдастырудағы функциялары ұйымдастырушылық, ынталандыру, коммуникативті және бақылау функцияларына қысқартылатынын көрсетеді. Бір бақылау және бір эксперименттік топпен жүргізілген эксперимент ақпараттық-коммуникациялық технологияны қолданудағы мұғалімнің осы рөлдерінің тиімділігі мен тиімділігін растады.

Тірек сөздер: өз бетінше білім алу, тілдік құзыреттіліктер, АКТ.

**Чекулаев Алексей Дмитриевич
Марышкина Таисия Владимировна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»,
Қарағанда, Республика Казахстан**

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ В ОРГАНИЗАЦИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА С ПОМОЩЬЮ ИКТ

В настоящем исследовании рассматривается вопрос о самостоятельной познавательной деятельности учащихся и роли учителя в организации и поддержке этой деятельности. Проводится анализ актуальности самостоятельной работы в рамках личностно-ориентированного подхода, влияние ИКТ на эффективность и качество образования. Преподавание и самостоятельное изучение иностранного языка рассматривается в рамках Общеввропейских компетенций: изучение, преподавание, оценка. Развитие проблемы показывает, что функции преподавателя в организации самостоятельной работы студентов сводятся к организационной, мотивирующей, коммуникативной и контролирующей. Эксперимент, проведенный с одной контрольной и одной экспериментальной группами, подтвердил эффективность и действенность этих ролей учителя, использующего информационно-коммуникационных технологий.

Ключевые слова: самостоятельное обучение, языковые компетенции, ИКТ.

Список литературы:

1. Мағауов А. С., Жанғужинова М. Е. Реформирование системы образования Республики Казахстан в условиях современных образовательных парадигм // Вестник Кыргызско-Российского Славянского университета. - 2015. - Т. 15. - № 6. - С. 156-159.
2. Шаймуханов С. Д., Кенжебаева З. С. Модернизация образования в Республике Казахстан: состояние и перспективы развития // Успехи современного естествознания. – 2014. – № 5-1. - С. 174-178.
3. Каменский А. А. К вопросу о развитии познавательной самостоятельности школьников // Человек и образование. – 2012. - № 4 (33). - С. 139-141.
4. Зюбанов В. Ю. Активизация самостоятельной познавательной деятельности студентов в процессе обучения иностранному языку на базе компьютерного комплекса: дис. ... канд. пед. наук. - Томск: ТГПУ, 2007
5. Крук, К., Харрисон, К., Фаррингтон-Флинт, Л., Томас, К. и Андервуд, Дж. Влияние технологий: практика с добавленной стоимостью в классе. – 2010.
6. Харрис А. Эффективное лидерство в школах, сталкивающихся со сложными условиями // Школьное лидерство и управление. - 2002. - Т. 22. - № 1. - С. 15-26

7. Доннелли Д., Макгарт О., О'Рейли Дж. Основа для интеграции ИКТ учителями в их классную практику // Компьютеры и образование. - 2011. - Т. 57. - № 2. - С. 1469-1483.
8. Овербей А. и др. Конструктивизм и использование технологий: выводы из проекта IMPACTing leadership // Educational Media International. - 2010. - Т. 47. - № 2. - С. 103-120.
9. Вольман М. Разнообразие ролей для нового типа педагогической технологии и педагогической профессии // Преподавание и педагогическое образование. - 2005. - Т. 21. - №1. - С. 15-31.
10. Пак С., Венг У. Взаимосвязь между факторами, связанными с ИКТ, и успеваемостью учащихся и сдерживающим эффектом странового экономического индекса в 39 странах // Образовательные технологии и общество. - 2020. - Т. 23. - № 3. - С. 1-15.
11. Мотиби Г. Метаанализ взаимосвязи между электронным обучением и академическими достижениями студентов в высших учебных заведениях // Журнал образования и практики. - 2015. - Т. 6. - № 9. - С. 6-9.
12. Энг Т. С. Влияние ИКТ на обучение: обзор исследований // Международный образовательный журнал. - 2005. - Т. 6. - № 5. - С. 635-650.
13. Носкова Татьяна Николаевна, Павлова Татьяна Борисовна, Яковлева Ольга Валерьевна ИКТ-инструменты профессиональной деятельности учителя: сравнительный анализ российского и европейского опыта // ITS. 2018. № 1 (90). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ikt-instrumenty-professionalnoy-deyatelnosti-pedagoga-sravnitelnyu-analiz-rossiyskogo-i-evropeyskogo-opyta> (дата обращения: 30.03.2022).
14. Анас И., Мусдария А. Быть электронным учителем: подготовка преподавателя ESL к преподаванию английского языка с использованием технологий // Журнал преподавания английского языка и лингвистики. - 2018. - Т. 3. - № 1. - С. 41-56.
15. Кириаку С. Эффективное преподавание в школах теория и практика. – Издательство Оксфордского университета - Дети, 2010.
16. Суворова К. Д. Учитель как эффективный менеджер // Скиф. Вопросы студенческой науки. – 2020. — № 5-1 (45). - С. 194-197.
17. Полетаева Н.М. Учитель как эффективный менеджер // Царскосельские чтения. - 2010. - Т. 3. - № XIV. – С. 262-268.
18. Гибадуллина Ю. М., Черкасова И. И. Акмеограмма как инструмент развития современной ролевой позиции учителя // Педагогическое образование в России. - 2016. - № 3. - С. 7-12
19. Олькин В. Д. Роль тьютора в формировании информационной компетентности учителя средней школы // Сибирский педагогический журнал. - 2010. - № 3. - С. 71-75.
20. Норт Б. CEFR на практике. – Издательство Кембриджского университета, 2014. – Т. 4.

УДК 373
МРНТИ 14.23.11

**Чочкина Майя Петровна
Мандаева Карина Эркемендинова
Горно-Алтайский государственный университет
Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия**

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИГРЫ В АЛЬЧИКИ В ДОШКОЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

В статье рассматривается история изучения игры в альчики у алтайцев, этимологии названия игры и атрибутов этой игры. Большое внимание уделяется воспитательной функции этой игры и использованию её в дошкольном образовании.

Ключевые слова: игры в альчики, бабки, кажык, кекпейек, традиции, обычаи, шалтырак.

В настоящее время задача сохранения национальных традиций, формирование этнического самосознания у детей с дошкольного возраста является злободневной. Как известно, игра является ведущей формой деятельности детей и социализации, приобщения к культурным ценностям, традициям, обычаям своего народа. Она знакомит детей с окружающим миром, с бытом алтайского народа, а также развивает коммуникабельность, стремление к победе, внимание, выдержку, волю, терпение, интерес к новому.

Наблюдения показывают, что у современного ребенка, который живет в условиях города слабо выражено ощущение принадлежности к своей культуре, традициям. А народная игра – это прекрасная форма приобщения к своей культуре, являются неотъемлемой частью художественного и физического воспитания дошкольников и школьников младшего возраста [5]. Алтайская народная игра «Кажык» (Альчики) – одна из распространенных игр и в традиционной, и в современной культуре алтайцев. Главное достоинство этой игры – самостоятельный характер, что является положительной основой для проявления творчества, фантазии. По содержанию эта игра выразительна

и доступна ребенку, в них много соревновательного задора, она часто сопровождается неожиданными моментами, считалками. Игра в кажык 'альчики' развивают у детей чувства товарищества, солидарности и ответственности за действие друг друга.

Названия игры в альчики – *кажык* и *шагай*. Это наиболее древний вид игры, о чем свидетельствуют археологические раскопки. К сожалению, сегодня эти игры утрачивают свое значение и почти забыты. Но раньше в них участвовали не только дети, но и взрослые.

Игральные альчики состоят из двух крупных, выполняющих роль биты (*сака*), и простых рядовых альчиков, которые ставят на ребро. Простыми альчиками служили овечьи, реже кошули *кажык*. Для некоторых игр использовались 'коровьи или лошадиные надкопытные кости' *кекпейек*.

Чтобы утяжелить биту, делали дырочку на ровной стороне альчика и заливали его свинцом. Алтайцы всегда с особым почетом относились к альчикам. Их бережно хранили в специальных мешочках. В качестве оберега и амулета их подвешивали к колыбели (*шалтрак*). Считалось, что они приносят счастье своему хозяину. Альчики иногда красили в разные цвета – желтый, красный, коричневый. В качестве красителя использовалась кора лиственницы или тальника. Кусочки коры кипятили, затем в горячую воду опускали кости и держали их там некоторое время. Иногда для получения коричневого цвета кости вывешивали в связке над очагом для их копчения.

В «Этимологическом словаре тюркских языков» (1974) Э.В. Севортыян приводит значение костей животных: «Ашык 1. Игральные кости (бабки «альчик») 2. Лодышка, щиколотка, косточка из коленного сустава задней ноги барана, теленка. 3. Кость (верхней части) руки; локтевая кость – абушка. Уйгурская форма ошук – из ашук. Рядом исследователей ашык-ашук формально и семантически объединяется алчы/алчу и для обеих основ предлагается единая этимология. Так, согласно, Н.Н. Поппе. тюрк. *Asuq*- сторона игральной кости» [10, с. 216].

В работе «Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал» А.М.Сагалаев, И.В. Октябрьская отмечают, что игра в кости в традиционной культуре тюркских народов наделялась прогностической функцией и связывалась с такими понятиями, как «жизнь», «счастье», «судьба», «будущее». Считалось, что выигрыш при игре в кости становится гарантией счастья победителя и умножения стада. В то же время в шаманской практике кости (как и камни) неизменно служили орудиями гадания. Полагали, что всякое нарушение игровых законов, как и искажение ритуального сценария, обернется бедой, и не всегда только для нарушителя. Он мог поставить под угрозу благополучие всего коллектива» [9, с. 127]. Н.А. Тадина также подчеркивает, что сформировались несколько вариантов игры в кости. «Игра в различные мелкие предметы генетически восходит к магическим манипуляциям, которые постепенно утрачивали свое содержание и развивались как игра, воспитывающая ловкость, глазомер, координацию движений» [11, с. 37].

М. П. Чочкина в своей работе пишет, что до трех лет ребенок может играть с духами, и чтобы злые дух не увели его, над колыбелью навешивали обереги – «шалтырак» (связку из бараньих косточек). Если ребенок при виде «шалтырак» смеется и гулькает, говорят, что с ними играет Умай-эне – покровительница детей [13].

В книге «Алтай ойындар» (Алтайские народные игры) (2006) В.П.Ойношевым, М.П. Чочкиной описывается игра в альчики «Кажык». С.В.Абысова в своей статье «Элементы магии в игре с альчиками у алтайцев» (2015) отмечает, что во всех разновидностях игры «Кажык» (Альчики) прослеживаются элементы магии, о чем свидетельствует меткое слово: «Кажык – кежик-ырыстын, су-кадыктын темдеги. Куулгазынду жожонин темдеги» (Альчики – символ счастья, здоровья. Символ несметного благосостояния). В традиционной культуре алтайцев в игре использовались кости не только домашних, но и диких животных. Наличие костей диких животных в обиходе указывает на охоту как на основной промысел алтайцев. На современном этапе остается поверье о том, что кости должны уничтожаться по надлежащим традицией способам. На наш взгляд, такое поведение людей может служить свидетельством того, что кости животных использовались магических действиях. Название игры имеет разные варианты в районах республики: кажык, шагай, бого [1, с. 15]. Упоминание в сказке «Ырысту» (Счастливый) игры в альчики: «А девочка увидела у своего брата в руках кошульи бабки и кинулась отнимать. Мальчик крепко держал кости и мычал, девочка царапалась и визжала» – говорит о том, что дети алтайцев издревле играли в эту игру [1, с. 16].

Разновидности игры в альчики упомянуты в детской книжке С. Трияновой «В гостях у Ойгора» (2018), где описывается игра «Кажык чачары», (подбрасывание бабок-косточек вверх) [12, с. 24]. В.П. Ойношевым в книге «Народные игры алтайцев» (2015) представлены все найденные автором разновидности игры в кажык: «Кажыкты оро чачары» (Подбрасывание альчиков), «Шагай», «Бекпей», «Кажык», «Жабага жарыжар» (Конная эстафета), «Ан адыш» (Охота на оленя), «Шагайактар» (Альчики), «Кажыкты ёрб чачары» (Подбрасывание альчиков), «Алтамдап ойногону»

(Игра с подбрасыванием альчигов на ходу), «Бөгө». По мнению В.П. Ойношева, игру «Кажык» можно разделить применительно возрасту детей. В ранних забавах детей основным животным, которого символизировали альчики, был конь. Дети условно играли в скачки, подбрасывая астрагалы. Каждая сторона костей означала количество очков. Смотрели на то, какой стороной ложилась кость на землю, считали очки – чей конь придет первым. Таким образом, маленькие дети также учились считать. Уже в 8-9 лет мальчики и девочки играли в разновидности игр в *кажык* (альчики) [7, с. 14].

У родственных тюркоязычных народов также существовала игра в кости животных. Так, тувинские дети играли в *кажык* с самого детства. «Кажык [аъ] – лодыжка, щиколотка; таранная кость; астрагал, бабка (надкопытный сустав): кажыкта [аъ] «играть в бабки». М. Рясенян приводит формы типа кажык – казык, в значении «бабка» [15, с. 57-58].

По словам Былеевой Л.Р., Григорьев В.М. На Руси «бабки» были широко распространены уже в VI-VIII вв. Игра в кости была широко распространена в Римской империи и в ранней Византии, пока азартные игры не были запрещены пятидесятым правилом Шестого вселенского (Трулльского) собора в 680-681гг. По свидетельству Луи Бекъ-де Фукуьера из Неополитанского музея на одной из картин изображены пять богинь, из которых две – Аглая и Гилеэра находящиеся на переднем плане, играют в эту игру. В книге «The Oracle Bones Divination» (дословный перевод «Предсказание костей оракула») Костаса Дервениса пишет, что игры в кости были распространены в Древней Греции, на данный момент в астрагалы играют в сельской местности современной Греции. Игра астрагалы связаны с гаданием и имеют свои корни эпохи неолита или раньше. Кости астрагалы были найдены в неолитической деревне в Анатолии в Малой Азии датируемой 6 тыс. до н.э. [3, с. 37].

У большинства тюркоязычных народов существует игра в альчики, например, Былеева Л.В., Григорьев В.М. в книге «Игры народов СССР» описывают игру в кости «Кочаоба», которая широко распространена в Грузии, у бурятов игра в кости распространена как «Шагай», в Дагестане – Игра в альчики «Ченда бали биркьуле» (по-даргински), у азербайджан [3, с. 178]. Игра в кости имеет евразийский характер пишет Г.Р. Шагапова в своей работе, что эта игра есть у более чем 34 народов: древние греки, римляне, египтяне, украинцы, белорусы, русские, татары, башкиры, крымские татары, казахи, алтайцы, якуты, балкарцы, кабардинцы, черкесы, карачаевцы, карелы, ульчи, нанайцы, грузины, коряки, чукчи, эвенки, эвены, нанайцы, нивхи и т.д. [14, с. 51]. В.И. Прокопенко считает, что «принципиальной разницы в правилах игры у народов Евразии нет, это и есть самый удивительный факт. У народов тунгусской группы и нивхов, которые были охотниками и рыболовами, эта игра называлась «Пять косточек». Для игры они использовали коленные чашечки косули, кабарги или позвонки тайменя. Он указывает на существование игр с большим количеством косточек у нанайцев, а в другой статье рассказывает об аналогичной игре у ульчей – «Алчука», то есть звучит почти также, как и в тюркских языках-альчики, да и означает оно не что иное, как кости» [8, с. 115]. «У казахов южного Алтая широко представлены детские развлечения, которые часто используют на внеклассных уроках в национальных школах Кош-Агачского района. Самыми любимыми играми являются асыки – раскрашенные овечьи и надкопытные бабки. ... Существовало несколько вариантов асыка. Наиболее известными были алиши, онка хан, бес ас, атбакыл, жирмабир» [1, с. 5-6].

Существует множество видов игр в альчики, различающихся количеством игроков, условиями и правилами. В современной алтайской игровой культуре множество разновидностей игры в бабки. Для игры обычно выбирают кости барана. Самым распространённым является игра в сбивание бабок. Другой разновидностью игры в кости является бросание и ловля их одной рукой. Например, в «Сака ойын» играющие ставят в ряд свои бабки. Количество выставляемых бабок по своему усмотрению. Каждый игрок обозначает место, откуда он будет стрелять (бросать). Выбирают ведущего, который следит за игрой и начинает игру. Стреляют самым большим альчигом, в котором иногда делают дырочку и заливают свинцом. Промашнувшийся игрок выходит из игры. Кто попал, тот продолжает стрелять. После того, как игрок выбивает бабку, он продолжает стрелять от того места, где упала бабка. Ведущий показывает ему бабку в ряду, в которую он должен попасть. В редких случаях, когда попадают сразу в две бабки, и, хотя бы одна «улетит» дальше, чем подошва ноги – игрок получает право стрелять два раза.

В случае, когда бабки и «снаряд» (сака) оказывается рядом, ближе чем сами бабки, то игрок бьет сверху. Игрок может отказаться играть, уже поставив свои бабки. Когда в конце игры остаются альчики, он забирает их себе. По правилам игры, стреляют щелчком, выбрасывая сака через большой палец. В игре «Кажык» играют 12 бабками. Их собирают в одну руку, подбрасывают вверх и ловят наружной стороной ладони. Кто поймает за один раз все 12 бабок – тот победитель. Допускается

играть двумя руками. Среди бабок есть одна меченая, которая считается «конем». Если «коня» игрок не поймал, то он считается проигравшим. В игре побеждает тот игрок, кто поймает наибольшее количество бабок вместе с «конем».

В игре «Бого» играющий подбрасывает бабки (обычно берут кости барана или косули) вверх и считают очки от расположения упавших косточек. Каждое положение костей имеет свое название и имеет определенное количество очков. Наименьшее очко у кости, упавшей «плашмя». На «ребро» - больше очков, на «голову» - наибольшее количество очков. Игра имеет схожие варианты. В дно из вариантов игрок должен набрать 21 или 42 очка. Если из пяти бабок выпадает 21 очко, он автоматически выигрывает.

Также есть разновидности игры в альчики «Кажык өрө чачары» (подбрасывание бабок-косточек в верх), «Кап салыш», «Шагай ойын». Разновидности игры «Кажык» (Альчики), представленной в работе В.П.Ойношева «Народные игры алтайцев» (2015) адаптированы для игры детям дошкольного и младшего школьного возраста. Для популяризации алтайской игры «Кажык», она рекомендовано дошкольным учреждениям РА.

Многовековой опыт общения человека с природой, навыки хозяйственной деятельности: скотоводство, охота, земледелие, особенности образа жизни и быта нашли свое отражение в игровых обычаях алтайцев. Детская игра «Кажык» является тому примером. Исследователи А.М. Сагалаев, И.В.Октябрьская, В.П. Ойношев, М.П. Чочкина, С.В. Абысова отмечают, что игра в кажык имеет древние корни. Я.А. Мандина пишет, что в современной культуре многие народные игры являются неотъемлемой частью художественного и физического воспитания дошкольников.

Помимо знакомства с игрой, дети будут приобщаться к истории, культуре, языку алтайского народа. Эта игра будет способствовать приобщению к изучению детьми алтайского языка, расширению познавательного интереса к игре «Кажык». А перевод правил игры на тюркские и иностранные языки будет содействовать популяризации игры в иноязычной детской среде.

Список литературы:

1. Абысова С.В. Элементы магии в игре с альчиками // Вестник молодых ученых. – №12. – Горно-Алтайск: РИО ГАГУ, 2015. – С. 3-4.
2. Алтай ойындар (Алтайские народные игры) /Сост. Ойношев В.П., Чочкина М.П. – Горно-Алтайск: ЧП Орехов А.В., 2006. – 72 с.
3. Игры народов СССР / Сост. Былеева Л.В. Григорьев В.М. – Физкультура и спорт, 1985. – 369 с.
4. Казахско-русский словарь / Сост. Махмудов Х., Мусабаев Г. – 2-ое изд. – Алма-Ата: Гл. ред. Каз.сов. энцикл.,1988. – 512 с.
5. Козлова С.А., Куликова Т.А. Дошкольная педагогика: Учеб. пособие. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 416 с.
6. Мандина Я.А. Приобщение дошкольников к народной культуре как средство повышения качества педагогического процесса в детском саду // Опыт и перспективы развития системы качества образования в условиях внедрения ФГОС: сборник докладов и тезисов республиканской научно-практической конференции. – Горно-Алтайск, 2014 – С. 69-70.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Чочкина Майя Петровна

Манаева Карина Эркемендинова

Горно-Алтай мемлекеттік университеті

Горно-Алтайск, Алтай Республикасы, Ресей

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУДЕ АСЫҚ ОЙЫНЫН ҚОЛДАНУ

Мақалада алтайлықтардың «алчики» (асық) ойынын зерттеу тарихы, ойын атауының этимологиясы және осы ойынның атрибуттары осы ойынның тәрбиелік функциясына және оны мектепке дейінгі білім беруде қолдануға көп көңіл бөлінеді.

Тірек сөздер: ойындар асық, бабки, кадык, кекпеек, салт-дәстүрлер, шалтырақ.

Chochkina Maya, Manaeva Karina

Gorno-Altai State University

Gorno-Altaysk, Altai Republic, Russia

THE USE OF ALCHIK GAME IN PRESCHOOL EDUCATION

The article deals with the history of the study of the game in the Altai people, the etymology of the name of the game and the attributes of this game. Much attention is paid to the educational function of this game and its use in preschool education.

Keywords: games in *alchik*, *babka*, *kagyk kekpeyek*, traditions, customs, *shaltyrac*.

List of references:

1. Abysova S.V. Elements of magic in the game with alchiks // Bulletin of Young scientists. – No. 12. – Gorno-Altaysk: RIO GAGU, 2015. – pp. 3-4.
2. Altai oyindar (Altai Folk Games) / Comp. Oinoshev V.P., Chochkina M.P. – Gorno-Altaysk: PE Orekhov A.V., 2006. – 72 p.
3. Games of the peoples of the USSR / Comp. Byleeva L.V. Grigoriev V.M. – Physical culture and sport, 1985. – 369 p.
4. Kazakh-Russian Dictionary / Comp. Makhmudov H., Musabaev G. – 2nd ed. – Alma-Ata: Gl. ed. Kaz.sov. encikl., 1988. – 512 p.
5. Kozlova S.A., Kulikova T.A. Preschool pedagogy: Textbook. – 2nd ed., reprint. and additional. – M.: Publishing Center «Academy», 2000. – 416 p
6. Mandina Ya.A. Introducing preschoolers to folk culture as a means of improving the quality of the pedagogical process in kindergarten // Experience and prospects for the development of the quality system of education in the context of the introduction of the Federal State Educational Standard: a collection of reports and abstracts of the republican scientific and practical conference. – Gorno-Altaysk, 2014 – pp. 69-70.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абдикеева Замзагуль Советовна, бастауыш сынып мұғалімі, «Сұлтанмахмұт Торайғыров атындағы тірек мектебі» КММ, Бұхар жырау ауданы, Қарағанды облысы, Қазақстан Республикасы;

Ақпарова Жанна Муслимовна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, педагогика кафедрасы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы;

Асакаева Дана Саламатовна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, педагогика, психология және бастауышта оқыту әдістемесі кафедрасының меңгерушісі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ахметова Алтынай Советовна, магистрант, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Баймуханова Алия Маратовна, әлеуметтік жұмыс және әлеуметтік педагогика кафедрасының аға оқытушысы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Балабекова Ляззат Гинаятовна, әлеуметтік жұмыс және әлеуметтік педагогика кафедрасының аға оқытушысы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Власова Ленина Михайловна, Қарағанды медицина университетінің Фармация мектебі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Галынская Юлия Сергеевна, әлеуметтік ғылымдарының кандидаты, доцент, Сібір тұтыну кооперативтері университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы;

Ибраева Магрипа Курманбековна, PhD докторы, педагогика кафедрасы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы;

Инкербаева Айсулу Сагачановна, магистрант, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Көпбаева Гүлмира Сәбитқызы, педагогика ғылымдарының магистрі, ғылым жөніндегі директордың орынбасары, «Қарағанды облысының білім беруді дамыту оқу-әдістемелік орталығы» КМҚК, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Коростелева Наталья Александровна, педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Сібір тұтыну кооперативтері университеті, Новосибирск, Ресей Федерациясы;

Кыздарбекова Багила Есенқызы, бастауыш сынып мұғалімі, «Сұлтанмахмұт Торайғыров атындағы тірек мектебі» КММ, Бұхар жырау ауданы, Қарағанды облысы, Қазақстан Республикасы;

Манаева Карина Эркемендинова, Горно-Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Алтай Республикасы, Ресей;

Марышкина Таисия Владимировна, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Ногаева Айнакул Ногаевна, Қарағанды медицина университетінің Фармация мектебі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Нурланова Салтанат Серікқызы, әлеуметтік жұмыс және әлеуметтік педагогика кафедрасының аға оқытушысы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сотченко Раиса Калиновна, Қарағанды медицина университетінің Фармация мектебі, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Чекулаев Алексей Дмитриевич, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Чочкина Майя Петровна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Горно-Алтай мемлекеттік университеті, Горно-Алтайск, Алтай Республикасы, Ресей,

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абдикеева Замзагуль Советовна, учитель начальных классов, КГУ «Опорная школа имени Султанмахмута Торайгырова», Бухар жырауский район, Карагандинская область, Республика Казахстан;

Акпарова Жанна Муслимовна, кандидат педагогических наук, доцент, кафедра педагогики, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Республики Казахстан;

Асакаева Дана Саламатовна, кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой психологии, педагогики и методики начального обучения, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Ахметова Алтынай Советовна, магистрант, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Баймуханова Алия Маратовна, старший преподаватель кафедры социальной работы и социальной педагогики, Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Балабекова Ляззат Гинаятовна, старший преподаватель кафедры социальной работы и социальной педагогики, Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Власова Ленина Михайловна, Школа Фармации Медицинского университета Караганды, Караганда, Республика Казахстан;

Галынская Юлия Сергеевна, кандидат социологических наук, доцент кафедры педагогики, психологии и социологии, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;

Ибраева Магрипа Курманбековна, доктор PhD, кафедра педагогики, Казахский национальный педагогический университет имени Абая, Алматы, Республики Казахстан;

Инкербаева Айсулу Сагачановна, магистрант, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Копбаева Гульмира Сабитовна, магистр педагогических наук, заместитель директора по науке, КГКП «Учебно-методический центр развития образования Карагандинской области», Караганда, Республика Казахстан;

Коростелева Наталья Александровна, кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики, психологии и социологии, Сибирский университет потребительской кооперации, Новосибирск, Российская Федерация;

Кыздарбекова Багила Есеновна, учитель начальных классов, КГУ «Опорная школа имени Султанмахмута Торайгырова», Бухар жырауский район, Карагандинская область, Республика Казахстан;

Мандаева Карина Эркемендинова, Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия;

Марышкина Таисия Владимировна, магистр, старший преподаватель, ЧУ Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Ногаева Айнакул Ногаевна, Школа Фармации Медицинского университета Караганды, Караганда, Республика Казахстан;

Нурланова Салтанат Серікқызы, старший преподаватель кафедры социальной работы и социальной педагогики, Карагандинский университет им. Е.А.Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Сотченко Раиса Калиновна, Школа Фармации Медицинского университета Караганды, Караганда, Республика Казахстан;

Чекулаев Алексей Дмитриевич, ЧУ Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Чочкина Майя Петровна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdikееva Zamzagul, primary school teacher, KSU «Sultanmakhmut Toraihyrov Support School», Bukhar Zhyrau district, Karaganda region, Republic of Kazakhstan;

Akparova Zhanna, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Department of Pedagogy, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan;

Asakaeva Dana, кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой психологии, педагогики и методики начального обучения, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Akhmetova Altynai, Master's student, CHU «Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Baymukhanova Aliya, Senior Lecturer of the Department of Social Work and Social Pedagogy, E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Balabekova Lyazzat, Senior Lecturer of the Department of Social Work and Social Pedagogy, E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Vlasov Lenin, School of Pharmacy of Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Galynskaya Julia, Candidate of Sociological Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy, Psychology and Sociology, Siberian University of Consumer Cooperation, Novosibirsk, Russian Federation;

Ibraeva Magripa, Doctor of PhD, Department of Pedagogy, Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Republic of Kazakhstan;

Inkerbayeva Aisulu, Master's student, CHU «Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kopbaeva Gulmira, Master of Pedagogical Sciences, Deputy Director for Science, MSOE «Educational and Methodological Center for the development of education of the Karaganda region», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Korosteleva Natalia, Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy, Psychology and Sociology, Siberian University of Consumer Cooperation, Novosibirsk, Russian Federation;

Kyzdarbekova Bagila, primary school teacher, KSU «Sultanmakhmut Toraihyrov Support School», Bukhar Zhyrau district, Karaganda region, Republic of Kazakhstan;

Manaeva Karina, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Altai Republic, Russia;

Martyshkina Taisiya, Master's degree, senior lecturer, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Nogaeva Ainakul, School of Pharmacy of Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Nurlanova Saltanat, Senior Lecturer of the Department of Social Work and Social Pedagogy, E.A.Buketov Karaganda University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sotchenko Raisa, School of Pharmacy of Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Chekulaev Alexey, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Chochkina Maya, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Altai Republic, Russia.

ӨОК 336.717
МРНТИ 06.73.55

Бузаубаева Перизат Несипбаевна
pika_b@mail.ru
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан, Қазақстан Республикасы
Тайлақ Әлия Елжасқызы
tailak77@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕКІНШІ ДЕНГЕЙДЕГІ БАНКТЕРІНІҢ КРЕДИТТІК ПОРТФЕЛІН БАСҚАРУ ТИІМДІЛІГІН АРТТЫРУ

Мақалада Қазақстандағы банктік кредиттеу секторының жағдайына баға беріледі. Қазақстанның екінші деңгейдегі банктерінің кредиттік қоржынының сапасын тұтастай және қарыз алушылардың түрлері бойынша айқындауға ерекше көңіл бөлінеді. Жүргізілген талдау және кредиттеу бойынша екінші деңгейдегі банктерге сауалнама материалдарын зерделеу негізінде Қазақстан банктерінің кредиттік портфелінің сапасын арттыру жолдары ұсынылды.

Тірек сөздері: кредиттік портфель, кредиттік портфельдің сапасы, кредиттік рейтингтер, банктердің кредиттік портфелін басқару, NPL.

Қазақстанның банк секторы 2021 жылы несие қоржыны сапасының едәуір жақсаруымен, өтімділік бойынша тұрақты ұстаныммен, капиталдандыру мен рентабельділіктің жақсаруымен қоса жүретін негізгі баланстық және қаржылық көрсеткіштердің берік өсуін көрсетуді жалғастырды.

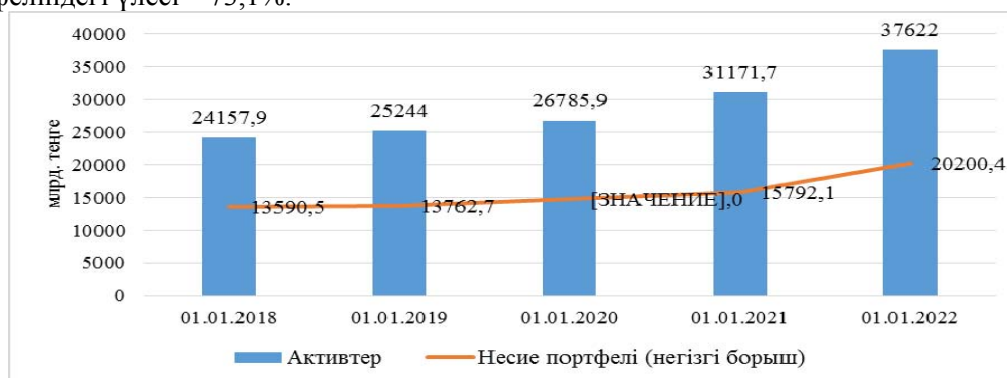
2022 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша Қазақстан Республикасында 22 банк жұмыс істейді, оның ішінде шетелдік қатысумен 14 банк, оның ішінде 11 еншілес банк, 100% мемлекет қатысатын 1 банк.

Қазақстанның екінші деңгейдегі банктерінің активтері 2022 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша 37622,0 млрд. теңге (2021 жылдың басында – 31 171,7 млрд. теңге), 2021 жыл басынан ұлғаю – 20,7% болды [1].

Активтер құрылымындағы ең көп үлесті (жиынтық активтердің 51,6%) 20200,4 млрд. теңге сомада несие портфелі (негізгі борыш) алады (2021 жылдың басында – 15792,1 млрд. теңге), 2021 жылдың басынан ұлғаю – 27,9% болды (сурет 1).

2022 жылғы 1 қаңтарға ЖІӨ-дегі несие портфелінің үлес салмағы 24,9% - ды құрады (2021 жылғы 1 қаңтарға – 22,6%).

5 ірі банктің (Халық банк, Сбербанк, Kaspi банк, Jusan банк, Отбасы банк) жиынтық несие портфеліндегі үлесі – 73,1%.

Сурет 1. 2018-2021жж. ҚР банк секторының активтері мен несие портфелінің (негізгі борыш) динамикасы

Занды тұлғаларға қарыздар несиелер портфелінің 18,4% үлесімен 3709,6 млрд. теңге (2021 жылдың басында – 3838,8 млрд. теңге немесе несиелер портфелінің 24,3%-ы), 2021 жыл басынан азаю – 3,4% болды (кесте 1) [1].

Кесте 1

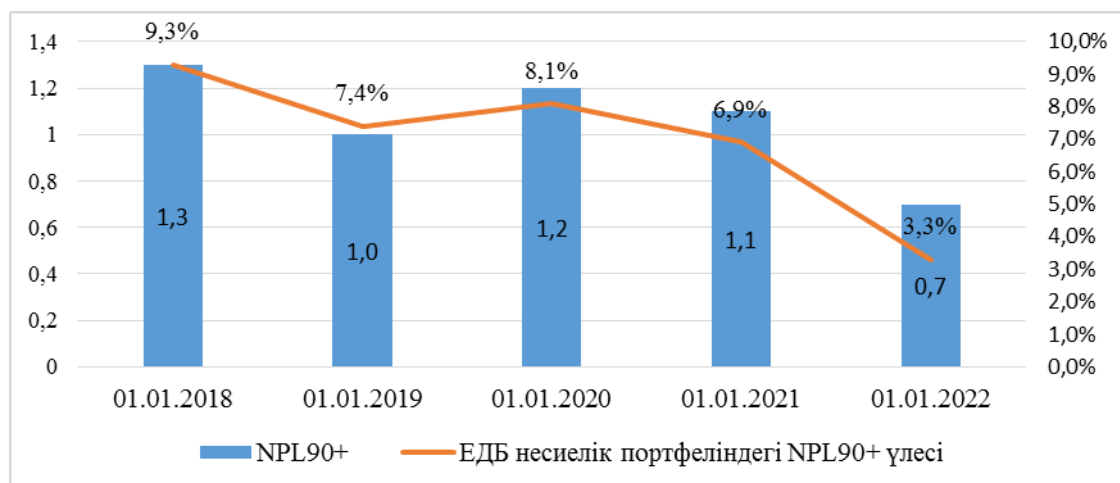
2020-2021жж. Қазақстан Республикасының банк секторы несиелер портфелінің құрылымы

Көрсеткіштің атауы / күні	01.01.2021		01.01.2022		Өзгеруі %
	Сомасы, млрд. теңге	Үлесі, %-бен	Сомасы, млрд. теңге	Үлесі, %-бен	
Несие портфелі (негізгі қарыз), оның ішінде:	15792,1	100,0	20200,4	100,0	27,9
Банктерге және банк операциялары-ның жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдарға қарыздар	84,0	0,5	114,3	0,6	36,1
Занды тұлғаларға несиелер	3838,8	24,3	3709,6	18,4	-3,4
Жеке тұлғаларға несиелер, оның ішінде	7124,8	45,1	10038,7	49,7	40,9
Тұрғын үй салуға және сатып алуға, оның ішінде	2487,2	15,7	3440,7	17,0	38,3
- ипотекалық тұрғын үй несиелер	2363,1	15,0	3253,2	16,1	37,7
Тұтынушылық несиелер	4542,7	28,8	6063,5	30,0	33,5
Өзге де несиелер	94,9	0,6	534,6	2,6	463,3
Шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне несиелер	4246,2	26,9	5487,6	27,2	29,2
«Кері РЕПО» операциялары	498,3	3,2	850,2	4,2	70,6

Жеке тұлғаларға қарыздар несиелер портфелінің 49,7% үлесімен 10038,7 млрд. теңге (2021 жылдың басында – 7124,8 млрд. теңге немесе несиелер портфелінің 45,1%-ы), 2021 жыл басынан ұлғаю – 40,9% болды.

Шағын және орта бизнес субъектілерінің кредиттік қоржыны 2021 жылы 5487,6 млрд.теңгеге дейін 29,3% - ға ұлғайды. Шағын кәсіпкерлікті кредиттеудің негізгі сегменттері өнеркәсіп 25,6% (2020 жылдың аяғында 13,4%) және сауда 25,4% (2020 жылдың соңында 26,4%) болып табылады. Экономикаға кредиттердің жалпы көлеміндегі ШОБ-қа кредит беру үлесі 2021 жылғы жылдың соңында 27,2% - ды (2020 жылы 26,9%) құрады.

2021 жыл Қазақстанның банк секторы үшін несиелер қоржынының сапасы үшін күреспен ерекшеленеді. Сектордың жүйелік кемшіліктері пысықталды және жойылды, проблемалық қаржы институттары жойылды, ал ҚР ЕДБ жиынтық кредиттік портфеліндегі «ұзақ мерзімді» мерзімін кешіктіру (NPL 90+) деңгейі 90 күннен астам мерзімге рекордтық төмен деңгейге жетті - барлығы 3,3% (2020 жылдың соңында 6,8%). 2021 жылы номиналды мәнде NPL 38,2% - ға 0,7 трлн-ға дейін төмендеді (сурет 2).

Сурет 2. ҚР ЕДБ-дің NPL90+ және несиелік портфеліндегі NPL90+ үлесінің динамикасы

NPL үлесі жоғары банктер арасында Jusan (9,5%), Қазақстан Зираат Халықаралық Банкі (8,8%), Нұрбанк (6,3%) және Еуразиялық Банк (5,8%) ерекшеленеді. Жұмыс істемейтін кредиттер үлесінің айтарлықтай төмендеуі Jusan Банкінің портфелі құрылымында 2021 жылдың басындағы 44,1% - дан 2021 жылдың соңындағы 9,5% - ға дейін байқалады [2].

Корпоративтік кредиттер бойынша мерзімі өткен берешектің үлесі 2021 жылдың соңында 3,7% - ды (2020 жылдың соңында 8,4%), ал бөлшек кредиттер бойынша 2,7% - ды (2020 жылдың соңында 4,5%) құрады.

Несие портфелінің жиынтығынан мерзімі өткен кредиттердің үлесі жыл соңында 5,3% - ды (2020 жылдың соңында 9,7% - ды) құрады. Мерзімі өткен берешектің ең көп үлесі келесі банктерде байқалады: Заман Банк – 40,6%, Нұрбанк – 14,4%, Jusan – 12,4%, Еуразиялық Банк-11,6%, Қазақстан – Зият Халықаралық Банкі – 9,0% және Банк Хоум Кредит – 8,4%.

2021 жылғы желтоқсанның соңында мерзімі өткен кредиттерді провизиялар сомасымен жабу деңгейі 132,2% (2020 жылдың соңында 119,8%) құрады. Мерзімі өткен кредиттерді провизиялармен 100% - дан астам жабу мынадай банктерде байқалады: Алтын Банк (192,6%), Jusan (182,2%), Халық Банк (182,1%), Еуразиялық Банк (171,3%), Сбербанк (158,7%), RBK (158,5%), Нұрбанк (126,9%), ВТБ (119,6%), Фридом Финанс Банк (109,8%) және Альфа Банк (108,1%) [2].

90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар заңды тұлғаларға берілген қарыздардың мөлшері 01.01.2022 жылға 74,9 млрд. теңгені немесе несие портфелінің 2,0% - ын құрады (2021 жылдың басына – 190,2 млрд. теңге немесе несие портфелінің 5,0% - ы).

01.01.2022 жылғы жағдай бойынша 90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздарды ХҚЕС бойынша провизиялармен жабу коэффициенті 82,6% болды (01.01.2021-106,3%).

2021 жыл ішінде 90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар жеке тұлғаларға қарыздар сомасы да төмендеді. Олардың сомасы 01.01.2022 жылға 352,6 млрд. теңгені немесе несие портфелінің 3,5% - ын құрады (2021 жылдың басына – 386,4 млрд. теңге немесе несие портфелінің 5,4% - ы).

01.01.2022 жылғы жағдай бойынша 90 күннен астам мерзімі өткен берешегі бар қарыздарды ХҚЕС бойынша провизиялармен жабу коэффициенті 69,3% болды (01.01.2021-106,3%).

Осылайша, Қазақстанның барлық екінші деңгейдегі банктерінің кредиттік қоржындары қолайлы сапада, ал олардағы NPL 90+ үлесі 10% - дан аспайды.

Жағдайдың қолайлылығын халықаралық сарапшылар да растайды. Осылайша, Fitch Ratings рейтинг агенттігі Қазақстанның тәуелсіз кредиттік рейтингін «BBB» деңгейінде растады, болжам «Тұрақты». Агенттік өз есебінде реттеу мен қадағалауды жақсарту бойынша жүргізілген іс-шаралар сияқты соңғы жылдары банк секторы көрсеткіштерінің жақсарғанын атап өтті. Атап айтқанда, сарапшылар NPL деңгейінің төмендегенін, банктердің жоғары өтімділігі мен кірістілігін атап өтті.

Банктердің бизнесті кредиттеуге дайындығы айтарлықтай төмендеді. 2022 жылғы 1-тоқсанда шағын, орта және ірі бизнестің кредиттерге өтінімдері бойынша мақұлдау коэффициенттері тиісінше 33%, 50% және 45%-ын құрап, тарихи ең төменгі мәндерге жақындады [3]. Төмендеу бизнесті кредиттеу талаптарының қатаңдатылуымен түсіндіріледі. Қаңтардағы ТЖ режимі нәтижесінде клиенттердің мерзімді ұзарту туралы жолданымдары санының өсуі аясында, РФ-ға қарсы санкциялардың Қазақстан экономикасына әсеріне байланысты белгісіздікке, сондай-ақ әлемдегі

кейінгі логистикалық проблемаларға және бағаның өсуіне байланысты көптеген банктер өз тәуекел қағидаларын қатайтып және қарыз алушылардың сапасына қойылатын талаптарды арттырды. Өз кезегінде есепті тоқсанның ішкі және сыртқы күтпеген өзгерістері бизнестің жекелеген топтарының ақша ағындарын төмендетті, бұл олардың кредиттеу мүмкіндіктерін де шектеді. Бұдан басқа, ірі банктер есепті тоқсанда бизнеске скорингтік онлайн өнімдерді беруді өскен тәуекелдерге байланысты айтарлықтай шектеді не уақытша тоқтатты.

Бизнеске кредиттер бойынша сыйақы мөлшерлемелері бәрінен бұрын ірі және орта кәсіпкерлік субъектілері үшін айтарлықтай өсті. Бұл ретте банктердің жартысы кредиттік ресурстар құнының өсуін елеулі деп санайды.

Көптеген банктер келесі тоқсанда шағын бизнес тарапынан кредиттерге сұраныстың шамалы ұлғаюын күтеді, орта және ірі бизнес бойынша сұраныс индексі орташа алғанда есепті тоқсан деңгейінде сақталады.

2022 жылғы 2-тоқсанда банктер ипотекалық және кепілдік тұтыну қарыздары бойынша сұраныстың төмендеуін күтеді, ал тұтыну қарыздары бойынша қамтамасыз етусіз сұраныстың ұлғаюы күтіледі. Келесі кезеңде банктер жеңілдікті автокредиттеу бағдарламасы аясында транш алуды күтіп отырғанына қарамастан, олар автокредиттеуге сұраныс біршама төмендейді деп күтуде. Сондай-ақ, банктер кредиттеу талаптарын қатаңдату және кредиттеудің барлық сегменттері бойынша сыйақы мөлшерлемелерін арттыруды жоспарлап отыр.

Несие қоржынының сапасын жақсарту жөніндегі негізгі шаралар:

- қарыз алушылардың ағымдағы берешегін қайта құрылымдау;
- қаржылық есептіліктің қажетті көлемін ашпайтын ашық емес бизнес субъектілерін кредиттеуден толық бас тарту;
- клиенттердің қаржылық жағдайын мұқият талдау және бақылау;
- қарыз алушылармен жұмыс бойынша рәсімдерді қатаң реттеу;
- экономиканың тәуекелді салаларын кредиттеуді тоқтата тұру [4].

Несие портфелін қайта құрылымдау құралдарын кеңінен қолдану банктерге несие портфелі сапасының нашарлауын бақылауға мүмкіндік береді. Осылайша, банктердің ақпараты бойынша несие портфелінің шамамен 12% - ына қатысты банктер клиенттердің кредит қабілеттілігін жақсарту мақсатында кредит беру шарттарын өзгертті. Бұл іс-шаралардың тиімділігі көбінесе экономиканы қалпына келтіру жылдамдығы мен ауқымына және қолайлы сыртқы баға конъюнктурасын сақтауға байланысты.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР банк секторының ағымдағы жағдайы, 2022ж. 1 қантардағы - <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/documents/details/271028?lang> (жүгіну күні: 12.06.2022)
2. 2021 жылдың қорытындысы бойынша ҚР банктерінің рэнкингі - <http://www.kursiv.kz/> (жүгіну күні: 12.06.2022)
3. 2022 жылғы 1 тоқсандағы банктердің кредиттеу бойынша пікіртерімі - <https://www.nationalbank.kz/kz/news/predydushchie-publikacii-opros/tubrics> (жүгіну күні: 12.06.2022)
4. Қазақстан Республикасының қаржы секторын дамытудың 2030 жылға дейінгі тұжырымдамасы - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs> (жүгіну күні: 12.06.2022)

РЕЗЮМЕ / RESUME

Бузаубаева Перизат Несипбаевна
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Нур-Султан, Республика Казахстан
Тайлак Алия Елжаскызы
Частное учреждение «Академия «Volashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ КРЕДИТНЫМ ПОРТФЕЛЕМ БАНКОВ ВТОРОГО УРОВНЯ КАЗАХСТАНА

В статье дается оценка состояния сектора банковского кредитования в Казахстане. Особое внимание уделяется определению качества кредитного портфеля банков второго уровня Казахстана в целом и по видам заемщиков. На основе проведенного анализа и изучения материалов опроса банков второго уровня по кредитованию предложены пути повышения качества кредитного портфеля банков Казахстана.

Ключевые слова: кредитный портфель, качество кредитного портфеля, кредитные рейтинги, управление кредитным портфелем банков, NPL.

Buzaubaeva Perizat
L. N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan
Tailak Aliya

Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan

IMPROVING THE EFFICIENCY OF MANAGING THE LOAN PORTFOLIO OF SECOND-TIER BANKS IN KAZAKHSTAN

The article provides an assessment of the state of the bank lending sector in Kazakhstan. Particular attention is paid to determining the quality of the loan portfolio of second-tier banks in Kazakhstan as a whole and by type of borrowers. Based on the analysis and study of the materials of the survey of second-tier banks on lending, ways to improve the quality of the loan portfolio of banks in Kazakhstan are proposed.

Keywords: loan portfolio, loan portfolio quality, credit ratings, bank loan portfolio management, NPL.

List of references:

1. Current state of the banking sector of the Republic of Kazakhstan, as of January 1, 2022 - <https://www.gov.kz/memleket/entities/ardfm/documents/details/271028?lang> (date of access: 12.06.2022)
2. Ranking of banks of the Republic of Kazakhstan based on the results of 2021-<http://www.kursiv.kz/> (date of access: 12.06.2022)
3. Bank lending survey for the 1st quarter of 2022-<https://www.nationalbank.kz/kz/news/predydushchie-publikacii-opros/rubrics> (date of access: 12.06.2022)
4. Concept of development of the financial sector of the Republic of Kazakhstan until 2030 - <https://adilet.zan.kz/kaz/docs> (date of access: 12.06.2022)

УДК 336.71
МРНТИ 06.73.55

Дарибекова Айгуль Сагатбековна
aigul_daribekova@mail.ru

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

Глухова Валентина Ивановна
glukhova710@gmail.com

Кременчугский национальный университет им. М Остроградского
Кременгуг, Украина

ПРОБЛЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ БАНКОВСКИМИ РИСКАМИ

В статье рассмотрены некоторые проблемы риск-менеджмента в банковской деятельности. Управление банковскими рисками включает в себя надзор за кредитно-финансовыми учреждениями, предотвращение системных рисков, а также защиту интересов кредиторов и вкладчиков, вложивших свои средства в кредитно-финансовые учреждения. Через систему управления банковскими рисками практически осуществляются задачи и цели банковской политики.

Авторы рассматривают позитивные и негативные факторы, определяющие риски банковского сектора, а также рекомендации по управлению банковскими рисками.

Ключевые слова: риск - менеджмент, банковская система, банковский регулятор, портфель проблемных активов.

Развитие риск-менеджмента в банковской деятельности происходит непрерывно. Но данный процесс сопровождается рядом проблем, решение которых требует определенных действий и ведет к его совершенствованию.

В ходе осуществления анализа банковского сектора Республики Казахстан были выявлены проблемы, которые необходимо преодолеть.

Международное рейтинговое агентство S&P Global Ratings отнесло банковский сектор Казахстана к группе 9 по уровню отраслевых и страновых рисков из 10. В соответствии с классификацией ВІСRА банковские системы с точки зрения их подверженности рискам

подразделяются на 10 групп, к группе 1 относятся страны с наименее высокими рисками, к группе 10 - страны с наиболее высокими рисками.

Оценка отраслевых рисков банковского сектора Казахстана «9» отражает мнение об институциональной системе Казахстана как слабой.

В периоды кризисов банковский регулятор в Казахстане не действовал активно, но демонстрировал готовность принимать ответные меры для решения уже возникших проблем в банковском секторе. Он применял более мягкие требования к классификации кредитного качества заемщиков во время пандемии, чем регуляторы сопоставимых соседних стран».

Аналитики оценивают качество управления и уровень прозрачности в банковском секторе Казахстана как «низкие». В частности, стабильность бизнеса многих банков зависит от деловых и политических связей их владельцев. Помимо этого, эффективность недавно принятых мер по усилению банковского надзора и предотвращению чрезмерных рисков, принимаемых банками, еще нужно будет проверить, так как банки начинают активно наращивать свои кредитные портфели.

К позитивным факторам определяющие риски банковского сектора Казахстана можно отнести сильные бюджетные и внешнеэкономические показатели Казахстана, позволяющие правительству оказывать поддержку банковскому сектору страны в случае необходимости.

Позитивным является высокий запас ликвидности у большинства казахстанских банков, а также устойчивый профиль фондирования банковской системы, преимущественно сформированный за счет депозитов клиентов.

К негативным факторам, относятся недостаточно строгие банковское регулирование и надзор, допускающие регуляторные послабления, о чем говорят дефолты многих банков в банковском секторе в прошлые годы. Кроме этого имеется по-прежнему значительный объем проблемных активов – около 10-15% совокупных кредитных портфелей банков.

Агрессивные стандарты кредитования и андеррайтинга в банковском секторе в предыдущие годы на фоне повышенной стоимости риска и высокого уровня концентрации на отдельных контрагентах и отраслях, также относятся к негативным факторам. При этом оценка экономического риска находится на уровне «8».

Экономические риски в Казахстане остаются высокими, хотя и снижаются. Несмотря на то, что объем проблемных кредитов в казахстанском банковском секторе существенно сократился за 2020, 2021 годы средний показатель по сектору остается все еще высоким — 10-15% совокупных кредитных портфелей.

Ожидается, что расходы казахстанских банков на формирование резервов на возможные потери по кредитам останутся высокими — на уровне 1,5-2% в ближайшие два года, в частности, вследствие возможного признания проблемными кредитов, платежи по которым были просрочены в условиях пандемии, а также растущей склонности банков к увеличению кредитных портфелей.

Нужно отметить тенденцию развития экономического риска для банковской системы Казахстана как "позитивную". Влияние длительной фазы коррекции на казахстанские банки снизилось, а восстановление экономики в 2021-2022 годы будет оказывать позитивное влияние на финансовые институты страны.

Роль банковского сектора в экономике Казахстана остается ограниченной: доля кредитов в ВВП составляла всего 22,3% в конце 2020 года. Отмечается восстановление темпов роста кредитования в 2021 году, ожидая, что размер банковского сектора в относительном выражении существенно не увеличится, и это обстоятельство будет по-прежнему ограничивать эффективность механизма трансмиссии. Кроме того, уровень долларизации депозитов остается высоким: доля депозиты в иностранной валюте составляет 38,4% совокупных депозитов. Более свободно плавающий обменный курс позволил экономике Казахстана подстроиться к внешнему давлению, обусловленному резким снижением цен на нефть в 2020 году.

Банковский сектор Казахстана по-прежнему находится в длительной фазе коррекции, хотя процесс абсорбирования и урегулирования проблемных активов, сформировавшихся в прошлые годы, подходит к концу. Ожидается, что уровень потерь по кредитам банковского сектора в 2021-2022 годы останется высоким и будет составлять 1,5-2%, хотя он существенно ниже максимального значения 7,6%, отмечавшегося в 2017 году, когда было проведено финансовое оздоровление АО «Казкоммерцбанк» (ККБ), одного из крупнейших банков страны.

Сокращение портфеля проблемных активов было достигнуто за счет постепенного урегулирования проблемных кредитов, выданных в прошлые годы, а также крупных списаний проблемных активов, для которых ранее были сформированы провизии. Согласно прогнозам

аналитиков, расходы казахстанских банков на формирование провизий будут составлять 1,5-2% в 2021-2022 годы.

Ожидается, что чистый внешний долг казахстанской банковской системы будет отрицательным в 2021-2023 годы. По мнению экспертов, объем внешнего долга (брутто) банковской системы останется стабильным и будет составлять около 5 млрд долларов вследствие погашения долговых обязательств в соответствии с графиком и ограниченного числа новых сделок торгового финансирования.

Аналитики оценивают казахстанские внутренние рынки заемного капитала как неглубокие и недостаточно развитые. Объем долговых обязательств частного сектора, выпускаемых на внутреннем рынке, в середине 2021 года составлял менее 15% ВВП.

Отмечается снижение объема эмиссии казахстанских облигаций с 2016 года, поскольку основной инвестор в долговые обязательства казахстанских банков, АО «Единый накопительный пенсионный фонд», образованный в 2014 году, сократил объем приобретаемых облигаций, выпускаемых банками.

Поддержка ликвидности казахстанской банковской системы правительством была адекватной и выражалась предоставлением средств в периоды нестабильности на рынке, а также предоставлением текущей поддержки системно значимым банкам и избирательно — некоторым небольшим банкам.

Рейтинговое Агенство S&P может перенести Казахстан в менее рискованную группу с точки зрения оценки рисков банковской системы, в ближайшие 1,5-2 года [1].

В феврале 2022 года Агентством РК по регулированию и развитию финансового рынка были определены основные приоритеты надзорной политики банковского сектора на 2022 год.

В 2022 году Агентство продолжит работу по дальнейшему развитию рискориентированного надзора, направленного на качественное улучшение систем оценки и управления рисками в банках.

Одной из ключевых надзорных мер по результатам ежегодной оценки SREP в международной практике является установление надзорной надбавки к коэффициентам достаточности капитала банка (второй компонент Базель 2).

Надзорная надбавка на капитал будет стимулировать банки оперативно устранять выявленные в их деятельности недостатки и риски.

Основные подходы к применению регулятором надзорной надбавки будут определены в рамках пруденциального регулирования банков.

С 2023 года Агентство начнет работу по применению надзорной надбавки на капитал поэтапно. На начальном этапе будет применена надбавка за риск по итогам надзорной оценки банков, проведенной в 2022 году (SREP).

В дальнейшем надзорная надбавка на капитал будет применяться с учетом регулярного AQR и надзорного стресс-тестирования.

Для решения проблем развития рынка стрессовых активов международными финансовыми организациями – Европейским Банком Реконструкции и Развития в 2020 году, а также Международной финансовой корпорацией (IFC) в 2021 году был проведен анализ барьеров и условий для создания ликвидного рынка стрессовых активов в Казахстане.

После проведенного анализа были выработаны ключевые рекомендации, которые были взяты за основу проекта Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам развития рынка стрессовых активов», разработанного Агентством совместно с Правительством Республики Казахстан во исполнение Послания Главы государства народу Казахстана от 1 сентября 2021 года «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» [2].

Основные направления, предусмотренные Законопроектом по стрессовым активам:

1) для беспрепятственного доступа к рынку стрессовых активов широкого круга инвесторов, заинтересованных в оздоровлении активов и вовлечении их в экономический оборот предполагается расширение существующего списка разрешенных покупателей стрессовых активов путем включения в него иных лиц (юридические, физические лица, нерезиденты), которые могут приобретать:

-исключительно займы юридических лиц и индивидуальных предпринимателей, имеющих признаки обесценения согласно МСФО (т.е. стрессовые активы);

-только при условии передачи стрессовых активов в доверительное управление «сервисным компаниям».

2) для обеспечения выхода на рынок стрессовых активов более широкого круга участников полномочия ОУСА и коллекторских агентств предлагается расширить путем предоставления им

права осуществления доверительного управления активами, приобретенными новыми кредиторами (инвесторами).

В законодательство вводится новое понятие «сервисная компания», к которым будут установлены нормативные требования, также в полномочия Агентства будет включено ведение реестра сервисных компаний, соответствующих вышеуказанным требованиям, и размещение информации о них на интернетресурсе.

Такая мера обеспечит дополнительный механизм защиты заемщиков, так как сервисные компании войдут в периметр регулирования Агентства.

3) для ускорения вовлечения стрессовых активов в экономический оборот планируется установление предельных сроков (3 года) нахождения на балансах банков и микрофинансовых организаций имущества, полученного в результате обращения взыскания на залоговое обеспечение по договорам банковского займа и микрокредита.

4) в целях сохранения баланса интересов всех сторон, в частности обеспечения защиты прав и интересов потребителей финансовых услуг (должников) на нового инвестора (кредитора) Законопроектом по стрессовым активам предусмотрено распространение всех требований и ограничений, предъявляемых законодательством Республики Казахстан к взаимоотношениям кредитора с заемщиком в рамках договоров банковского займа и микрокредита.

Данные в законопроекте инициативы позволят расширить участие частных инвесторов на рынке стрессовых активов и укрепят рыночный механизм их реализации.

Это ускорит процесс вовлечения стрессовых активов в экономический оборот и будет способствовать созданию свободного рынка, где цена определяется с учетом спроса и предложения.

Пандемия коронавирусной инфекции COVID-19 и принимаемые во всем мире в целях ограничения ее распространения карантинные меры, помимо общих финансовых рисков, связанных со снижением деловой активности в реальном секторе и последовавшего снижения реальных доходов населения и бизнеса, повлияли на ускорение процесса цифровизации банковских услуг и развития дистанционного банковского сервиса.

Банки в целях повышения конкурентоспособности развивают комплексные экосистемы, которые помимо сервиса по дистанционному банковскому обслуживанию и платежных услуг, включают маркетплейсы, сервисы по госуслугам, инвестициям, услуг по страхованию и прочие цифровые услуги.

Развитие таких сложных экосистем влечет новые вызовы для банков в построении эффективных систем управления рисками ввиду дополнения присущих банковскому бизнесу рисков новыми рисками, связанными с новыми сферами деятельности банков, в первую очередь, риски недостаточной кибербезопасности.

Агентство в целях совершенствования надзорного процесса будет продолжать поэтапное расширение инструментария банковского надзора за счет развития новых надзорных инструментов.

Эти принимаемые меры по развитию и расширению надзорного инструментария позволят адекватно оценивать имеющиеся в банковском секторе риски и корректировать внутренние процессы и процедуры банков в целях их минимизации.

Для реализации надзорного процесса SREP, регулярного AQR и стресстестирования Агентство в целях минимизации нагрузки на банки второго уровня максимально использует имеющиеся источники информации и данные информационных систем и только в исключительных случаях направлять запросы в банки для уточнения имеющихся сведений.

Построение устойчивой финансовой системы невозможно без открытого диалога между регулятором и банковским сообществом, без транспарентности и прозрачности деятельности Агентства для каждого участника финансового рынка [3].

Список литературы:

1. S&P отнесло банковскую систему Казахстана к высокорискованной зоне// <https://kapital.kz/finance/100857/s-p-otneslo-bankovskuyu-sistemu-kazakhstanana-k-vysokoriskovannoy-zone.html>- Дата обращения 18.02.2022
2. Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100002021> - Дата обращения 17.02.2022
3. Основные приоритеты надзорной политики банковского сектора на 2022 год// https://www.gov.kz/uploads/2022/2/24/7c276813693b8fc5773b54f08c34bfab_original.473393.pdf - Дата обращения 18.02.2022

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Дарибекова Айгүл Сағатбекқызы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Глухова Валентина Ивановна
М Остроградский атындағы Кременчуг ұлттық университеті
Кременчуг, Украина
БАНК ТӘУЕКЕЛДЕРІН БАСҚАРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мақалада банктік қызметтегі тәуекелдерді басқарудың кейбір мәселелері қарастырылған. Банктік тәуекелдерді басқару кредиттік-қаржылық мекемелерді қадағалауды, жүйелік тәуекелдердің алдын алуды, сондай-ақ кредит-қаржы мекемелеріне өз қаражатын салған кредиторлар мен салымшылардың мүдделерін қорғауды қамтиды. Банк тәуекелдерін басқару жүйесі арқылы банк саясатының міндеттері мен мақсаттары іс жүзінде жүзеге асырылады.

Авторлар банк секторының тәуекелдерін анықтайтын оң және теріс факторларды, сондай-ақ банк тәуекелдерін басқару бойынша ұсыныстарды қарастырады.

Тірек сөздер: тәуекел-менеджмент, банк жүйесі, Банк реттеушісі, проблемалық активтер портфелі.

Daribekova Aigul
Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan
Glukhova Valentina
Kremenchug National University named after
M.Ostrogradskogo, Kremenchuk, Ukraine
PROBLEMS OF BANK RISK MANAGEMENT

The article discusses some of the problems of risk management in banking. Bank risk management includes supervision of credit and financial institutions, prevention of systemic risks, as well as protection of the interests of creditors and depositors who have invested their funds in credit and financial institutions. The tasks and goals of banking policy are practically implemented through the banking risk management system.

The authors consider the positive and negative factors that determine the risks of the banking sector, as well as recommendations for managing banking risks.

Keywords: risk management, banking system, banking regulator, portfolio of distressed assets.

List of literature:

1. S&P attributed the banking system of Kazakhstan to a high-risk zone// <https://kapital.kz/finance/100857/s-p-otneslo-bankovskuyu-sistemu-kazakhstanana-k-vysokoriskovannoy-zone.html> - Date of application 18.02.2022
2. Unity of the people and systemic reforms – a solid foundation for the prosperity of the country// <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2100002021> - Date of application 17.02.2022
3. The main priorities of the supervisory policy of the banking sector for 2022// https://www.gov.kz/uploads/2022/2/24/7c276813693b8fc5773b54f08c34bfab_original.473393.pdf - Date of application 18.02.2022

УДК 347.75/.76:339.5
МРНТИ 06.51.51

Дарибекова Айгүль Сағатбековна
aigul_daribekova@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Қарағанда, Республика Қазақстан
Дарибеков Серик Сағатбекович
seka28@mail.ru
Қарағандинский университет имени Е.А. Букетова
Қарағанда, Республика Қазақстан

ПРИМЕНЕНИЕ ПРАВИЛ ИНКОТЕРМС В МЕЖДУНАРОДНОЙ ТОРГОВЛЕ

Развитие экономических отношений привело к необходимости разработки универсальных норм и правил для ведения и обслуживания международной торговли. Международные организации, в частности Международная торговая палата (МТП/ ИСС) осуществила мероприятия по унификации транспортных составляющих торговых обычаев. Результатом данной работы стали первые единые правила трактовки торговых терминов, которые получили название ИНКОТЕРМС (International Commercial Terms). Применение

их является удобным и практичным инструментом в руках участников внешнеэкономической деятельности (ВЭД).

Авторы рассматривают основные положения Правил всех 9 редакций и сравнивают редакции 2010 и 2020.

Ключевые слова: ИНКОТЕРМС, Международная торговая палата, международная торговля, коммерческий оборот, импорт, экспорт, страхование, фрахт.

Развитие экономических отношений, в том числе и международной торговли связывается с концом мирового кризиса 30-х годов XX в. В это же время с бурным развитием международных отношений, в том числе торговли, возникли и определенные трудности.

В процессе осуществления торговой предпринимательской деятельности, связанной с обслуживанием торгового оборота субъекты стали применять термины и аббревиатуры, в том числе и термин «торговый обычай».

Необходимость разработки универсальных норм и правил для ведения и обслуживания международной торговли привела к тому, что Международные организации, в частности Международная торговая палата (МТП/ ICC) осуществила мероприятия по унификации транспортных составляющих торговых обычаев. Результатом данной работы стали первые единые правила трактовки торговых терминов, которые получили название ИНКОТЕРМС (International Commercial Terms).

Среди множества соглашений и документов, применяемых для обеспечения мирового торгового оборота, особенно выделяется Инкотермс. С возрастанием объемов и сложности сделок возможность приобретения Инкотермс содействует развитию международной торговли. Развитие взаимоотношений по заключению международных сделок, появление новых договоров вызывает необходимость изменения и уточнения основных обязанностей покупателя и продавца

Как отмечают ученые, основными проблемами между сторонами из разных стран, возникающими при осуществлении международных договоров, являются: необходимость определения того, законодательство какой страны будет применяться к договору; скудность информации о правоприменении, правовой системе, а также торговой практики страны стороны-контрагента по договору; разница в понимании и толковании терминов торгового оборота [1, с.74].

Основной идеей при создании Инкотермс являлась идея о необходимости создания правил, применение которых способствовало бы решению проблем, поскольку в них содержатся международные правила, поясняющие наиболее главные термины, применяемые во внешнеторговом обороте.

Прообразом данных правил стал «Парижский Кодекс» Международной торговой палаты, который был принят в 1923 году. Его можно по праву назвать сборником торговых обычаев, что в конечном итоге и становится основанием для его обособления от Инкотермс, первая редакция которых появилась в 1936 году. После этого до сегодняшнего было выпущено еще 8 редакций, большая часть которых была одобрена Комиссией ООН по международному торговому праву (ЮНСИТРАЛ). Как известно, Инкотермс – это сокращенное наименование правил. Полное название акта: Международные правила толкования торговых терминов [2, с. 74].

Первая редакция вышла в 1936 году, затем далее в – 1953, 1967, 1976, 1980, 1990, 2000, 2010 годах, и последняя редакция 2020 году. Правила пересматриваются приблизительно раз в 10 лет. «Внезапный» пересмотр 1980 года был вызван бурным ростом объемов контейнерных перевозок, так называемой «контейнерной революцией». В данной связи понятие «борт судна» стало терять свой глубокий юридический и практический смысл. Тогда перевозчик фактически принимал к перевозке не груз, а контейнер с грузом, причем без проверки содержимого [3, с.46].

Так, в редакции Инкотермс 1967 г., в отличие от редакции 1953 г., появились термины «Поставка до границы», «Поставка с оплатой пошлины».

В редакции Инкотермс 1976 г. изменения стали использоваться только для воздушного вида транспорта «Франко борт».

Причиной появления редакции 1980 г. Инкотермс послужило изменение в условиях транспортировки товара. Получили развитие перевозки несколькими видами транспорта, именуемые смешанными (или, как их еще сейчас называют, мультимодальные перевозки).

С конца 1980-х гг. и далее Международная торговая палата начала существенным образом пересматривать Инкотермс каждые 10 лет и адаптировать термины к современному коммерческому обороту.

Принятие редакции Инкотермс 1990 г. было обусловлено быстрым переходом от бумажных документов к электронным сообщениям. В результате в пункты об обязанности продавца по предоставлению покупателю документов был добавлен параграф, указывающий, что бумажные документы могут быть заменены электронными сообщениями, если стороны согласились на электронные коммуникации.

Редакция Инкотермс 2000 г. изменила содержание. Было возложено на продавца обязанности по экспортной таможенной очистке. Были определены новые обязанности продавца — осуществлять погрузку товара на транспортное средство, предоставленное покупателем, а также обязанности покупателя — принять товар неразгруженным в случае его доставки на транспортном средстве продавца.

В редакции Инкотермс 2010 г. была подвергнута большим изменениям и преобразованиям по сравнению с редакцией 2000 г. Было внесено 8 основных изменений, одним из которых является пересмотр защиты интеллектуальных прав МТП, которая ранее (2010г.) была защищена товарным знаком.

Ключевым моментом для внесения поправок и дополнений явилось решение о целесообразности пересмотра Правил, принятое Комиссией МТП по международной коммерческой практике в 2007 году.

Активная работа велась по сбору предложений и замечаний положений, установленных в Правилах 2000, для этого МТП подготовила и разослала материалы более чем 130 своим группам и национальным комитетам. Позднее, в том же году в результате изучения и аналитической работы по результатам полученных материалов, экспертная группа из представителей 30 государств выявили различия и противоречия в толковании норм Правил Инкотермс 2000.

В результате длительной тщательной проработки и научно-исследовательской работы по внесению изменений по устранению противоречий в Правилах Инкотермс, продолжавшаяся на протяжении двух лет состоялось множество консультаций с участниками международного торгового оборота – пользователями Инкотермс, шесть заседаний группы по проекту, три заседания рабочей группы, два заседания по обсуждению в национальных комитетах Международной торговой палаты, и проведено окончательное заседание по утверждению последнего варианта текста Правил Инкотермс 2010. Несомненно, что подобная работа проводилась и по принятию предыдущих Правил Инкотермс.

Как отмечают ученые, основными целями Правил Инкотермс 2010 является универсализация торговой практики, комментариев и пояснение наиболее часто применяемых терминов, а также способствование их использованию в качестве общепринятых и необходимость их равнозначного толкования [14, с. 98]. Комментируя Правила, разработчики подчеркивают роль и важность Инкотермс, в качестве обеспечительного нормативного акта, принятого с целью толкования самых употребляемых терминов торгового оборота [4, с. 241].

1 января 2020 г. опубликована новая, девятая, редакция Инкотермс. Но еще 10 сентября 2019 г. Генеральный секретарь ИСС Д. Дентон прокомментировал официальный запуск Incoterms(r) 2020: «Правила Incoterms(r) 2020 заставляют бизнес работать для всех, облегчая оборот триллионов долларов в мировой торговле ежегодно. Помогая импортерам и экспортерам во всем мире лучше понимать свои обязанности и избегать дорогостоящих недоразумений, правила формируют язык международных торговых операций и помогают укрепить доверие к нашей глобальной торговой системе». Их выпуск приурочен к празднованию столетия МТП [5].

На протяжении многих столетий внешняя торговля планомерно и постоянно увеличивала свою значимость в качестве фундаментального инструмента и регулятора международных и межгосударственных отношений, параллельно претерпевая свое качественное изменение.

На динамику внешнеторгового оборота существенно сказалось увеличение числа экспортно-импортных операций.

К примеру, данные Всемирной торговой организации показывают, что рост товарного экспорта в рамках международных отношений с 1990 г. по 2014 гг. вырос более чем в 5 раз, что и показано на рисунке 1 [6].

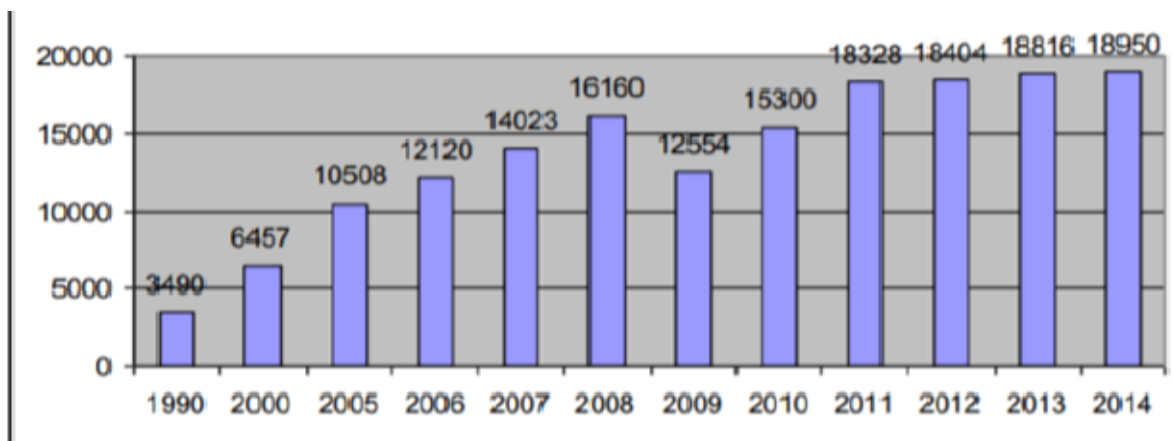

Рисунок 1 Мировой товарный экспорт 1990 - 2014 гг.

Объём мирового экспорта товаров в 2020 году превысил 16,9 трлн долларов (согласно отчётности 125 стран). В 2019 году данный показатель составил 18,1 трлн долларов (по данным 132 стран).

Основными экспортёрами товаров в 2020 году были:

- Китай - 15,2% мирового экспорт (2,59 трлн долларов)
- США - 8,42% (1,43 трлн)
- Германия - 8,16% (1,38 трлн)
- Япония - 3,77% (641 млрд)
- Гонконг - 3,24% (551 млрд) [7].

В международном торговом обороте различных стран выявлены разные трактовки основных условий, которые имеют при этом одинаковое название. К примеру, такая ситуация складывается в отношении терминов FOB («Свободно на борту») и CIF («Стоимость, страхование и фрахт»), которые в американском и английском праве устанавливают неодинаковый диапазон правомочий контрагентов по договору купли-продажи, по-разному подходят к определению момента перехода рисков и распределению сопутствующих расходов. Тогда как в Правилах Инкотермс термины FOB и CIF имеют единообразное содержание в регулировании основных условий поставки товара.

С другой стороны, зачастую в международной торговой практике отмечаются ситуации, когда идентичные, по своей сути, права и обязанности закреплены в документах под разными названиями. Ими являются EXW («Франко завод») и «Франко-склад».

Изучение норм Инкотермс позволяют определить основной принцип, определяющий сущность Правил и метод их построения. Этим принципом является: снижение круга обязанностей продавца. Значение его заключается в том, что если покупателю важно, чтобы продавец принял на себя факультативные обязательства, не входящие в Правила Инкотермс по страхованию, то ему необходимо это прописать в контракте, так как в этом случае простой ссылки на соответствующий термин Инкотермс будет недостаточно.

Одной из ключевых особенностей Правил Инкотермс является то, что область действия и применения их несколько ограничена. К примеру, на практике нормы Инкотермс иногда применяют к договорам купли-продажи, перевозки, страхования, аренды и др. Но такая широкая возможность применения Правил Инкотермс несколько преувеличена. На наш взгляд являются совершенно справедливыми выводы Международной торговой палаты о том, что Правила Инкотермс применяются только по договору купли-продажи в отношениях между импортёрами и экспортёрами даже тогда, если между ними заключаются различные виды соглашений (страхования, перевозки, финансирования и др.). Анализ положений Правил Инкотермс подтверждает, что толкованию подвергаются только термины, обслуживающие договорные отношения по международной купле-продаже и они не разъясняют условий договора перевозки и иных договоров [8, с. 41].

Разработанные Международной торговой палатой Правила Инкотермс распространяют свое действие только на материальные товары, но не те товары, которые относятся к нематериальным товарам (например, программное обеспечение). Так как речь в Правилах идет о необходимости поставки проданных товаров, необходимо исключить те товары, продажа которых не регулируется Правилами Инкотермс.

Рассмотрим 9 редакцию Инкотермс 2020, вступившим в силу с 1 января 2020 года и разберемся в отличиях с Инкотермс 2010.

Инкотермс 2020 (Incoterms 2020) – это 11 международных правил, применяемых в международной торговле, определяющие права и обязанности сторон по договору купли-продажи, в части доставки товара от продавца к покупателю (условия поставки товаров).

Целью пересмотра правил Инкотермс состояла в том, чтобы их максимально упростить, и удалить излишне базисы поставок, которые могут вызвать путаницу и недопонимание в использовании торговых терминов, более четко разъяснить все условия поставок для экспортеров и импортеров по всему миру.

В международных контрактах необходимо точно указывать версию Инкотермс, так как могут использоваться правила Инкотермс более ранних редакций.

Ожидалось, что в новых правилах Инкотермс 2020 будут удалены такие термины, как EXW, FAS и DDP и введутся новые условия поставки CNI, DTP и DPP. Но, на первый взгляд, Инкотермс 2020 не претерпел существенных изменений. Ни один термин не был удален и ни один термин не был добавлен, но одно из условий поставок было переименовано!

Базис поставки DAT (Delivered at Terminal / Доставка на терминале) переименован в условия поставки DPU Инкотермс 2020 (Delivered Named Place Unloaded / Доставка на место выгрузки).

Условие поставки FCA Инкотермс 2020 (Free Carrier / Франко перевозчик) является наиболее распространенным правилом Инкотермс, что подтверждается 40% международных коммерческих операций, проходящих с этим торговым термином. Это очень универсальное правило, которое позволяет отгружать товары в различных местах (например: по адресу, на терминале, в порту, аэропорту и т.д.), которые расположены в стране продавца.

Условия поставки CIF Инкотермс 2020 (Cost Insurance and Freight / Стоимость, страхование и фрахт) и условия поставки CIP Инкотермс 2020 (Carriage and Insurance Paid to / Перевозка и страхование оплачены до), являются двумя правилами Инкотермс, которые обязуют продавца приобрести страховку в пользу покупателя для экспорта товаров.

В новой редакции Инкотермс 2020 для условий поставок CIF, как и ранее в правилах Инкотермс 2010, требуется минимальное страховое покрытие. Стороны могут согласовать в контракте более высокие уровни покрытия.

Для условий поставки CIP Инкотермс 2020, теперь продавец обязан застраховать товар от всех рисков с максимальным страховым покрытием и страховой суммой не менее 110% от стоимости товара. Стороны могут согласиться в контракте на более низкий уровень страхового покрытия.

В международных правилах Incoterms 2020 более точно объясняется, какая сторона, продавец или покупатель, несет ответственность за выполнение таможенного оформления и таможенных формальностей на границе, принимая на себя расходы и риски.

Правила Инкотермс имеют большое значение для регулирования отношений по транспортировке товара. Обеспечение наибольшего благоприятствования для активизации использования и соблюдение торговых обычаев в международных торговых отношениях являются основными целями разработки Правил Инкотермс. Для субъектов торговых отношений важно не только понимание и знание Правил Инкотермс, но и их верное применение в договоре.

Список литературы:

1. Соболев Д.В. Сущность и место правил Инкотермс в системе внешнеторговой деятельности, урегулированной нормами международного права // Научно-практические исследования. 2020. 5-8 (28), - с. 74-84.
2. Агарков М.М., Вольф В.Ю. Источники иностранного торгового права. Вып. I. Законы о купле-продаже товаров. - М., 1933. С. 74.
3. Остроумов Н.Н. Договор перевозки в международном воздушном сообщении. - М.: Статут, 2015. 268 с.
4. Комментарий МТП к Инкотермс 2000. Толкование и практическое применение. Публикация МТП N 620. - М.: Консалтбанкир, 2002. 352 с.
5. Небольшой исторический экскурсно правилам Инкотермс // vestnik.msal.ru/jour/article/viewFile/919/919/ (дата обращения: 15.01.2022).
6. Захарова С.В. Показатели и тенденции развития международной торговли государств [https://www.rea.ru/ru/org/managements/izdcentr/PublishingImages/Pages/4\(22\)/pdf](https://www.rea.ru/ru/org/managements/izdcentr/PublishingImages/Pages/4(22)/pdf). - Дата обращения 23.02.2022
7. Все товары | Импорт и Экспорт | 2020 https://trendeconomy.ru/data/commodity_h2/TOTAL- Дата обращения 21.01.2022 г.

8. Смирнов В.П. Исторические очерки: Правила Инкотермс-90 – условия договора, риски и перевод ответственности страховщика. - М.: 1997. 224 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Дарибекова Айгүл Сағатбекқызы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Дарибеков Серік Сағатбекұлы
Е.А.Букетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ИНКОТЕРМС ЕРЕЖЕЛЕРІН ҚОЛДАНУ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ САУДА

Экономикалық қатынастардың дамуы халықаралық сауданы жүргізу және оған қызмет көрсету үшін әмбебап нормалар мен ережелерді әзірлеу қажеттілігіне алып келді. Халықаралық ұйымдар, атап айтқанда халықаралық сауда палатасы (МТП/ ICC) сауда дәстүрлерінің көліктік компоненттерін біріздендіру бойынша іс-шараларды жүзеге асырды. Бұл жұмыстың нәтижесі ИНКОТЕРМС (International Commercial Terms) деп аталатын сауда терминдерін түсіндірудің алғашқы бірыңғай ережелері болды. Оларды қолдану сыртқы экономикалық қызметке (СЭҚ) қатысушылардың қолында ыңғайлы және практикалық құрал болып табылады. Авторлар барлық 9 редакцияның негізгі ережелерін қарастырады және 2010 және 2020жж. басылымдарын салыстырады

Тірек сөздер: ИНКОТЕРМС, халықаралық сауда палатасы, Халықаралық сауда, сауда айналымы, импорт, экспорт, сақтандыру, жүк.

Daribekova Aigul
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic Of Kazakhstan
Daribekov Serik
Karaganda University named after E. A. Buketov
Karaganda, Republic Of Kazakhstan
APPLICATION OF INCOTERMS RULES IN
INTERNATIONAL TRADE

The development of economic relations has led to the need to develop universal norms and rules for conducting and servicing international trade. International organizations, in particular the International Chamber of Commerce (ICC), have implemented measures to unify the transport components of trade customs. The result of this work was the first uniform rules for the interpretation of trade terms, which were called INCOTERMS (International Commercial Terms). Their application is a convenient and practical tool in the hands of participants in foreign economic activity (FEA).

The authors consider the main provisions of the Rules of all 9 editions and compare the editions of 2010 and 2020

Keywords: INCOTERMS, International Chamber of Commerce, international trade, commercial turnover, import, export, insurance, freight.

List of literature:

1. Sobolev D.V. The essence and place of Incoterms rules in the system of foreign trade activity regulated by the norms of international law // Scientific and practical research. 2020. 5-8 (28),- pp. 74-84.
2. Agarkov M.M., Wolf V.Yu. Sources of foreign trade law. Issue I. Laws on the purchase and sale of goods. M., 1933. p. 74.
3. Ostroumov N.N. Contract of carriage in international air traffic. - M.: Statute, 2015. 268 p.
4. ICC Commentary on Incoterms 2000. Interpretation and practical application. Publication of the ICC N 620. - Moscow: Consultbankir, 2002. 352 p.
5. A small historical excursion according to the rules of Incoterms // vestnik.msal.ru jour/article/viewFile/919/919/ (date of reference: 15.01.2022).
6. Zakharova S.V. Indicators and trends in the development of international trade of states [https://www.rea.ru/ru/org/managements/izdcentr/PublishingImages/Pages/4 \(22\)/ pdf](https://www.rea.ru/ru/org/managements/izdcentr/PublishingImages/Pages/4 (22)/ pdf). - Date of application 23.02.2022
7. All products | Import and Export | 2020 https://trendeconomy.ru/data/commodity_h2/TOTAL)- Date of application 21.01.2022
8. Smirnov V.P. Historical essays: Rules of Incoterms-90 – terms of the contract, risks and transfer of liability of the insurer. - M.: 1997. 224 p.

Дарибекова Назгуль Сагатбековна
nazguldariko@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

ФИНАНСИРОВАНИЕ СОЦИАЛЬНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

В статье рассмотрены некоторые проблемы финансирования социального обеспечения населения в Республике Казахстан.

Потребность в социальном обеспечении в обществе возникает всегда, независимо от его политического и экономического состояния, т.к. всегда есть люди, которые в силу естественных, не зависящих от них причин, не могут собственными усилиями приобретать источник средств своего существования.

Автор рассматривает факторы выполнения государством социальных обязательств, независимо от состояния экономики страны, а также приоритетные направления увеличения расходов на эти цели

Ключевые слова: социальная защита, международная организация труда, солидарные пенсии, социальные обязательства, пенсии, социальные выплаты, накопительная система

Социальная защита - это система, призванная обеспечивать определенный уровень доступа к жизненно необходимым благам и определенный уровень благосостояния граждан, которые в силу обстоятельств (старость, состояние здоровья, потеря кормильца или работы и иные законные основания) не могут быть экономически активными и обеспечивать себя доходами путем участия в достойно оплачиваемом труде.

подавляющее большинство населения мира лишено основополагающего права на социальное обеспечение; примерно три четверти не имеют надлежащей социальной защиты. Без решения этой проблемы невозможно (рисунок 1).

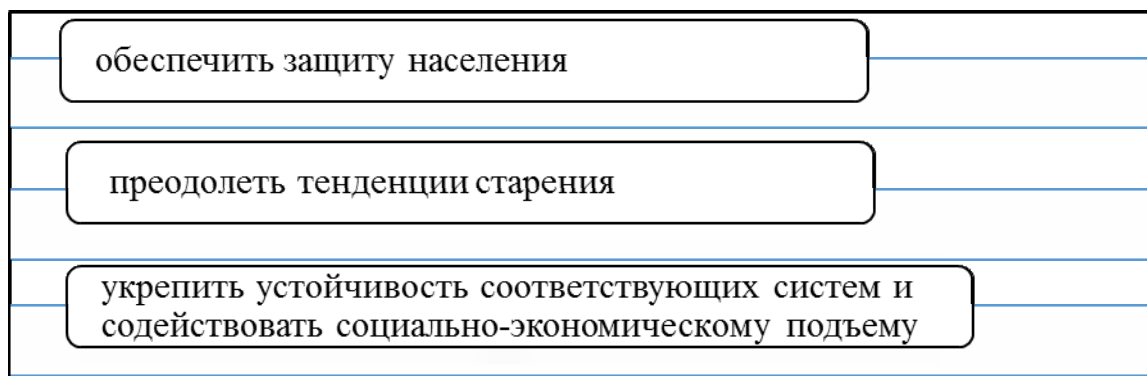

Рисунок 1. Способы решения социальной защиты населения

Чтобы ликвидировать нищету, неравенство и социальное отчуждение, превратить социальную защиту в механизм, обеспечивающий социально-экономическую стабильность, всеобщее право на это должно стать частью национальной политики и законодательства, а также международных и региональных правовых систем [1].

Право на социальное обеспечение имеет ключевое значение для гарантии человеческого достоинства всех людей в ситуации, когда они сталкиваются с обстоятельствами, в которых лишены возможности полностью реализовать свои права человека.

Право на социальное обеспечение включает в себя право на доступ к социальным выплатам и их сохранение без дискриминации с тем, чтобы иметь защиту в случае:

- отсутствия связанного с работой дохода по причине болезни, инвалидности, беременности и родов, производственной травмы, безработицы, пожилого возраста или гибели члена семьи;
- недоступности здравоохранения;
- недостаточной поддержки семьи, в особенности для детей- и взрослых-иждивенцев.

Социальное обеспечение играет важную роль в сокращении масштабов нищеты, предотвращая социальную изоляцию и способствуя социальной сплоченности.

Международная организация труда, членом которой является Казахстан, определяет систему социальной защиты как комплекс мер, включающий в себя показатели, представленные на рисунке 2.

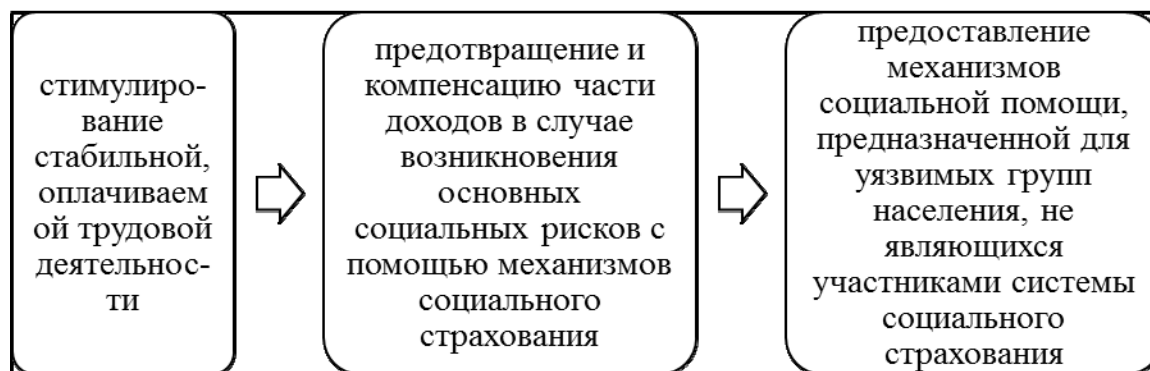

Рисунок 2. Система социальной защиты

Законодательство закрепляет лишь шесть видов социального обеспечения: пенсии; пособия; социально-обеспечительные компенсации; льготы; социальные и медицинские услуги; предметы первой необходимости.

Управление финансами в отраслях социальной сферы осложняется нестабильностью социально-экономических и общественно-политических процессов.

Современная государственная политика направлена на оздоровление экономики через усиление хозяйственной самостоятельности субъектов, передачу им компетенции по принятию управленческих решений, жесткую финансовую регламентацию затрат. В это же время отдельные проблемы в социальной сфере стали представлять серьезную опасность для социально-экономической стабильности в обществе. Вот почему при выработке стратегических решений учитываются их социальные последствия [2].

В настоящее время отрасли социальной сферы испытывают недостаток в финансовых и материальных ресурсах. Отсутствуют отлаженные механизмы бюджетной и внебюджетной поддержки, современные инструменты инвестирования в образование, здравоохранение, культуру, жилищно-коммунальное хозяйство. Выход из сложившейся ситуации, прямо связан с дальнейшим развитием и совершенствованием системы государственного регулирования и управление финансовым обеспечением отраслей социальной сферы.

В Казахстане государство выполняет все социальные обязательства независимо от состояния экономики страны. Своевременно выплачиваются пенсии и пособия. Ежегодно для сохранения покупательской способности их размеры индексируются с учетом уровня инфляции. Так, в 2020 году для дополнительной поддержки населения пенсии и государственные пособия были проиндексированы дважды. Это повышение затронуло 4 млн человек. С начала 2021 года солидарные пенсии более 2,2 млн пенсионеров были:

- повышены на 7%,
- рост базовой пенсии и пособий составил 5% [3].

Если рассматривать систему пенсионного обеспечения, то в настоящее время, наиболее актуальным вопросом является развитие накопительной системы. Так, за 22 года существования накопительного компонента в Казахстане общий объем накоплений составил 12,9 трлн. тенге.

Получателями накопительной пенсии стали порядка 162 тыс. человек, ее средний размер составил около 28 тыс. тенге в месяц.

Если рассматривать результаты 2021 г., то государством было обеспечено выполнение всех социальных обязательств перед населением. На социальные выплаты было направлено 3,7 трлн тенге, что составило 24% в расходах республиканского бюджета. В рамках ежегодной индексации обеспечен рост пенсий и пособий для 4 млн казахстанцев. Продолжено поэтапное повышение заработной платы гражданских и служащих.

На рисунке 3 показано поэтапное повышение заработной платы в системах образования, здравоохранения и социальной сфере в 2021г. [4].

Кроме того, работающие казахстанцы при наступлении страховых рисков получили выплаты из Государственного фонда социального страхования. За 2021 год объем выплат составил порядка 340 млрд тенге для около 1,1 млн человек.

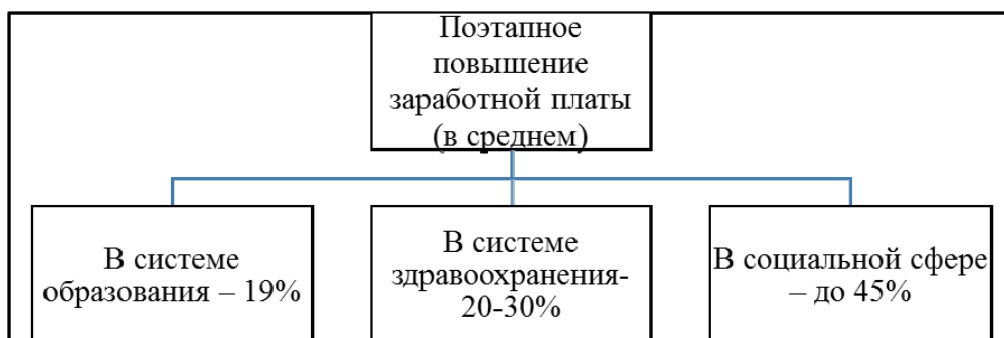

Рисунок 2. Повышение заработной платы в 2021г.

В таблице 1 показаны расходы государственного бюджета страны на социальные выплаты населению по состоянию на 1 июля за период 2019-2021г. [5].

Таблица 1

Расходы государственного бюджета страны на социальную помощь и социальные обеспечение населению за период 2019-2021гг.

№	Показатель	Годы					
		2019		2020		2021	
		трлн.тг	доля в бюджете	трлн.тг	доля в бюджете	трлн.тг	доля в бюджете
1	Расходы республиканского бюджета	1,9	22,7	2,2	14,2	2,3	7,8%

Как показывают данные таблицы, за период 2019-2021гг. расходы республиканского бюджета на социальную помощь и социальное обеспечение выросли на 21%. Так, если в 2019г. эти расходы составили 1,9 трлн. тенге, в 2020г.- 2,2 трлн. тенге, то в 2021г. – 2,3 трлн. тенге.

Приоритетными направлениями расходов стали:

- обеспечение населения питьевой водой,
- развитие социальной инфраструктуры,
- повышение доступности и качества высшего образования,
- расширение микрокредитования [6]

Вопросы улучшения социального положения народа, улучшения качества жизни населения внесены в концепцию Социального кодекса, разработанного Министерством труда и социальной защиты населения РК.

Преобразования в экономическом развитии государства затрагивают судьбы всех людей:

- меняются их интересы и приоритеты,
- увеличивается дифференциация доходов населения,
- изменяются духовные ценности и нравственные устои,
- усиливаются процессы социальной дезинтеграции в обществе.

Поэтому внедрению рыночных механизмов должны предшествовать меры по социальной защите людей, их финансовому обеспечению, а также обеспечению гражданского мира и межнационального согласия.

В Постановлении Правительства РК от 09.12.2021г. № 872 «О реализации Закона РК «О республиканском бюджете на 2022- 2024 годы» на распределение сумм на выплату государственной адресной социальной помощи из бюджета запланировано выделение 85, 1 млрд. тенге

Таким образом, система финансирования социального обеспечения в нашей стране является сложной и разветвленной. Основной проблемой можно назвать нехватку средств и невысокое качество материальной базы социального обеспечения. Данное обстоятельство стимулирует

законодательную власть искать новые пути и разрабатывать более эффективные модели социального обеспечения населения.

Список литературы:

1. Минимальный уровень социальной защиты/ <https://www.ilo.org/moscow/dw4sd/themes/sp-floor/lang--ru/index.htm>
2. Управление финансами в отраслях социальной сферы/ <https://economy-ru.info/info/111528>.
3. Защита социальных прав граждан, цифровизация услуг, пенсионная реформа — реализация важных социальных проектов по итогам 2020 года / <https://www.primeminister.kz/ru/news/reviews/zashchita-socialnyh-prav-grazhdan-cifrovizaciya-uslug-pensionnaya-reforma-realizaciya-vazhnyh-socialnyh-proektov-po-itogam-2020-goda-261535>.
4. В 2021 г. было обеспечено выполнение всех социальных обязательств государства – С. Шапкенов / <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/v-2021-g-bylo-obespecheno-vypolnenie-vseh-socialnyh-obyazatelstv-gosudarstva-s-shapkenov-324148>.
5. Расходы госбюджета на социальную помощь и социальное обеспечение выросли на 8% за год/ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34838912
6. Доля социальных расходов в республиканском бюджете увеличилась на 10% — Минфин РК/ <https://www.primeminister.kz/ru/news/finans/dolya-sotsialnih-rashodov-v-respublikanskom-budzhete-velichilas-na-10-minfin-rk-17795>

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Дәрібекова Назгүл Сағатбекқызы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

Мақалада Қазақстан Республикасында халықты әлеуметтік қамтамасыз етуді қаржыландыру мәселелері қаралды.

Әлеуметтік қорғау-бұл өмірлік қажетті игіліктерге қол жеткізудің белгілі бір деңгейін және мән-жайларға байланысты экономикалық белсенді бола алмайтын және лайықты ақы төленетін еңбекке қатысу арқылы өзін табыспен қамтамасыз ете алмайтын азаматтардың әл-ауқатының белгілі бір деңгейін қамтамасыз етуге арналған жүйе. Әлеуметтік сала салаларындағы қаржыны басқару әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси процестердің тұрақсыздығымен күрделене түседі.

Қазіргі заманғы мемлекеттік саясат субъектілердің шаруашылық дербестігін күшейту, оларға басқарушылық шешімдер қабылдау жөніндегі құзыреттерді беру, шығындарды қатаң қаржылық реттеу арқылы экономиканы сауықтыруға бағытталған. Сонымен қатар, әлеуметтік саладағы жекелеген проблемалар қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық тұрақтылыққа елеулі қауіп төндіре бастады. Сондықтан стратегиялық шешімдерді әзірлеу кезінде олардың әлеуметтік салдары ескеріледі.

Тірек сөздер: әлеуметтік қорғау, Халықаралық еңбек ұйымы, ортақ зейнетақылар, әлеуметтік міндеттемелер, зейнетақылар, әлеуметтік төлемдер, жинақтаушы жүйе

Daribekova Nazgul
Academy «Bolashaq», Karaganda, Kazakhstan

The article deals with the problems of financing social security of the population in the Republic of Kazakhstan.

Social protection is a system designed to provide a certain level of access to vital benefits and a certain level of well-being of citizens who, due to circumstances (old age, health status, loss of a breadwinner or job, and other legitimate reasons), cannot be economically active and provide themselves with income by participating in decent paid work.

Financial management in social sectors is complicated by the instability of socio-economic and socio-political processes.

Modern state policy is aimed at improving the economy through strengthening the economic independence of subjects, transferring competence to make managerial decisions to them, strict financial regulation of costs. At the same time, certain problems in the social sphere began to pose a serious threat to socio-economic stability in society. That is why when developing strategic decisions, their social consequences are taken into account.

Keywords: social protection, international labor organization, solidary pensions, social obligations, pensions, social payments, accumulative system

List of literature:

1. Minimum level of social protection/ <https://www.ilo.org/moscow/dw4sd/themes/sp-floor/lang--ru/index.htm>
2. Financial management in social sectors/ <https://economy-ru.info/info/111528>
3. Protection of social rights of citizens, digitalization of services, pension reform — implementation of important social projects by the end of 2020/ <https://www.primeminister.kz/ru/news/reviews/zashchita-socialnyh-prav-grazhdan-cifrovizaciya-uslug-pensionnaya-reforma-realizaciya-vazhnyh-socialnyh-proektov-po-itogam-2020-goda-261535>

grazhdan-cifrovizaciya -uslug-pensionnaya-reforma-realizaciya-vaznyh-socialnyh-proektov-po-itogam-2020-goda-261535.

4. In 2021, the fulfillment of all social obligations of the state was ensured – S. Shapkenov/

<https://primeminister.kz/ru/news/reviews/v-2021-g-bylo-obespecheno-vypolnenie-vseh-socialnyh-obyazatelstv-gosudarstva-s-shapkenov-324148>

5. State budget expenditures on social assistance and social security increased by 8% over the year/ https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=34838912

6. The share of social expenditures in the republican budget increased by 10% — Ministry of Finance PK/<https://www.primeminister.kz/ru/news/finans/dolya-sotsialnih-rashodov-v-respublikanskom-budzhete-uvlechilas-na-10-minfin-rk-17795>

UDK 330.322

IPSTI 06.73.21

Kilybayev Dauletkhan Azimkhanovich

dk@westport.capital

Principal of Westport Capital, specializing in infrastructure and project finance advisory

Almaty, Republic of Kazakhstan

**INFRASTRUCTURE FINANCING IN KAZAKHSTAN: NEW MECHANISMS
TO ATTRACT FINANCING**

The article analyzes the current status and applied approaches to financing infrastructure projects in Kazakhstan (public investments, project financing and public-private partnerships). To increase private investments and fuel further growth of the sector, alternative financing mechanisms are proposed: setting minimum guarantees for private investors, financing based on additional taxation and issuing project infrastructure bonds.

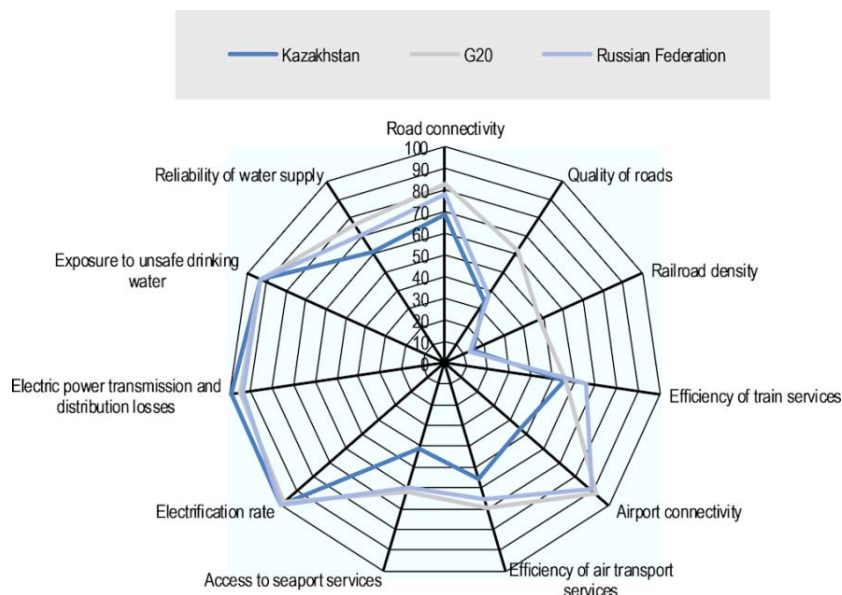
Key words: infrastructure and project financing, public-private partnership, infrastructure project bonds.

The role of infrastructure in the development and growth of an economy is paramount. Not only does infrastructure have a significant impact on economic development, but infrastructure development also eventually supports economic growth, trade, job creation and investment. The McKinsey Global Institute estimates that infrastructure has a socioeconomic rate of return around 20 percent. Contribution of the infrastructure sector in the GDP of the Republic of Kazakhstan is 17%, or more than USD 35 billion. It is the third largest sector of the economy after trade and services, as well as the mining sector. However, the infrastructure sector is important not only due to its significant direct contribution to GDP. Infrastructure is a prerequisite for the realization of investment projects in other sectors - industry, construction, and mining and processing of mineral resources; it is also the determining factor in human development - through the provision of clean water, high-quality medical and educational services, and maintenance of favorable environmental conditions. Conversely, a deficiency in infrastructure creates bottlenecks to economic development, growth, trade, and investment.

Kazakhstan has relatively well-developed infrastructure facilities compared to its neighbors in Central Asia and other landlocked developing countries, e.g. Kyrgyz Republic (see Figure 1) [1]. This is partly explained by the relatively developed infrastructure legacy of the Soviet times and as the result of the state infrastructure development programs of the past years.

But there are two alarming trends with infrastructure financing in Kazakhstan. The first is that Kazakhstan invests relatively low shares of GDP on infrastructure, even below the rates of investment seen in developing countries of Asia, and much lower vs. high-income and more mature economies.

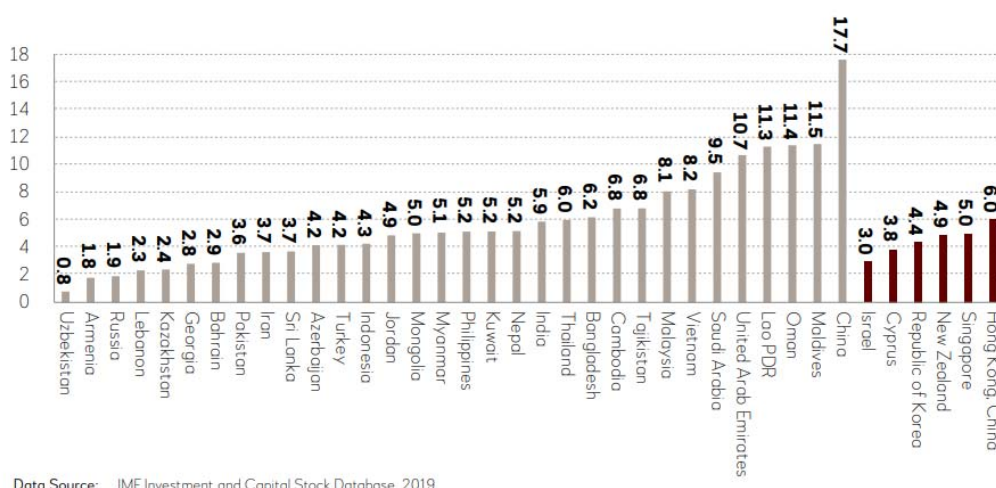
On a scale from 0 (worst) to 100 (best)

Source: *World Economic Forum (2017), The Global Competitiveness Report 2017-2018, World Economic Forum*

Figure 1. Quality of infrastructure in Kazakhstan

On average, economies (including developed economies) invest around 5 percent of GDP on infrastructure, while Kazakhstan’s infrastructure investment was 2.4 percent (Figure 2). This implies that as the economy has grown, existing infrastructure has been used more intensively. Conceptually, infrastructure is more valuable the more it is used. But overuse without sufficient investment in repairs and expansion could cause existing infrastructure to crumble. Run-down or insufficient infrastructure can make it difficult for goods and services to transition from one stage of value addition to the next. At scale, this can erode productivity and limit future economic growth.

Data Source: IMF Investment and Capital Stock Database, 2019.

Figure 2. Infrastructure Investment as percentage of GDP, 2019

Secondly, Kazakhstan’s infrastructure needs are increasing in line with its expanding economy and growing population. Assuming its GDP grows at 4.3% per year, Kazakhstan will need to spend USD 292 billion (or 3.93% of GDP) on average in infrastructure until 2040 (see Figure 3). Compared to current levels of spending, this translates into an investment gap of USD 84 billion (1.11 % of GDP) across all sectors, but it is more prevalent in cross-border infrastructure, energy and road transport (Global Infrastructure Hub, [3]). Not only is new infrastructure needed, but also proper maintenance and quality control of the existing assets is necessary. Approximately 75% of existing infrastructure requires replacement or rehabilitation. A long-

term lack of investment in infrastructure will result in reaching critical values of the depreciation of fixed assets in the most important economic sectors.

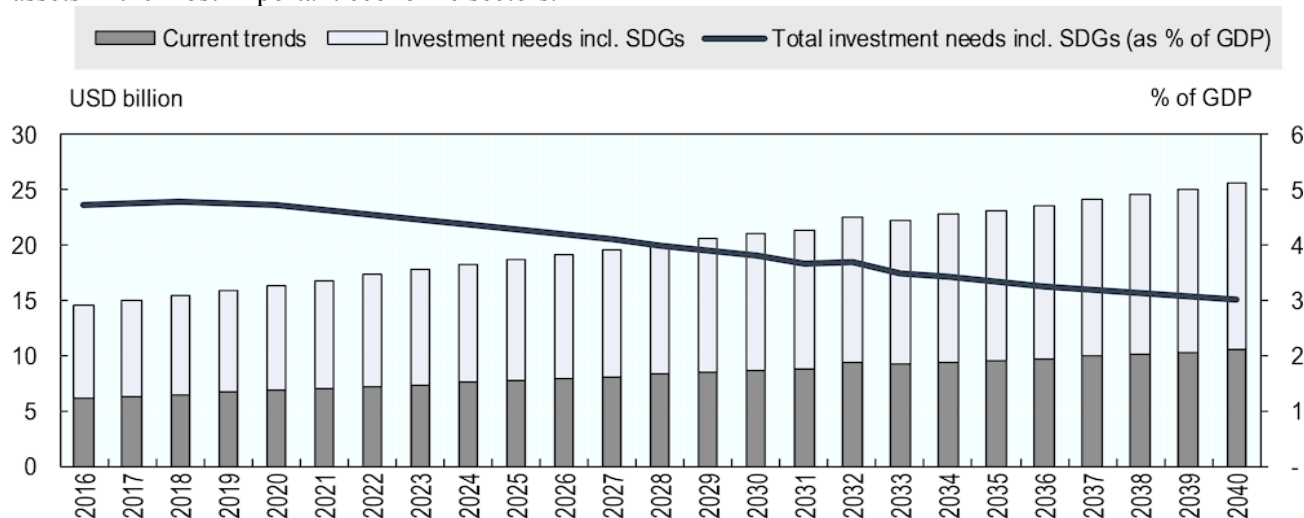

Figure 3. Infrastructure investment needs in Kazakhstan, 2016-2040

As a result of consistent underinvestment in infrastructure, Kazakhstan lags behind not only the quality of infrastructure of developed nations, but also that of Asian developing countries. According to “CMS Infrastructure Index” report [4], Kazakhstan was compared against 50 countries against six key criteria to define the most attractive destinations for infrastructure investment. The six criteria are: Economic status, Sustainability and innovation, Tax environment, Political stability, Ease of doing business and Private participation. Kazakhstan was ranked # 38 among 50 countries.

1. Singapore	11. France	21. Poland	31. India	41. Colombia
2. Germany	12. Hong Kong	22. Chile	32. Thailand	42. Philippines
3. Netherlands	13. Japan	23. Italy	33. Indonesia	43. South Africa
4. United States	14. South Korea	24. Hungary	34. Peru	44. Turkey
5. Australia	15. Czech Republic	25. Qatar	35. Oman	45. Brazil
6. United Kingdom	16. U.A.E	26. Kuwait	36. Mexico	46. Ukraine
7. Norway	17. Belgium	27. Bulgaria	37. Russia	47. Cambodia
8. Canada	18. Slovakia	28. Romania	38. Kazakhstan	48. Bangladesh
9. Austria	19. Spain	29. Malaysia	39. Morocco	49. Algeria
10. Finland	20. China	30. Saudi Arabia	40. Vietnam	50. Iran

Figure 4. The CMS Infrastructure Index, 2021

1. Singapore			38. Kazakhstan		
Metric	Score	Rank	Metric	Score	Rank
2019 Ranking: 03			2019 Ranking: 37		
Economic status	96.5	01	Economic status	44.9	42
Sustainability & innovation	85.9	12	Sustainability & innovation	54.4	42
Tax environment	82.4	04	Tax environment	71.7	18
Political stability	94.9	01	Political stability	49.8	32
Ease of doing business	99.3	01	Ease of doing business	65.9	26
Private participation	32.4	40	Private participation	36.1	37
Weighted rank & score	82.9	01	Weighted rank & score	50.3	38

Historically Kazakhstan has relied more on a **traditional government subsidized Infrastructure financing model**. In majority of the countries worldwide, governments have long purchased and built infrastructure for their citizens. These projects are funded with tax revenues, through issuance of bonds, and occasionally through bank borrowing. Kazakhstan, rich in resources under production, used revenue from resource royalties and taxes paid to the government, and dividends paid to the state-owned company participating in the resource extraction industry, to fund substantial infrastructure investments. Another option was using grants and concessional finance (from the World Bank and other international development institutions) to develop infrastructure. Under the traditional government infrastructure purchasing model, there is no private developer, and, where sovereign funds are used, no need to develop a financial model to show lenders or investors that each specific infrastructure investment will produce sufficient revenues to «pay off» the investment. Most basic infrastructure items (such as roads, schools, electricity distribution systems, and hospitals) may not produce any significant revenues directly, but are widely seen as essential items for economic growth—which, in turn, will eventually produce more tax revenues. The government has decided what infrastructure to build, and when to build it. The private sector, to the extent it was involved, has served only as a contractor to the government (for example, construction firms were tendered to build roads or buildings without taking any ownership interest in the project).

The growing need for quantity and quality of social infrastructure and life necessities cannot be satisfied solely through budgetary resources because of their limits. Another financing model, **Project Financing**, has been introduced in Kazakhstan at the Development Bank of Kazakhstan. Project finance as a model became the key way to bring private capital into infrastructure transactions. In infrastructure transactions under the project finance model, a developer or a government first identifies and defines an infrastructure project in which the private sector can participate. The interested developer structures the project to shield its balance sheet from unlimited exposure to the project, thereby focusing on the stand-alone sustainability of the project over time. This shielding means that the project must produce, or be predicted to produce, sufficient revenues on a monthly basis to pay for (i) its operations and (ii) a return of and on investment. In other words, the project is seen as one that can produce revenues sufficient to justify the investment, and regular cash flows to ensure that the project can cover its monthly expenses. The project is invariably undertaken by a «special purpose vehicle» (SPV), which is a company established, and financed, solely to undertake the project [5].

For a project finance transaction undertaken by the private sector, the government's revenues are primarily from income taxes on company profits. Where there is a resource component to the project, such as in a mine-mouth coal-fired power plant or a gas-turbine power plant fired on locally sourced natural gas, the government would also receive resource royalties (as in a resource development model transaction, described above). Nevertheless, the primary benefit to the government is that the government gets infrastructure developed—infrastructure that provides services the country's citizens are willing to pay for—without using its own funds. The second main benefit to the government is that the private sector owner will have an incentive to make ongoing payments for operations and maintenance (O&M) over the projected investment life cycle of the project. To keep charges to citizens lower, particularly in the early years of operation when debt service will be high, governments frequently give tax holidays to make the products or services provided by the SPV more affordable, or on-lend concessional financing to lower the prices charged for services.

A third model, extensively used in Kazakhstan, is a **Public – Private Partnership model**, which is a long-term collaborative arrangement between a government agency and a private-sector company to finance, build, and operate infrastructure projects. Public-private partnership (PPP) is used to provide funding, planning, implementation and operation of facilities, production and delivery of public sector services. Key features of PPP include: long-term character of services provision (sometimes up to 30 years); transfer of risks to the private sector; various forms of long-term contracts concluded by legal entities with the public and local agencies.

PPP in Kazakhstan became the foundation for improving efficiency of public investment, attracting private domestic and foreign capital into areas traditionally funded only by the budget. Traditionally, the use of PPP mechanisms provides a number of advantages, both for the state and for businesses. The private sector gets new investment opportunities, and therefore, new sources of revenue and opportunities to participate in major projects. On the other hand, PPP implies the use of intellectual and resource potential of the private sector in the areas of traditional state responsibility, operating profits once the project is complete.

In Kazakhstan, a Public-Private Partnership, gained momentum with the adoption of the 2015 law on public-private partnerships. So far, Kazakhstan has pursued PPP projects in roads, urban transport, airports,

healthcare and primary education. As of April 2021, 806 PPP contracts have been executed in Kazakhstan with total value of KZT 1.6 trillion (approximately \$3.72 billion), according to the Kazakhstan Public - Private Partnership Center JSC, the state institute responsible for implementing PPP projects. The law "On Public Private Partnership" became a key enabler of increased investments of the private sector to infrastructure projects by providing a strong legal framework for the development of infrastructure through PPP mechanisms. The law outlines possible types of PPP contracts, including concession agreements, trust management of state-owned property, rental/lease of state-owned property, and finance leases, as well as contracts for technology and pre-production prototype development, pilot testing and short-run production, life cycle contracts, after-sales service contracts and other contractual forms. Pipeline of the projects is formed by the ministries (national projects) and municipal authorities (regional projects). The responsibilities for project preparation, due diligence and approval are spread among the Kazakhstan PPP Center (methodological advice), the Kazakhstan Project Preparation Fund (feasibility studies, value-for-money analysis, etc) and various ministries (sector- specific approvals). The efficiency of PPP projects is evaluated on the basis of their commercial and budgetary elements. The analysis includes also socio-economic efficiency, considering the benefit, profitability and payback period of the project.

To fuel further growth of infrastructure financing, we propose below alternative models:

- Public sector minimum guarantees
- Tax Incremental financing
- Infrastructure Project bonds.

Public sector minimum guarantees

Under this model the government would provide minimum patronage or revenue guarantees for a defined period. The government support would be a contingent guarantee, with the expectation that it would not be triggered unless an adverse outcome emerged. The guarantee would cover debt service, but not necessarily equity. Ideally, the guarantee would fall away once certain revenue thresholds have been met. Depending on the accuracy of the forecasts to which the guarantee relates, the guarantee could fall away as early as three to four years after the new infrastructure has been opened.

A minimum patronage or revenue guarantee is provided, under which concessionaires are compensated when patronage or revenue falls below an annual threshold. The minimum patronage or revenue threshold could be set below (e.g. 10% – 30%) the expected base forecasts in order to reduce government exposure, while providing sufficient coverage to protect debt capital. Patronage and revenue guarantees retain the private sector's financial incentive in the project, provided the minimum guaranteed revenue stream does not provide for a «full» return on equity. In return, the concessionaire enters into a revenue sharing agreement in which it shares a percentage of revenue with the government once a threshold is exceeded. The government's share of the upside can be utilized to fund other infrastructure projects.

The concept of 'caps' and 'collars' on project revenues have featured off and on and in varying forms in project financings in a range of sectors for some decades. Minimum revenue and traffic guarantees are common forms of government support in most Latin American countries, such as Mexico (e.g. the City-Toluca project), Chile (e.g. the South Access to Concepcion project and the Talca-Chillan project) and Columbia (e.g. the Buga-Tuluá project and the El Cortijo-El Vino project), and in Korea. The minimum traffic guarantee for the Mexico City-Toluca project provides for an extension of the concession term in the event traffic falls below minimum levels. However, concession term extensions are of limited value in providing cash flows to make debt service payments in the event of low traffic volumes (i.e. they are only relevant to supporting equity returns). The South Access to Concepción project uses a minimum revenue guarantee with cash compensation if revenue falls below the minimum level. The Colombian Buga-Tuluá project includes a minimum traffic guarantee with cash compensation and a maximum traffic ceiling above which all revenues are transferred to the government. However, the duration of the guarantees, as seen internationally, has tended to extend for as long as half, to the full length of the concession. This is essentially a function of the accuracy of the initial long term forecasts to which the guarantees apply.

This model was successfully applied for building the Sydney Harbour Tunnel. The Sydney Harbour Tunnel was the first modern private sector owned toll road project in Australia. The RTA makes monthly payments to the concessionaire to meet its financial obligations in relation to the tunnel operations. Debt was provided in the form of bonds with a State guarantee. The concessionaire is guaranteed an Ensured Revenue Stream «ERS» over the term of the lease. Full market (traffic) risk resides with the RTA. The ERS payment is calculated by reference to a formula which is based on theoretical traffic volumes, a toll, bridge toll collection costs, actual tunnel toll revenues and a weighted index. The ERS effectively guarantees all of the debt service. As a result the project was virtually fully financed with debt.

Social and economic benefit of this model are the following:

–The government can provide contingent support to help fund nationally significant infrastructure projects that would otherwise not be delivered.

–The private sector can be fully tasked with delivery of the project with associated cost efficiencies and risk transfer.

–User tariffs will need to be set upfront but the existence of the contingent support will emphasise the partnership between government and the private sector.

–Government can support private financing for a project that it would otherwise have to fund itself, while limiting its financial exposure to the contingent risk that revenue may fall below the expected case.

Under this approach, government support is limited to contingent support and the project is entirely funded with private sector capital. Provided the revenue thresholds are met, the guarantees fall away and the contingent government support can then be provided for other projects. This maximises leverage of private sector capital. The benefits for the private sector are the following:

- The private sector will take comfort in the fact that government and the private sector are sharing demand risk and financial interests are aligned.

- Attractive to the private sector as its financial exposure to demand risk is limited by the guarantee. Debt would expect to be fully protected. Nevertheless, the appetite from equity is likely to be more circumspect and will still focus on the long term sustainability of the project.

- Expected to attract superfund investors, depending on breadth of the guarantee. Due to their long-term investment horizon and conservative risk profile, super funds are logical long term investors in economic infrastructure assets and the guarantee provides a bridge or safety net, which eventually falls away. However, the private sector is likely to prefer that the guarantee does not fall away after the defined period.

Tax Incremental financing

Tax Increment Financing (TIF) is a model of investment, which uses the revenue generated by infrastructure development, specifically an increase in local or state taxes due to increase in property values, to repay loans used to fund new infrastructure. Most typically used in urban renewal projects, the key features of TIF are:

–Tax increases generated by infrastructure development are ring-fenced to repay loans used to finance infrastructure development.

–TIFs are not a new tax, but they obtain the right to the extra tax revenue stimulated by the infrastructure.

–TIF normally requires enabling legislation which allows schemes to be ring fenced e.g, a TIF district would be created. It is from this district that the rates uplift will apply and the incremental rateable revenue is applied to debt service.

–TIF can be used to fund enabling infrastructure such as road improvements alongside private investment in areas such as new housing and commercial development. TIF can be used to fund major regional infrastructure. In the UK the Northern Line extension project is being mooted as being funded through TIF.

–In order to achieve social equity objectives, some jurisdictions have placed limits on the amount of TIF funding as a percentage of future rates uplift (e.g. restricting borrowing to 50% of expected future rates increases).

TIF has predominantly been used to facilitate councils (in the UK) and municipalities (in the US) investing in urban regeneration projects. There is significant potential to facilitate much needed investment in Kazakhstan's urban infrastructure through TIF. However, the scope of TIF could be extended to transport and economic infrastructure projects procured at the republican level.

Infrastructure Project bonds

Project bonds are standardised securities that finance individual stand-alone infrastructure projects. They can be issued in public markets, or placed privately. Project bonds are a growing area of project finance and provide a potential solution to finance brownfield projects with long-term debt. Project bonds are issued solely to finance a specific project, whereas straight corporate bonds bear the credit risks of the issuing entity whose projects are diversified across a portfolio of assets. In this sense project bonds are more risky because the risk of loss to credit holders is higher for any one specific project versus a diversified portfolio of projects. Bonds become a more viable option when project volume is large (in excess of USD 100 million), and where longer duration finance is needed (Weber and Alfen 2010) [6]. Project bonds are issued by a project company SPV formed as a distinct legal entity as part of the project finance procurement process and sold to either banks or, more frequently to other bond investors. Project bonds differ from loans in that the

terms of lending arrangement are bound by a bond indenture, which is a more standardised contract than loan agreements. Features such as covenants are stipulated in the bond indenture. Publicly listed bonds are securities requiring registration with the local regulatory authorities. The theoretical benefits of listing are a higher level of transparency, greater liquidity and pricing [7]. The provision of audited financial statements are usually required by regulatory authorities for publicly issued securities such as bonds – private placements circumvent the more costly regulatory requirements of listing, prospectus preparation, ratings, and placement. Deferred bond structures (also called forward purchase bonds) are also possible.

The meaningful involvement of the private sector in the infrastructure market in the Kazakhstan has been in the final countdown for take-off for nearly a decade. As a result of the current economic climate, the deteriorated state of Kazakhstani infrastructure it seems the moment has finally arrived for the private sector to become a real partner. But are all of the stakeholders ready to get this sector moving? Does each of the separate entities – the public sector, the private developers and funders, the users of this infrastructure – understand the importance of its role in this complex process? And, most importantly, is there enough momentum to keep the stakeholders moving in the right direction? Private sector investors will go where there is a transparent framework, good projects and a proven return on their investment. Therefore, to enable the alternative funding options to bridge investment gap in infrastructure projects, it is critical to build this foundation to build this foundation.

References:

1. The World Economic Forum, The Global Competitiveness Report 2017–2018, <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2017-2018>
2. «Developing Infrastructure in Central Asia: Impacts and Financing Mechanisms» report of ADB Institute, 2021
3. Inderst, G. and Stewart, F. (2019), «Institutional Investment in Infrastructure in Emerging Markets and Developing Economies», PPIAF, World Bank Group
4. Report «CMS Infrastructure Index», 2021 <https://cms.law/en/int/publication/cms-infrastructure-index-2021>
5. Esty, B. (2004), «Why Study Large Projects? An Introduction to Research in Project Finance», European Financial Management, no. 10; pp. 213–224.
6. Weber, B. and Alfen, H. W. (2010), Infrastructure as an Asset Class: Investment Strategies, Project Finance and PPP, Wiley, Chichester
7. Deloitte, «Project Bonds: An Alternative Source of Financing Infrastructure Projects» report on Project Bonds: An Alternative Source of Financing Infrastructure Projects” <http://www2.deloitte.com/za/en/pages/finance/articles/project-bonds-an-alternative-to-financing-infrastructure-projects.html>

ТҮЙІНДЕМЕ / РЕЗЮМЕ

Қылыбаев Дәулетхан Әзімханұлы

Инфрақұрылым және жобаларды қаржыландыруға маманданған Westport Capital компаниясы
Алматы, Қазақстан Республикасы

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ИНФРАҚҰРЫЛЫМДЫ ҚАРЖЫЛАНДЫРУ: СЕКТОРҒА ҚАРЖЫЛАНДЫРУДЫҢ ЖАҢА ТӘСІЛДЕРІ

Мақалада Қазақстандағы инфрақұрылымдық жобаларды қаржыландырудың ағымдағы жағдайы мен қолданбалы тәсілдері талданады. Осы секторға жеке инвестицияларды ұлғайту қажеттілігін ескере отырып, қаржыландырудың баламалы үлгілерін пайдалану ұсынылады: жеке инвесторлар үшін ең төменгі кепілдіктерді белгілеу, қосымша салық салу негізінде қаржыландыру және жобалық инфрақұрылымдық облигацияларды шығару.

Тірек сөздер: инфрақұрылымдық қаржыландыру, жобалық қаржыландыру, мемлекеттік-жекешелік әріптестік, инфрақұрылымдық жобалардың облигациялары.

Кылыбаев Даулетхан Азимханович

Компания Westport Capital, специализирующаяся на инфраструктурном и проектном финансировании
Алматы, Республика Казахстан

ИНФРАСТРУКТУРНОЕ ФИНАНСИРОВАНИЕ В КАЗАХСТАНЕ: НОВЫЕ ПОДХОДЫ ДЛЯ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ФИНАНСИРОВАНИЯ В СЕКТОР

В статье анализируется текущий статус и применяемые подходы по финансированию инфраструктурных проектов в Казахстане. В виду необходимости увеличения частных инвестиций в данный сектор, предлагается применение альтернативных моделей финансирования: установка минимальных гарантий частным инвесторам, финансирование на основе дополнительного налогообложения и выпуск проектных инфраструктурных облигаций.

Ключевые слова: инфраструктурное финансирование, проектное финансирование, государственно-частное партнерство, инфраструктурные проектные облигации.

Список литературы:

1. Международный Экономический Форум, Глобальный Отчет по конкурентоспособности, <https://www.weforum.org/reports/the-global-competitiveness-report-2017-2018>
2. «Развитие инфраструктуры в Центральной Азии: влияние и практика финансирования», отчет Института Азиатского Банка Развития, 2021
3. Индерст Г. и Стюарт Ф (2019), «Институциональные инвестиции в инфраструктуру в развивающихся рынках», Всемирный Банк
4. Отчет «CMS Инфраструктурный Индекс», 2021 <https://cms.law/en/int/publication/cms-infrastructure-index-2021>
5. Эсти Б. (2004), «Почему необходимо изучать большие проекты? Введение в исследование по проектному финансированию», ЕФМ, №10, стр. 213-214
6. Вебер Б. и Алфен Г. (2010) «Инфраструктура как класс активов: инвестиционные стратегии, проектное финансирование и ГЧП», Wiley, Chichester
7. Отчет аудиторской компании Deloitte, «Проектные облигации как альтернативный источник финансирования проектов» <http://www2.deloitte.com/za/en/pages/finance/articles/project-bonds-an-alternative-to-financing-infrastructure-projects.html>

АВТОР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Бузаубаева Перизат Несипбаевна, экономика ғылымдарының магистрі, «Қаржы және бизнес» білім басқармасының 3 курс докторанты» Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нур-Сұлтан, Қазақстан Республикасы;

Тайлақ Әлия Елжасқызы, экономика ғылымдарының магистрі, «Қаржы» кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Дарибекова Айгүл Сағатбекқызы, экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, «Қаржы» кафедрасының меңгерушісі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Глухова Валентина Ивановна, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, М.Остроградский атындағы Кременчуг ұлттық университеті, Кременчуг, Украина;

Дарибеков Серік Сағатбекұлы, экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Менеджмент» кафедрасының профессоры, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Дарибекова Назгүл Сағатбекқызы, экономика ғылымдарының магистрі, «Қаржы» кафедрасының доценті, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Қилыбаев Дәулетхан Әзімханұлы, Инфрақұрылым және жобаларды қаржыландыруға маманданған Westport Capital басқарушы директоры, Алматы, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Бузаубаева Перизат Несипбаевна, магистр экономических наук, докторант 3 курса образовательной программы «Финансы и бизнес», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Республика Казахстан;

Тайлақ Алия Елжасқызы, магистр экономических наук, старший преподаватель кафедры «Финансы», ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Дарибекова Айгүл Сағатбековна, кандидат экономических наук, профессор, заведующая кафедрой «Финансы», ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Дарибеков Серік Сағатбекович, кандидат экономических наук, доцент, профессор кафедры «Менеджмент», Карагандинский университет им. Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Дарибекова Назгүл Сағатбековна, магистр экономических наук, доцент кафедры «Финансы», ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Қилыбаев Дәулетхан Азимханович, Управляющий директор Компании Westport Capital, специализирующаяся на инфраструктурном и проектном финансировании компании Westport Capital, Алматы, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHOR

Buzaubaeva Perizat, master of economic sciences, 3d year doctoral student of the educational program «Finance and Business» ofb Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Republic of Kazakhstan;

Tailak Aliya, Master of Economics, Senior Lecturer of the Department of Finance of the private institution «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Daribekova Aigul, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Finance of the private institution «Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Daribekov Serik, Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Management, non-profit Joint Stock Company Karaganda University named after E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Daribekova Nazgul, Master of Economics, Associate Professor of the Department of Finance of the private institution «Bolashaq» Academy», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kilybayev Daulet Khan, Principal of Westport Capital., Almaty, Republic of Kazakhstan.

ӘОК 81'366
ҒТАХР 10.02.19

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Абильгазин Сағындық Иранұлы
№68 мектеп-интернаты, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

ТІЛДІК ҚОЛДАНЫСТАҒЫ ПЛЕОНАЗМ ҚҰБЫЛЫСЫ

Мақалада тілдік құбылыстардың бірі плеоназм жайында сөз етіледі. Бұл мағынасы жақын сөздердің немесе синоним сөздердің тіркесіп келуін айтамыз. Бір-біріне тәуелділігі синтаксистік байланыс негізінде құралған, оның тәуелді сыңары (көбіне бірінші бөлігі) тіркестегі негізгі сыңардың мағынасын ерекше анықтап, немесе әсірелеп күшейте аларлықтай дәрежедегі, мағына жағынан жақын немесе айқындауыш-анықтауыш қатынастағы синоним сөздердің кез келген тіркестерін плеоназм құбылысы деп тануымызға болады. Кейде оны периссология деп те атайды.

Тірек сөздер: Плеоназм, синоним, сөздердің жиынтығы, тілдік жүйе, плеонастикалық тізбек, мәндес сөздер, қос сөздер, тіл бірлігі, периссология, стилистика.

Қазіргі қазақ тіл білімінде тілдік құбылыстардың бір қатары терең зерттелгенімен, әлі де зерделеуді қажет ететін мәселелер бар. Соның бірі – плеоназм құбылысы. Плеоназм (грек. *Plonasmos* - артықшылық) – лексикалық не грамматикалық мағынаны жеткізу үшін қолданылатын құралдардың молдығы. Плеоназм – мағыналық жағынан сәйкесіп, үйлесіп, тіркескен, алайда логикалық тұрғыдан қисынсыз, шұбарлық тудыратын сөз орамы. Осы терминге байланысты ғалым О.С.Ахманова: «Лингвистикалық терминдер сөздігінде» былай деп екі анықтама береді: 1. Ойды жеткізудегі сөздің артық қолданысы бұл тіл бірлігінің үйреншікті қасиеті. 2. Синонимдік сөздердің жиынтығы ретіндегі сөйлеудің түрі [1.47]. Плеоназм лексемалардың қайталануынан (лексикалық плеоназм) және грамматикалық тұлғалардың қайталануынан өз көрінісін табады. Табиғатына қарай плеоназм түрлері мынадай болуы мүмкін: 1) міндетті плеоназм – тілдік жүйеге немесе нормаға сай болу қажеттілігінен туындайды; 2) факультативті, стилистикалық плеоназм – сөйлемнің экспрессивтік мақсатына байланысты жасалады.

«Плеоназм – лексикалық не грамматикалық мағынаны жеткізу үшін қолданылатын құралдардың молдығы. Плеоназм лексемалардың қайталануынан (лексикалық плеоназм) және грамматикалық тұлғалардың қайталануынан өз көрінісін табады. Табиғатына қарай тілдік плеоназм түрлері мынадай болуы мүмкін:

1. Міндетті плеоназм тілдік жүйеге немесе нормаға сай болу қажеттілігінен туындайды;
2. Факультативті, стилистикалық плеоназм сөйлемнің экспрессивтік мақсатына байланысты жасалады» [2, 164].

Плеоназмды «сөз мәдениеті нормасына қарама-қарсы келетін тілдік құбылыс. Адам ойын ашық, айқын беруде кездесетін артық сөз» - деп қарау да бар [3, 75]. Дегенмен ойлағаныңды бір ғана сөзбен жеткізу көпшілік жағдайда мүмкін бола бермейді. Француз ғалымы, философ, жазушы Б.Паскаль: «Я пишу длинно, потому что у меня нет времени написать коротко» [4, 193], - дейді. Қайта мағынасы жақын сөздердің тіркесін қолдану ойды неғұрлым дәлірек, неғұрлым айқын жеткізуге жол ашады. Ақын-жазушылар да плеоназмдарды осы мақсатта қолданса керек. Мысалы: *зәулім биік, қырмызы қызыл, кәрі шал*.

Бұл плеоназмдар ішіндегі алғашқы екі мысалдың сыңарлары синоним сөздер. «*Зәулім биік*» тіркесі арқылы «биіктік» мағынасы анықтала, айқындала түсуде, түсініктірек айтсақ «*зәулім*» сөзі арқылы биіктік қалпы зорая, күшейе түсуде. Бұдан байқайтынымыз, осы тіркестер арқылы тек үйлердің биік мағынасын ғана емес, солармен бірге басқа да құрылыстардың шамадан тыс «биіктік» қалпын қабылдаймыз, түсінеміз. Екінші мысал да қызыл түсінің белгісі «*қырмызы*» (анық, айқын

кызыл) сөзі арқылы анықталып, әсірелене түскен. Үшінші плеоназмда әр түрлі сөз таптарынан болса да, мағынасы жағынан біріне-бірі жақын сөздер тіркесі көрсетілген. Мұнда жасы келіп, үлкейгендік белгісін білдіретін сөз «шал» мағынасы жақын сын есімдік «кәрі» сөзімен тіркесіп, жасы ұлғайғандықты қайталап, әсірелей түсуде.

Өз кезегінде, негізгі сыңарына тәуелділігі жағынан лексикалық плеоназмдар есімдер не етістік сияқты белгілі бір сөз таптарынан болуы мүмкін, сондай-ақ, есімдерден құралған плеоназм өзінің құрылысы мен мағынасы жағынан ғана емес, қолданудағы молдығымен де өте көп, жиі және әр алуан. Мысалы: *Жүсіп молда елге шықпайтын болды, ұр жаңа ағаштан үй салып, үй жанынан Дүкен ашты.*

Ұр: ұр жаңа - су жаңа, жап-жаңа [5, 697]. «Ұр» сөзі де қазіргі тілімізде сын есім қалпында жаңа тұлғасынан басқаға жоламайды, жеке тұрып та қолданылмайды. Алайда ертедегі түркі жазба I ескерткіштерінде осы сөздің төркіні боларлық «*үрүң*» сөзін кездестіреміз де, екі түрлі мағынасын ашамыз:

1. ақшыл, мөлдір;
2. таза.

Кейінгісі - ауыспалы мағына. Осы ауыспалы мағына біздің тілімізде тек «*жаңа*» сөзімен тіркесте сақталған да, тұлға жағынан ықшамдалып, «*ұр*» қалпына жеткен. Сонда «*ұр жаңа*» - «*таза жаңа*» болмақ. Ертедегі тұлға мен мағына тек якут тілінде сақталған [5, 289]. *Ұр жаңа* сонда жай жаңа емес, судай жаңа, жап-жаңа боп шығады. Бұдан плеонастикалық тізбек құрамындағы мағынасы жақын немесе синоним сөздердің тіркесе келіп, мағынаны нақтылай, айқындай түсу қасиетін көреміз.

Сөзіміз дәлелді болу үшін енді бір мысал келтіре кетейік. *Соңғы күндері солып, сақараға салған сүйектей құп-қу боп кеткен ажарым да қазір бұрынғы бақытты бейнесіне түсе қалды ма, немене:*

- Түсінікті ме хат? — деді көңілдене қалған Қалиса, бетіме жылы жүзбен телміре қарап.

Қара. III. 1. *Назар аудару, көз жіберу* [5, 377].

Телмір. 1. *Көз алмай, тесіле қадалып қарау*; 2. *Көзін сатып дәмелену, күні түсу* [14, 630]. Сонда *телміре қарау* - көз жібере қарау емес, көз алмай қарау, қадала қарау. *Телміре қарау* қалай қарағанын нақтылап, айқындап тұр. Яғни бірінші сыңары екінші сыңарын айқындай, нақтылай, саралай түсуде.

Плеонастикалық тізбек кемінде екі толық мағыналы мағынасы жақын немесе синоним сөздердің тіркесуінен жасалады, сөйлем ішінде бір сұраққа жауап береді. Мысалы: *ұр жаңа, қалың ну, жақын әзірде, сұрапыл дауыл, нөсер жауын, жан махлұқ* т.б.

«Күрделі сөз, жалаң сөз тәрізді, сөйлеу кезінде жасалмай, даяр тұрған единица ретінде сөз тіркесінің немесе сөйлемнің құрамына оның бір мүшесі ретінде емін-еркін енеді де, еркін сөз тіркесі сөйлеу кезінде белгілі бір үлгілер бойынша жасалады, оның құрамындағы сыңарлар ыңғайына қарай басқа бір сыңарлармен ауыстырыла алады» [6, 393]. Күрделі сөзбен ұқсастығы еркін сөз тіркесіне қарағанда, плеонастикалық тізбектің құрамындағы сыңарларының бір-бірімен байланысы берік. Күрделі сөздей айырмашылығы плеонастикалық тізбек сыңарларына бірігу, қосарлану қасиеті тән емес.

Плеонастикалық тізбектің еркін сөз тіркесінен айырмашылығы плеоназм сыңарлары мағынасы жақын сөздерден болады. Сондықтан да бір сұраққа жауап береді. Ал еркін сөз тіркесінің бағыныңқы, басыңқы сыңары айқын көрініп тұрады. Мысалы, *нұрлы жұлдыз, бабам тілі* сыңарларын *нұрлы күн, бабам үні* деген сияқты ауыстыруға болады.

Мәндес қос сөз бен плеоназмның қандайлық бір-бірінен өзгешелігі бар деп сұрау қоюға болады. Бұл екеуінің ұқсастық жері екеуі де мәндес сөздерден құралады. Кез келген мәндес сөз қосарланып айтылып, күрделі ұғым туғыза бермейтіндігі сияқты, кез келген синонимдер қатар келіп, плеонастикалық мағына тудыра бермейді. Плеоназмдық қалыпта келгенде мәндес сөздердің екеуі де жеке тұрғандағы дара мағыналарын ешбір өзгертпейді, тек бірінің мағынасын бірі күшейтіп, үстемелеп, экспрессивтік ажар береді. Мысалы: *улан байтақ Жер, кең байтақ ел, жайдар жарқын мінез, айдын шалқар көл* т.б. *Бұлардың алдыңғысы соңғыларына ерекше мән беріп, бірінің мағынасын бірі толықтырып тұр. Біреуіндегі кемшін мағыналық реңк екіншісінен табылып, бүтін бір ұғымды кеңейтіп көрсетеді.*

Екі мәндес сөз қосарланып айтылғанда жеке тұрғандағы дара мағыналарын өзгертіп, дара ұғымнан күрделі ұғымға ауысады.

Мұндай жағдайда олардың араларына дефис қойып, мәндес қос деп танымыз. Мысалы: ар-ұят, ел-журт, азып-тозу, аман-есен, жатпай-тұрмай т.б. Плеоназм мен мәндес қос сөздердің айырмашылығы қатар тұрған орнында емес, білдіретін ұғымында, стильдік және көркемдік мәнінде. Синонимдерді жекелеп, жалғыз-жарымдап жұмсаудан гөрі, плеонастикалық тәсілмен

жұптап қолдану әлдеқайда мәнерлі болып ұғынылады. «Употребление синонимов парами не есть повторение одной и той же мысли - второй синоним не только покрывает его, и в целом оба синонима, поставленные рядом, достигают гораздо большей полноты и выразительности, чем каждый из них в отдельности» [7, 220].

Синонимдердің бәрі бірдей емес, солардың ішінде мағына жағынан жымдаса біткен, ерекше көркемдік сипат, айрықша мән бере алатын мәндес сөздер ғана плеоназм тәсілімен қолданылады. Бұлар бір-бірімен әрдайым тығыз қарым-қатынаста тұрады. Қалыптасқан плеоназмдар тұрақты сөз тіркесі тәрізді жұбы үнемі бұзылмай айтылады. Сондықтан олардың жігін ажырату кейде қиын. Бірі анықтаушы, екіншісі анықталушы сөздер сияқты жапсар жігі байқалмайды. Бірақ қалай да мәнерлі сөз екендігі сол тілді білетін адамға бірден сезіледі де, сол себептен көркем шығармада көркем образ жасау үшін жиі пайдаланылады.

Соңғы уақытта плеоназмдарды сөздер мағынасының байыбына бармастан дұрыс қолданбаудың салдары деп те қарастырып жүргендер баршылық. Сөздердің мағынасына аса мән бермей қолданудағы салғырттыққа келесі тіркестер мысал бола алады: түпсіз терең тұңғиық, жоғарыға көтерілу, ақшалай қаражат, бірге біріктіру т.б. Бұл мысалдарда сөз тіркестері құрамындағы сөздер бірдей мағынаны беріп тұрғандығы айдан анық, алайда оның қолданысқа еніп, әбден үйреншікті болғаны соншалық, тіпті олардың плеоназмның айқын мысалы екенін ажырата алмаймыз. Үйреніп қалғандықтан бізге жалаң айту қиынға соғады. Және біз үшін үйреншікті емес. Мұндай ақаулар біздің тілімізде жетіп артылады. Семантикалық плеоназмдар семантикамен, сөздің лексикалық мағынасымен байланысты. Мұндай плеоназмдардың құрамына жиі кірме сөздер кіреді. Себебі неде екенін болжау қиын емес. Адам басқа тілден енген сөздің мағынасын жете түсінбей, мағыналас сөзді тіркестіре айтады. Бұл құбылыс периссология деп аталады. Айталық, ең көп таралған мысалдар: Баға преискуранты. Преискурант (нем. preiskurant, Preis - баға және фр. courant - ағымдағы) - тауарлар бағасының анықтамалығы. Уақыт хронометражы. Хронометраж (грек. chronos-уақыт және metro-өлшеу) – циклдік қайталанатын қолмен және машиналық-қолмен операцияларды орындауға арналған уақыт шығындарын зерттеу әдісі. Ішкі интерьер. Интерьер (фр. intérieur < лат. interior-ішкі) - сәулеттік және көркем безендірілген ішкі кеңістік. Атмосфералық ауа. Атмосфера (грек. ατμός- «бу» және σφαῖρα — «сфера») – жердің ауа қабығы. Бірінші премьерасы. Премьерасы (фр. première — «бірінші») - бірінші көрініс, бірінші қойылым. Мұндай мысалдарды тізе берсе, өте көп: басқа альтернатива, бос вакансия, ең оптималды, шаш депиляциясы, мемориалдық ескерткіш, халық фольклоры, бүкілхалықтық референдум, қосымша бонус, әсерлі триллер, жергілікті абориген, халықтық демократия, ерекше феномен, негізгі лейтмотив, болашақ перспективалар, танымал шлягер, алдын ала анонс, қатаң табу, монитор экранынан скриншот жасау. Кейде тіл тасымалдаушылары туған тіліндегі сөздердің лексикалық мағынасын дұрыс түсінбейді: наурыз айы, ең ақырында, кері оралу, алғаш рет танысты, уақытша кейінге қалдыру, негізгі мәні, шынайы ақиқат, қысқа сәт, кері шегіну, қайтадан қайталаңыз, толық жойылған, алдын ала жоспарлау, бірлескен кездесу, өз көзімен көру, өз құлағымен есту, баспалдақпен жоғары көтерілу/төмен түсу. Соңғы уақытта құрамында аббревиатуралар кездесетін CD-диск, ERD-диаграмма, IT технологиялар, RAID-массив, VIP-тұлға, GPS жүйесі, SMS-хабарлама бар плеоназмдар жиі қолданылуда. Бұл жағдайда қайталаудан құтылу қиын, өйткені негізгі лексикалық мән тек бір әріппен кодталған. Және латын әріптерінен құралғандықтан және онда шифрланған сөз, шетел, көбінесе ағылшын тілінде болады. Өрнек құрамындағы қазақша баламасы түсініктеме рөлін атқарады. Плеоназм тілдік ауытқушылық ретінде хабарлама авторының құзыреттілігінің стилистикалық және семантикалық жеткіліксіздігіне нұсқайды. Дегенмен, кейбір плеоназмдар сөз мағынасын күшейтеді. Оның лексика-экспрессивті мағынасын күшейтеді. Мәселен: *Мен ол оқиганы өз көзіммен көрдім. Оның онсыз да қабырғасы қайысып, омыртқасы майысып жүр.* Плеоназм құбылысы жазушы қаламының дағдылы фразеологиялық тіркестердің құрылысын өзгертуінің бір түрі ретінде де қолданылады. Бұл жалпытілдік қолданыстағы фразеологизмдердің лексикалық құрамын жаймалап қолдану әдісі болып табылады. Шклярров фразеологизмдердің плеоназм құбылысы деп бейнелі және прагматикалық әлеуеті жоғары жаңа бірліктерді атайды, себебі ол тірек компонентінің өзгеріссіз қалуының нәтижесінде бұрынғы фразеологиялық тіркестермен байланысын үзбейді. Мысалы: Тас пісетін уақыт қой, еттің еті бір бөлек, сүйегі бір бөлек, сорпасы бір бөлек боп әбден «есеңгіреп» пісіпті (О.Әубәкіров.) [3, 104]. Құрылымдық жағынан плеоназм мағыналық тілдік бірліктердің қайталануынан құралады. Тілдік бірлік сол қалпында бірнеше рет қайталануы мүмкін, яғни ол – тавтология немесе редупликация деп аталады. Ал, егер мағыналық жағынан бір-біріне жуық сөздер тіркесіп келсе, ондай мұндай тіркестер – синонимдік қайталану, көпсөзділік деп аталады. Синонимдерді жекелеп, жалғыз жарымдап жұмсаудан гөрі плеонастикалық тәсілмен жұптап қолдану

әлдеқайда мәнерлі болып ұғынады. Мысалы, көркем әдебиетте немесе поэзияда байтақ жер дегеннен гөрі ұлан байтақ жер деп айту эмоциялық-экспрессивтілік тұрғыдан күштірек мән туғызып, жақсы әсер қалдырады. Сол сияқты ғажайып оқиға дегеннен таңғажайып оқиға оқиға дегеннің мәні басымырақ.

Плеоназм заттың лингвистикалық қабаттасып қатар қолданылу нәтижесінде бір мағыналы білдіріп қалыптасып кеткен екі сөз. Өзара мағыналас екі сөз плеоназм әдісімен ұдайы қатар айтыла келе бір сөз есебінде қолданылады. Қатар тұрып қолдану нәтижесінде бір мағынаны білдіріп, қалыптасып кеткен екі сөз плеоназм әдісімен ұдайы айтыла келе бір сөз есебінде қолданылады. Мысалы: зәулім биік, қырмызы қызыл, кәрі шал т.б. Лингвистикада плеоназм құбылыстарын түсіндіруде біраз қайшылықтар бар. Бұл мәселе І.Кеңесбаев, Ө.Болғанбаев, К.Аханов, Г.Әжібекованың еңбектерінде біршама қарастырылған. Мемлекеттік тіліміз қазақ тілінің қолданыс аясы күннен-күнге артқан сайын оған деген қажеттілік те өсіп келеді. Қазақ тілін дамыту бағыты оның мемлекеттік мәртебесін іске асыру қажеттілігімен айқындалады. Қазақ тілін ғылыми салада дамыту үшін іске асып жатқан шаралар жеткілікті десек те, әлі толыққанды шешілмеген мәселелер де бар. Соның бірі плеоназмдық тізбек. Құрылымдық жағынан плеоназм мағыналас тілдік бірліктердің қайталанауынан құралады. Тілдік бірлік сол қалпында бірнеше рет қайталануы мүмкін [8, 75].

Қазіргі қазақ тілінде плеоназмдар жүйесінің қалыптасуы тек заңдылықтарына ғана емес, сол сияқты экстралингвистикалық құбылыстарға да байланысты. Олар қоғамдық өмір мен тілдік қатынастарға әлеуметтік өзгерістерді де көрсетіп отырады. Тіліміздегі плеоназмдық құбылысты анықтау, күшейту, нақтылау үшін ғана емес, көркем әдебиет пен фольклор тілінде ойды мәнерлеп, бейнелі түрде жеткізу мақсатында стилистикалық мәтін ретінде де қолданудың мәні зор.

Әдебиеттер тізімі:

1. Болғанбаев Ө. Қазақ тіліндегі синонимдер. - Алматы: Ғылым, 1970.
2. Н.Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – А., 2011.
3. Бүркіт О.Ә. Қайталаудың терминдері туралы //ҚазМУ хабаршысы=Вестник КазГУ. - 2001. - № 1.
4. Голуб И. Содержательность - основа речевой культуры //Народное образование. - 2010. - № 7.
5. Қазақ тілінің сөздігі /Жалпы ред. басқарған Жанұзақов Т. – А.: 2010.
6. Аханов К. Тіл білімінің негіздері. - Алматы: Санат, 1993.
7. Кузнец М.Д. Стилистический функции синонимов. – Алматы: 1940.
8. Қазақ тілі тарихи лексикологиясының мәселелері. – А.: Ғылым, 2009.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Абдрахманов Рустем Хасенович
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
Абильгазин Сағындық Иранович

Школа гимназия №68, Караганда, Республика Казахстан
ФЕНОМЕН ПЛЕОНАЗМА В ЯЗЫКОВОМ УПОТРЕБЛЕНИИ

В статье речь пойдет об одном из языковых явлений-плеоназме. Это означает сочетание близких по значению слов или синонимических слов. Явление плеоназма можно признать любым сочетанием синонимических слов, имеющих близкие по значению или определительно-определительные отношения, которые могут быть выражены в зависимости друг от друга на основе синтаксической связи, зависимая часть которой (чаще всего первая часть) может быть однозначно определена или усилена значением основного предложения в словосочетании. Иногда его также называют периссологией

Ключевые слова: плеоназм, синоним, набор слов, языковая система, плеонастическая цепь, родственные слова, двойные слова, единство языка, периссология, стилистика.

Abdrakhmanov Rustem
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
Abilgazin Sagyndyk

School gymnasium No. 68, Karaganda, Republic of Kazakhstan
THE PHENOMENON OF PLEONASM IN LINGUISTIC USAGE

One of the linguistic phenomena in the article is pleonasm. We mean a combination of words or synonyms that are close in meaning. The phenomenon of pleonasm can be recognized as any combination of synonyms that are close in meaning or have a determinant-determinant relationship, the dependence of which is formed on the basis of syntactic communication, to the extent that its dependent (most often the first part) can specifically determine or overestimate the meaning of the main consonant in the phrase. Sometimes it is also called perissology.

Keywords: pleonasm, synonym, set of words, language system, pleonastic chain, related words, double words, Language Unity, perissology, Stylistics.

List of literature:

1. Bolganbayev A. Kazak tilindegi synonymder. - Almaty: Gylym, 1970.
2. N.Salkynbay A., Abakan E. Linguistikalyk tusindirme sozdik. – A.: 2011.
3. Burkit O.A. Kaytalaudyn terminderi turaly //KazMU khabarshysy=Bulletin of KazGU. - 2001. - No. 1.
4. Golub I. Content - the basis of speech culture //Public education. - 2010. - № 7.
5. Dictionary of the Kazakh language / General Ed. directed by Zhanuzakov T.-A.: 2010.
6. Akhanov K. fundamentals of Linguistics. - Almaty: Sanat, 1993.
7. Kuznets M.D. Stylistic functions of synonyms. – Almaty: 1940.
8. Problems of historical lexicology of the Kazakh language. - A.: Nauka Publ., 2009.

ӘОК 81'373; 001.4
ҒТАХР 10.02.19

**Жартыбаев Асылбек Ешенқұлұлы
Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

**ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ТОПОНИМИКАЛЫҚ
ЖҮЙЕНІҢ ДАМУ ҮРДІСІ**

Қазіргі таңдағы ономастикалық комиссия тарапынан жүргізіліп жатқан оңды істер қатарына бұрмаланған атауларды қалпына келтірумен қатар оларды көпшілік арасында насихаттау, халықтың асыл мұрасы ретіндегі көзқарас қалыптастырып, қастерлеу сезімдерін ояту бағытындағы іс-шаралар өз бастауын табуда. Мақалада Орталық Қазақстанның аймақтық ойконимдерін реттеу, қалпына келтіру барысындағы шаралардан мысалдар келтірілген.

Тірек сөздер: транскрипция, топоним, ойконим, тілдік жүйе, жеке тұлғалар, тәуелсіз мемлекет, құжаттар, өңір, жер-су атаулары.

Қазіргі Қазақстан Республикасындағы елді мекен атауларын өзгертудің, реттеудің, қалпына келтірудің ең алғаш Тұжырымдамасы 1991 жылдың 20 қыркүйегінде баспасөз беттерінде жарық көргенімен (академик Ә.Т.Қайдаров пен Т.Ж.Жанұзақов жазған) қазақ топонимдеріндегі алалықты қалпына келтіру ісі туралы қоғамдық пікірлер 1980 жылдардан бастап баспасөз беттерінде жарық көре бастаған. Алайда сол кезеңдердегі саяси оқиғалар мен саяси көзқарастар қазақ жеріндегі отарлау саясатының құрбандығына айналған елді мекен атауларын реттеуге мойын бұрғызбады. Бұл жай ф.ғ.д., профессор Т.Жанұзақовтың 1989 жылдың 30 қарашасында Жоғарғы Кеңес мәжілісінде жасаған баяндамасынан соң ғана дұрыс жолға түсе бастады [1]. Атап айтқанда, 1990 жылдың 20 сәуірінде Қазақ КСР Министрлер Кеңесінің қаулысымен Қазақстан Үкіметі жанынан Мемлекеттік ономастикалық комиссия құрылды. Ол қаулыдан соң академик Ә.Т.Қайдаров пен профессор Т.Жанұзақов бірігіп жазған «ҚазКСР-індегі Мемлекеттік және әкімшілік-территориялық бірліктердің атауларын реттеудің, елді мекендердің аттарын өзгерту және тарихи, географиялық атауларын қалпына келтірудің Тұжырымдамасы» барлық деңгейдегі Мемлекеттік ономастикалық комиссия жұмыстарында басшылыққа алынды. Тұжырымдамада мемлекеттік ономастикалық комиссияның негізгі мақсат-міндеті төмендегідей атап көрсетілді: «Қазақстан халқының географиялық атауларды реттеу, қайтадан өзгерту, елді мекендердің тарихи атауларын қалпына келтіру жөніндегі өскелең талаптарын, сондай-ақ республикадағы мемлекеттік және әкімшілік-территориялық объектілердің айтылуындағы ономастиканың тарихи, лингвистикалық және ғылыми принциптерінің елеулі түрде бұзылғандығын ескере келіп, Қазақ КСР Министрлер кабинеті жанындағы Мемлекеттік ономастикалық комиссия қазақтың ежелгі тарихи, географиялық объектілерінің аттарын заңсыз және орынсыз өзгертуді жою, республика территориясында әр атаудың көп қайталануын реттеу, олардың қазақша жазылуы мен орысша транскрипциялануын бірізге түсіру мәселесін қарауды қажет деп санайды [2, 75-76]. Осы Тұжырымдамада алғаш рет елді мекендерге жеке тұлғалардың есімдерін бермеу, бұрын берілгендерін өзгерту; жеке тұлғалардың есімдерін қалалық, селолық аудандар мен

көше, алаң, мекеме, кәсіпорын және де осы топтағы объектілерге беру, республика деңгейінде бір есімнің үш объекті атауынан асып кетпеуін Мемлекеттік ономастикалық комиссиясы қадағалап отыруы қажеттілігі атап көрсетілді. Тұжырымдамада шұғыл өзгертілуі қажет объектілер қатарына отарлау, кеңестік коллективтендіру, жеке басқа табыну т.б. топонимдер тобы жатқызылды. Алайда бұл айтылған, тайға таңба басқандай айқын дәйектемелер жергілікті жерлерде бұрмаланып, бірден дұрыс жолға түсіп кете алмады. Бұл мәселе 2005 жылғы «Ономастикалық Хабаршы» бюллетенінің №1 санында жарық көрген А.Сақыпұлының мақаласында сөз болады: «Қазір қала орталығындағы сәулетті көшелер кешегі кеңес заманында қызмет істеген партия сарбаздарының, не болмаса екі кітап жазып ауыл арасында жазушы атанғандардың есімімен аталып жатыр. Осы мәселені неге реттемеске. Бұл да бұқаралық ақпарат құралдарында көтеріліп жүрген, көтерілуге тиісті мәселе. Бұған үн қосатын ономастика мамандары болуы тиіс» [3, 33].

Мұндай жайлар Орталық Қазақстанның аймақтық ойконимдерін реттеу, қалпына келтіру барысындағы кейбір іс-шаралардан көрініс берді. Атап айтқанда, аймақтағы аудандар мен совхоздар тарқап, селолық кеңестердің орнына селолық округтер құрылғанда оларға шартты түрде сол совхоз атаулары немесе ешбір келісімсіз жаңа атаулар берілген. Мысалы, Бұқар жырау ауданының 10 селолық округінің, Нұра ауданының 6 селолық округі мен 3 аулының, Ақтоғай ауданының 4 селолық округі мен 6 аулының, Шет ауданының 2, Қарқаралы ауданының 3, Ұлытау ауданының 2 селолық округтерінің атаулары, жергілікті өкілетті немесе атқарушы органдар шешімімен өзгертілгені анықталды. Бұл жай білім мекемелері атауларына да қатысты ұшырасады. Мысалы, музыка мектептері ішінде Қ.Аманжолов атындағы қалалық музыка мектебі, Бучин, Абай атындағы өнер мектептері осы атпен әділет басқармасынан ешбір келісімсіз тіркеуден өткен. Ақтоғай ауданындағы 7 мектеп Үкімет қаулысымен, Ономастикалық комиссия шешімінсіз жаңа атауларға негізделген құрылтай құжаттары мен мөрлерін алып, әділет басқармасына тіркелген. Кейінгі ескертулерден соң ғана (Ө.Ермеков, К.Байсейітова, А.Бөкейханов) үш мектеп заңдастырылған. Осындай жайлар Нұр. ауд.-ы бойынша – 2, Ақтоғай – 4, Топар ктп. – 2, Жаңаарқа – 5, Баянауыл – 1, Ерейментау – 2, Ұлытау ауданындағы 1 мектеп аттарына да қатысты. Бұл жер-жердегі ономастикалық комиссия мен әділет басқармалары арасында белгілі бір заңдастырылған ережелердің жоқтығынан хабар береді.

Қазіргі таңдағы ономастикалық комиссия тарапынан жүргізіліп жатқан оңды істер қатарына бұрмаланған атауларды қалпына келтірумен қатар оларды көпшілік арасында насихаттау, халықтың асыл мұрасы ретіндегі көзқарас қалыптастырып, қастерлеу сезімдерін ояту бағытындағы іс-шаралар өз бастауын табуда. Қарағанды жерінің атақты тумасы, халық жазушысы, Мемлекеттік сыйлықтың иегері Ғ.Мұстафиннің 100 жылдық мерейтойы қарсаңында Токаревка кентіне Ғ.Мұстафин есімін беріп, әрі Теміртау қаласындағы №5 қазақ орта мектебін жазушы есімімен атау- осы саладағы игілікті іс. Орталық Қазақстан жеріндегі білім беру мекемелеріне қайта құру жылдарында берілген осы топтағы атаулар аталған өңірде туылған, қызмет еткен жеке тұлғалардың өмір жолынан ғана емес, сонымен қатар түрлі қоғамдық формацияда ұстанған бағыттарынан, саяси көзқарастарынан да хабар береді. Оны аталған өңірдегі білім беру мекемелері мен мәдениет ұйымдарына берілген жаңа атауларға негізделіп жасалған төмендегі деректер айқындай түседі. Мысалы: Нұра ауданы С.Сейфуллин атындағы орта мектеп (бұрынғы атауы – Энтузиаст орта мектебі) – С.Сейфуллин атындағы орта мектеп (ҚР Үкіметінің 03.04.96 №84 қаулысымен), Қарағанды қаласы Мағжан Жұмабаев атындағы №39 орта мектебі (бұрынғы атауы – Қарағанды қаласы №39 орта мектебі) – Мағжан Жұмабаев атындағы гимназиясы (ҚР Үкіметінің 03.04.96 ж. №382 қаулысымен), Теміртау қаласындағы Ғазиза Жұбанова атындағы №1 музыка мектебі (бұрынғы атауы – Теміртау қаласы №1 музыка мектебі) – Ғ.Жұбанова атындағы №1 музыка мектебі (ҚР Үкіметінің 03.04.96 ж. №384 қаулысымен) болып өзгертілді т.б.

Кеңестік дәуір кезеңіндегі саяси ағымға жиі ұшырап, көп өзгерістерге түскен топонимдердің бір тобы – темір жол станциялары. Аталған өңірдегі темір жол станцияларының ежелгі атауларын қайтару мен транскрипцияларын дұрыстау мақсатындағы «Қазақстан темір жолы» компаниясының Қарағанды тасымалдау бөлімшесінің ұсынысына сәйкес ҚР Үкіметінің 2002 жылғы 17 маусымындағы №663 қаулысымен 7 станцияның аты өзгертіліп, 25 станцияның транскрипциясы қазақ тілінің нормасына сай түзетіліп, қалпына келтірілген: *Природное – Ақжол, Пролетарское – Шешенқара, Қтай – Ақтай, Калагир – Құлаайғыр, Чурбай – Нура-Шерубай Нұра және т.б.* [4].

Қолда бар материалдарды сараптай қарастыру барысында Ресей патшалығының отарлау саясаты мен кеңестік дәуірдегі тың көтеру және түрлі саяси жайларға сәйкес бұрмаланған елді мекен атауларының орнына ежелгі ана тіліміздегі атаулардың қойылғанын байқадық. Олардың біразы төменде көрсетілді: Бұқар жырау ауданы Ақөре селосы (бұрынғы атауы – Калинин селосы) – Ақөре

селосы (ҚР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 18.05.93 ж. №2278-ХІІ қаулысымен), Бұқар жырау ауданы Ақбел селосы (бұрынғы атауы – Пушкин селосы) – Ақбел селосы (ҚР Жоғарғы Кеңесі Президиумының 18.05.93 ж. №2278-ХІІ қаулысымен), Нұра ауданы, Топаркөл ауылы (бұрынғы атауы – Родники селосы) – Топаркөл ауылы (ҚР Үкіметі жанындағы Мемлекеттік ономастикалық комиссияның 24.02.99 ж. ұйғарымымен), Шет ауданы, Ақой ауылы (бұрынғы атауы – Просторный селосы) – Ақой ауылы (ҚР Үкіметі жанындағы Мемлекеттік ономастикалық комиссияның 21.12.2001 ж. ұйғарымымен), Бұқар жырау ауданы, Үміткер селолық округі (бұрынғы атауы – Бабаев селолық округі) – Үміткер селолық округі (Аудан әкімінің 25.07.97 ж. «Ауданның селолық және поселкелік округтерін анықтау туралы» шешімімен), Қарқаралы ауданы, Балқантау селолық округі (бұрынғы атауы – Комсомол селолық округі) – Балқантау селолық округі (Қазыбек би ауданы әкімінің 04.10.96 ж. №61 шешімі) болып өзгертілді т.б.

Мұнда берілген аймақ топонимдері материалдарының басым тобы географиялық жер бедері ерекшелігін бейнелейтін атаулармен алмастырылғанын және атауларды реттеу, қалпына келтіру жұмысымен түрлі деңгейдегі ономастикалық комиссия мүшелерінің айналысқанын байқатады. Тәуелсіздік алған жылдардан бергі кезеңдегі ұлттық нақышта өзгеріске ұшыраған бұл атаулар топонимдердің қоғамдағы саяси ағым мен өзгерістерге сәйкес жаңаша таңбаланып отыратындығын көрсетеді. Еліміздің егемендік алуының нәтижесінде ежелгі жер-су атауларының қайтарылуын қазақ топонимиясындағы ұлттық өркендеуіміздің жаңа ағымы ретіндегі іс-шаралардың бастамасы деп түсінеміз.

Орталық Қазақстан топонимиялық жүйесіндегі Ресей патшалығы отарлау саясаты мен кеңестік дәуір идеологиясына қатысты топонимдердің жасанды номинациясы сол кезеңнің саяси-әлеуметтік жағдайларына қатысты қарастырылып, аймақтағы орыс тіліне тән тілдік қабаттың басқа да басқыншы (араб, монғол, жоңғар) халықтар тілдеріне қарағанда көп ұшырасуының себебі қазақ даласындағы ежелгі рулық-тайпалық жүйеге негізделген басқару тетігінің жоспарлы түрде жойылуына, рулық-тайпалық туыстықтың ыдырап, әлсіреуіне қатысты қарастырылғаны дұрыс. Республикамыздың тәуелсіз мемлекет ретінде даму жолына бет бұруы, халқымыздың демократиялық үрдістерге қол жеткізіп, ұлттық сана деңгейінің өсуі елімізде үлкен өзгерістерге ұшыраған географиялық елді мекен, жер-су атауларын ұлттық негіздегі ежелгі халықтық қалпына келтіруге айқын бағыт ұстанып отыр. Ұлттық тіл, салт-дәстүр, әдет-ғұрып, мәдениет және топонимикалық таным мен көзқарас жаңаша қалыптасу жайын бастан кешіріп отырған қазіргі кезеңде этникалық аймақтағы бірқатар елді мекендер мен қалаларға бұрынғы тарихи атаулары қайтарылып, тарихи әділеттілік орнату - елдігіміздің басты көрсеткіші.

Әдебиеттер тізімі:

1. Қаз КСР Министрлер Кеңесінің қаулысы. 1990 жыл, 20 сәуір.
2. Телқожа Жанұзақ., Қыздархан Р. Қазақ ономастикасы: жетістіктері мен болашағы. – Алматы: Азия. 2004, - 128 бет.
3. Сақыпұлы А. Бұқаралық ақпарат құралдарындағы ономастика мәселелері. // Ономастикалық хабаршы, 2005.- 31бет.
4. ҚР Үкіметінің №663 қаулысы. 2002 жыл, 17 маусым.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Жартыбаев Асылбек Ешенкулович
Сембиев Курмангазы Закирович
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан**

ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ТОПОНИМИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Среди позитивных дел, проводимых ономастической комиссией в настоящее время, наряду с восстановлением искаженных названий, находят свое начало мероприятия, направленные на их популяризацию, формирование отношения к благородному наследию народа, привитие чувства почитания. В статье приведены примеры мероприятий по восстановлению, регулированию региональных ойконимов Центрального Казахстана.

Ключевые слова: транскрипция, топоним, ойконим, языковая система, личности, независимое государство, документы, регион, названия земель и вод.

Zhartybayev Asylbek, Sembiev Kurmangazy
Private institution «Bolashaq» Academy»
Karaganda, Republic of Kazakhstan
TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF THE TOPONYMIC SYSTEM OVER
THE YEARS OF INDEPENDENCE

Among the positive actions carried out by the onomastic Commission at the moment, along with the restoration of distorted names, the activities aimed at popularizing them among the population, forming an attitude to the noble heritage of the people and instilling a sense of reverence are beginning. The article presents examples of measures in the process of regulation and restoration of regional districts of central Kazakhstan.

Keywords: transcription, toponym, oikonom, language system, individuals, independent state, documents, Region, Land and water names.

List of literature:

1. Resolution of the Council of Ministers of the Kazakh SSR. April 20, 1990.
2. Telkozha Zhanuzak. Kizdarkhan R. Kazakh onomastics: achievements and prospects. – Almaty: Asia. 2004, - 128 pages.
3. Sakypuly A. problems of onomastics in mass media. // Onomastic bulletin, 2005. - 31bet.
4. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 663. June 17, 2002.

UDK 80835
IPSTI (III)80/84

Sharipova Aigul Maksunovna
aigul_sha@mail.ru
Karaganda Technical University named after A.Saginov
Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE SIGNIFICANCE OF POLITENESS IN INTERCULTURAL COMMUNICATION

The article is devoted to the study of culture and intercultural communication concept as one of the important phenomena of modern society, which affects the development of social relations within each country, as well as between countries. It considers Kazakhstan's successful experience in the creation and development of a model of interethnic and interreligious coexistence, cultural aspects that influence the culture, lifestyle of society, and the role of knowledge of a foreign language, which allows expanding the possibilities of communication at the intercultural level

Keywords: culture, intercultural communication, intercultural contacts, language, cultural development.

Communication and culture are important because of the current trend of relationships and interaction between states at different levels, the complication of socio-cultural contacts between people, which is happening in the context of globalization and international integration.

The term «culture» is widely used in the academic environment, as well as in everyday speech, aimed at various understandings and concepts. The concept of *cultura* (lat.) – «processing», «agriculture», «growing» appeared in ancient Rome. The meaning of the concept changed over time and gave way to the concept associated with the personal merits and perfection of the individual by the mid-60s of the XX century. In studies, a definition of culture appeared as «a set of material and cultural wealth», characterizing a historically achieved step in the development of society.

Culture is a system of values, life ideas, examples of behavior, norms, a set of ways and methods of human activity that object to the subject, material and are passed on to subsequent generations. Culture is the framework that allows people to interpret their experiences and guide actions, while society is the network of social relationships that emerge between people. Culture is what distinguishes human society from animals. Culture is an environment artificially created with the help of language, thinking, and symbolic values. [2, p.25].

The definition of culture borders on understanding it as a creative process. For these researchers, culture is, first of all, a creative ability, the very essence of a person. Pedagogical culture should be considered as a specific form of creative assimilation of all components of educational activity. Thus, this makes evaluating the «newness» of programs and projects particularly important.

Language is the carrier of our ideas, thoughts, and perspectives of our world. During translation, meaning or ideas should be transferred from one language to another. However, it is difficult to find the corresponding

word for every word in the two languages. Thus, the translator is obliged to keep the meaning of the target language the same as for the source language. It is an equivalence that defines «the same value passed by another expression». The importance of equivalence is recognized by all students of translation and has always been a key issue in the study of translation.

Although both of these thoughts are not delimited by any clear line and may exist simultaneously in the translation task, the two thoughts have one thing in common. Both recognize that there are some problems that challenge the translator to achieve equivalence. These factors were generally divided into two branches - linguistic factors and cultural factors. Linguistics is defined as «the scientific study of language». While culture as «a taste for the arts and manners favored by a social group» or simply a way of life, includes the symbols and values of the society's ethics.

The activity approach to culture defines it as a combination of all types of transformation of human creative power into socially significant values. Culture is a complex educational system covering all spheres of society. Therefore, it has many of its definitions. Culture is a complex and multifaceted phenomenon, which is not limited to the ethics of behavior, art or humanitarian knowledge.

For linguists, translation is actually applied linguistics. In the translation process, a person actually decodes the source language tries to find the equivalent meaning of these phrases and symbols, and output it in the target language. For linguistic equivalence, it is achieved if the target language (in a particular linguistic environment) carries the same intended meaning or message as the source language carries.

Thus, linguistic factors are «those factors that exist at the levels of concrete form and abstract meaning of any piece of language» - Catford (1988). On the other hand, cultural factors are those factors that are associated with the value system, geographical location, symbols, climate, ethics, history, traditions, religion, etc. The cultural factor can influence the culture, lifestyle of society, and language. Cultural equivalence, therefore, aims to preserve the cultural characteristics of the source text in the target language, which results in a cross-cultural understanding of the subject. [4, p.127].

The relevance of the problems of intercultural communication is associated not only with a cognitive interest in other cultures and the desire to enrich their culture but also with objective, social, political processes, with an increase in the number of contacts between representatives of different peoples in various spheres of modern public life. Today it is becoming more and more obvious that technological development and close cooperation in a wide variety of fields are forcing people of different cultures to communicate [1, p.13].

Becoming ordinary intercultural conflicts, people interact with other cultures, often differ from each other. associations in the national environment, we are talking about norms of behavior, attitudes towards these contacts are often found At the same time, there are scientific and technological progress and the tension of the mind and partial prevalence in the world, revealing new opportunities, types, and forms of development, a high level of psychological stability, which is mutual understanding, conflict culture, tolerance and respect for the culture of communication of partners.

The successful experience of Kazakhstan in creating and developing a model of interethnic and interreligious coexistence continues to arouse genuine interest in a world where the problems of relations between people of different ethnic groups and religions have a steady tendency to worsen in recent years.

Obviously, with such a large number of ethnic groups living on the territory of Kazakhstan, it is necessary to pay special attention to the issues of integration and interaction between them.

At the stage of globalization, knowledge of a foreign language plays an important role, knowledge of which expands the possibilities of communication at an intercultural level and, of course, inspires respect from a communication partner, which is respected by knowledge of his language, just as Russians or Kazakhs admire a foreigner who speaks their language.

Knowing what the other person is saying and understanding it are not the same thing, because the purely technical absence of a language barrier is not a sufficient factor to overcome the cultural barrier. It is advisable already in the process of learning a foreign language a person can and should gradually acquire knowledge, develop skills and abilities that are factors in successful intercultural communication. [5, p. 58].

The national diaspora, living in the newly independent state - the Republic of Kazakhstan, has an important mission to act as a conductor of cultural dialogue between Kazakhstan and other states. At the same time, ethno linguistic communities in Kazakhstan demonstrate their political, linguistic, ethnic subjectivity through their cultural development and cultural activities, including reaching the level of international relations.

References:

1. Bratchenko S. L. Diagnostics of personality-developing potential: method. manual for school psychologists / S. L. Bratchenko. - Pskov: Publishing House of the Pskov IPK of Educational Workers, 1997. - 68s.
2. Ilyeva I. A. Communication as a phenomenon of culture / Abstract of the thesis. dis ... doctor of philosophy. Sciences Voronezh. Publishing house Voronezh. university 1989. <http://dlib.rsl.ru/viewer/01000291802#?page=1> Smirnova NM Pedagogical conditions for increasing the level of communication culture in the student environment. Abstract diss ... cand. ped. Sciences. N.Novgorod. 2007. - 24p.
3. Mutanova D.Yu., Berkimbayev KM, Yessenkulova AO, Amanov AA «Communicative culture, communicative competence, and professional competence as a component of future teachers in language learning environment» 7th International Conference «Recent trend in Science and Technology management» by SCIEURO in London, 23–29 January 2017, p.119.
4. Sidorenko, E. V. Training of communicative competence in business interaction [Text] / E. V. Sidorenko. - St. Petersburg: Speech, 2003. - 208 p.
5. Trofimova G. S. Pedagogical communicative competence: theoretical and applied aspects: monograph. - Izhevsk: UdGU, 2012. - 116 p.

ТҮЙІНДЕМЕ / РЕЗЮМЕ

Шарипова Айгуль Максуновна

Ә.Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті

Қарағанды, Қазақстан Республикасы

МӘДЕНИЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАҒЫ СЫПАЙЫЛЫҚТЫҢ МАҢЫЗЫ

Мақала қазіргі қоғамның маңызды құбылыстарының бірі ретінде әр елдің, сондай-ақ елдер арасындағы әлеуметтік қатынастардың дамуына әсер ететін мәдениет пен мәдениетаралық коммуникация тұжырымдамасын зерттеуге арналған. Этносаралық және конфессияаралық қатар өмір сүру моделін құрудың және дамытудың табысты қазақстандық тәжірибесі, мәдениетке, қоғамның өмір сүру салтына әсер ететін мәдени аспектілер, сондай-ақ шетел тілін білудің рөлі, оларда қарым-қатынас мүмкіндіктерін кеңейтуге мүмкіндік береді. мәдениетаралық деңгей қарастырылады.

Тірек сөздер: мәдениет, мәдениетаралық коммуникация, мәдениетаралық байланыстар, тіл, мәдени даму.

Шарипова Айгуль Максуновна

Карагандинский технический университет имени А.Сагинова

Караганда, Республика Казахстан

ЗНАЧЕНИЕ ВЕЖЛИВОСТИ В МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ

Статья посвящена изучению культуры и концепции межкультурной коммуникации как одного из важных явлений современного общества, влияющего на развитие общественных отношений внутри каждой страны, а также между странами. Рассмотрен успешный казахстанский опыт создания и развития модели межэтнического и межрелигиозного сосуществования, культурные аспекты, влияющие на культуру, образ жизни общества, а также роль знания иностранного языка, позволяющего расширить возможности общения на межкультурном уровне

Ключевые слова: культура, межкультурная коммуникация, межкультурные контакты, язык, культурное развитие.

Список литературы:

1. Братченко С. Л. Диагностика личностно-развивающего потенциала: методика. пособие для школьных психологов / С. Л. Братченко. - Псков: Изд-во Псковского ИПК работников образования, 1997. - 68с.
2. Ильяева И. А. Коммуникация как феномен культуры / Автореферат диссертации. дис... доктор философии. Наук Воронеж. Издательский дом Воронеж. университет 1989 года. <http://dlib.rsl.ru/viewer/01000291802#?page=1> Смирнова Н.М. Педагогические условия повышения уровня культуры общения в студенческой среде. Автореферат дисс. ... канд. пед. наук. Науки. Н.Новгород. 2007. - 24 с.
3. Мутанова Д.Ю., Беркимбаев К.М., Есенкулова А.А., Аманов А.А. «Коммуникативная культура, коммуникативная компетентность и профессиональная компетентность как компонент будущих учителей в языковой среде обучения» 7-я Международная конференция SCIEURO «Последние тенденции в управлении наукой и технологиями» в Лондоне, 23-29 января 2017 г., стр.119.
4. Сидоренко, Е. В. Тренинг коммуникативной компетенции в деловом взаимодействии [Текст] / Е.В.Сидоренко. - Санкт-Петербург: Речь, 2003. - 208 с.
5. Трофимова Г. С. Педагогическая коммуникативная компетентность: теоретические и прикладные аспекты: монография. - Ижевск: УдГУ, 2012. - 116 с.

Шарипова Айгуль Максуновна
aigul_sha@mail.ru
Карагандинский технический университет имени Абылкаса Сагинова
Караганда, Республика Казахстан

МЕЖЛИЧНОСТНАЯ ВЕЖЛИВОСТЬ В ЛИНГВИСТИКЕ

В статье рассматривается происхождение категории вежливости как неотъемлемой части жизни в любом человеческом обществе. Вежливость - важное понятие в повседневном общении, но за последние годы она также становится все более популярной как предмет изучения прагматики и других дисциплин.

Ключевые слова: категория вежливости, межкультурная коммуникация, межличностные отношения, социальная дистанция, социолингвистика.

Зарождение категории вежливости в лингвистике связывается с исследованиями англо-американского направления второй половины XX века. В 60-х и 70-х годах в работах Э. Гоффмана, а также П. Браун и С. Левинсона были опубликованы основополагающие тезисы по изучению форм вежливого обращения. В зарубежной лингвистической литературе придается большое значение разработке теории вежливости (P. Brown, S. Levinson, 1987; B. Fraser, 1990; G. Kasper, 1996), так как считается, что данная категория играет немаловажную роль в процессе коммуникации.

В процессе социализации компетентные взрослые члены в каждом обществе учатся вести себя вежливо, лингвистически и иначе. Следовательно, вежливость не родилась как инстинктивное свойство человечества, но это феномен, который был сконструирован в рамках социокультурных и исторических процессов.

Исторически следы английского слова «вежливый» можно найти в 15 веке. Однако этимологически оно происходит от латинского слова *politus* позднего средневековья, означающего «сглаженный и заверченный». Термин «вежливый» был синонимом таких понятий, как «изысканный», «отполированный», когда люди были обеспокоены. В 17 веке вежливый человек определялся как «человек с утонченными вежливыми манерами», согласно Оксфордскому словарю этимологии.

Элих К. считает, что во французском, испанском, немецком и голландском языках такие ценности вежливости, как «лояльность» и «взаимное доверие», использовались представителями высшего класса в средние века, чтобы отличить себя от остальных людей. Элиас Н. утверждает, что в период Возрождения не только люди высшего класса, но и остальные люди были озабочены улучшением социальных манер и социального такта, а также цивилизованным обществом. Учет, которым человек обязан другому, имел большое значение для поддержания и баланса социальных отношений; более того, необходимо определить взаимные обязательства и обязанности людей из всех слоев общества.

Поскольку каждое языковое взаимодействие неизбежно носит социальный характер, межличностные отношения влияют на то, что говорят собеседники, и разговорные конфликты, которые считаются неотъемлемой частью всех человеческих обменов, возникают, если такие отношения не принимаются во внимание.

Согласно Лакоффу (1973), вежливость - это система, которую общество развивает, чтобы уменьшить трение, присущее коммуникативным взаимодействиям; следовательно, это ни в коем случае не хаотическое, а скорее «стратегическое избегание конфликта», которое в дальнейшем может быть «измерено с точки зрения степени усилий, приложенных для избежания конфликтной ситуации» (Leech, 1980, с.109). Еще одна цель, которой служит вежливость, предложена Гранди (2000) как степень, в которой языковые действия говорящего соответствуют ожиданиям адресата относительно того, как они должны быть выражены. Другими словами, эти определения выходят за рамки объяснения того, из чего состоит языковая вежливость, и охватывают цель, которой она служит, а именно систематическое избегание конфликтов в форме заботы и осведомленности о других [43, с.262].

Вежливость на английском языке означает проявление уважения к другим и демонстрацию безупречной само презентации. В Оксфордском словаре английского языка термины вежливость (или

вежливость) определены как «иметь или демонстрировать поведение, уважительное и внимательное по отношению к другим людям». Происхождение этих терминов восходит к пятнадцатому веку и происходит от позднесредневекового латинского слова «политус», что означает «гладить, полировать». Они приобрели особую известность в конце 17 - начале 18 века в Англии (Klein). Тщательный анализ термина вежливость (вежливость), как он определен в Оксфордском словаре английского языка, выявляет по крайней мере два разных, но частично совпадающих смысла, в которых он использовался [62, с. 345].

Вежливость - неотъемлемая часть жизни в любом человеческом обществе. Всякий раз, когда мы обращаемся к человеку, мы выбираем, как вежливым быть, начиная от вежливой формы, такие как «уважаемый профессор N» более разговорное выражение «привет, N». То, какую степень вежливости мы выбираем, не только отражает то, насколько мы близки к человеку, но также помогает создать или поддерживать чувство близости или дистанции.

Браун и Левинсон утверждали, что три аспекта межличностных ситуаций универсально связаны с вежливостью:

- а) относительная власть адресата над говорящим;
- б) степень навязывания совершаемого действия;
- в) социальная дистанция между говорящим и адресатом.

Согласно Брауну и Левинсону, говорящие используют более вежливый язык, когда обращаются к людям с высоким статусом, чем к людям с равным или низким статусом, когда просят о большом одолжении, чем о маленьком одолжении, и когда обращаются к незнакомым людям, чем к знакомым. Многие исследования подтвердили прогнозируемое влияние на вежливость власти и навязывание власти (например, R. Brown & Gilman, 1989; Holtgraves & Yang, 1992). С тех пор как Пенелопа Браун и Стивен Левинсон впервые разработали теорию лингвистической вежливости, большинство социолингвистических исследований рассматривали вежливость в терминах «лица» [45, с. 145].

Социальная сплоченность зависит от осознания и учета «потребностей лица» других. У каждого участника нормального человеческого общества есть два типа потребности в лице: позитивная потребность в лице и негативная потребность в лице. Потребность в положительном лице - это позитивное последовательное представление о себе или «личности» (в первую очередь, включая желание, чтобы это представление о самом себе ценилось и одобрялось), заявленное взаимодействующими лицами, а отрицательная потребность в лице - это «основная претензия на личную территорию, право не отвлекаться - т.е. на свободу действий и свободу от навязывания». Позитивная вежливость отвечает потребностям позитивного лица человека и включает в себя такие речевые акты, как комплименты, приглашения и приветствия. Он выражает добрую волю и солидарность. «Негативная вежливость» направлена на удовлетворение потребностей человека в негативном лице и включает в себя косвенность и извинения. Он выражает уважение [56, с.87].

Наряду с теорией вежливости мы концептуализируем вежливость как значимый способ обозначения (или отражения) социальной дистанции и как средство создания (или регулирования) социальной дистанции от собеседника. Например, говорящий может выбрать очень вежливый способ обращения к коллеге, чтобы отразить относительно большую межличностную дистанцию между ними, а также увеличить социальную дистанцию между ними. Литература по теме вежливости, как показывает приведенное выше исследование, сосредоточена на вежливости как знаке социальной дистанции.

Вопрос о психологической идентичности человека - это сложный вопрос, выходящий за рамки изучения коммуникации в психологии, социологии и философии. Тем не менее, существует важный аспект идентичности, который был признан существенным элементом любого общения, а именно межличностная идентичность индивидов в общении.

Один из самых важных способов, с помощью которого мы уменьшаем двусмысленность общения, - это делать предположения о людях, с которыми мы разговариваем. Простейший пример, когда мы начинаем говорить с кем-то, мы пытаемся говорить с ним на языке, который, как мы знаем, он поймет в одноязычном речевом сообществе, что редко является проблемой, но во все более многоязычном международном деловом сообществе это становится серьезной проблемой, которая должна быть решена в самом начале общения.

Многие аспекты языковой формы зависят от того, как говорящие анализируют отношения между собой. Выбор терминов обращения является одним из первых признанных социолингвистами.

Лицо - это действительно парадоксальное понятие. Под этим мы подразумеваем, что у него есть две стороны, которые кажутся противоположными. С одной стороны, в человеческих

взаимодействиях у нас есть потребность быть вовлеченными с другими участниками и показывать им свою вовлеченность. С другой стороны, нам нужно сохранять некоторую степень независимости от других участников и показывать им, что мы уважаем их независимость. Эти две стороны лица - взаимодействие и независимость - создают парадоксальную ситуацию во всех коммуникациях, поскольку оба аспекта лица должны проецироваться одновременно в любой коммуникации.

Для представления этого понятия в социолингвистической литературе используется много других терминов. Один из них положительное лицо, например, основанное на идее о положительном и отрицательном полюсах магнетизма. Положительные полюса магнетизма. Положительные полюса магнита притягиваются, и по аналогии, вовлеченность, как было сказано, является аспектом общения, в котором два или более участников проявляют свое общее притяжение друг к другу [58, с. 47].

Взаимодействие также называют вежливостью солидарности; опять же, по той причине, что социолингвисты хотят подчеркнуть, что этот аспект лица показывает, что у участников есть общее. Любой из этих терминов может быть приемлемым в некоторых контекстах, но мы считаем, что термин «взаимодействие» наиболее ясен и создает наименьшее количество аналитических осложнений для читателя.

Независимый аспект лица подчеркивает индивидуальность участников. Он подчеркивает их право не быть полностью подчиненными групповым или социальным ценностям и быть свободными от навязывания других. Независимость показывает, что человек может действовать с определенной степенью автономии и что он уважает права других на свою собственную автономию и свободу передвижения или выбора.

Любое общение - это риск для собственного лица и в то же время риск для другого. Мы рискуем собственным взаимодействием, если не включаем в наши отношения других участников. То есть, если мы исключаем других, в это может увеличить нашу собственную независимость, это в то же время уменьшает наше собственное взаимодействие. Глядя на это с точки зрения другого человека, если мы придаем слишком большое участие другому человеку, мы рискуем его независимым лицом. С другой стороны, если мы дадим им слишком много независимости, мы рискуем их взаимодействием.

С точки зрения отношений лиц мы уже говорили выше, что любая коммуникация основана на обмене символической системой, и что такой обмен уже в некоторой степени является выражением взаимодействия. Если переговоры ведутся между участниками на разных языках (но, конечно, с переводчиками), то это ситуация меньшего взаимодействия или большей независимости, чем если бы переговоры велись на одном языке. Поэтому вопрос о том, должны ли дискуссии вестись на отдельных языках при посредничестве переводчиков или же они должны вестись на общем языке, - это вопрос отношений лиц. Естественно, конечно, если переговоры идут на родном языке одного из участников (или группы участников), это склонит чашу весов вовлеченности в их сторону. Это даст другим участникам ощущение, что их собственная независимость ограничена, возможно, даже чрезмерно. В то же время настойчивое использование отдельных языков для преодоления этой проблемы может породить чувство слишком большой независимости, которое может ощущаться как враждебность или нежелание прийти к общему согласию. Выбор языка в дискурсе - это не просто вопрос практического выбора, определяемого эффективностью передачи информации. Каждый такой выбор также является предметом переговоров лиц участников.

Вежливость - важное понятие в повседневном общении, но за последние тридцать лет она также становится все более популярной как предмет изучения прагматики и других дисциплин. Однако академическое изучение вежливости привело к растущей дихотомии концепции между интуитивным пониманием вежливости обычных ораторов и техническими концептуализациями вежливости, разработанными исследователями. Watts, Ide и Ehlich (1992) предполагают, что эти две точки зрения разошлись до такой степени, что их необходимо четко дифференцировать на здравый смысл или первичные концепции, теоретические или второстепенные концепции вежливости.

Список литературы:

1. Абишева К.М. Основы теории межкультурной коммуникации: монография / Абишева К.М. Министерство образования и науки Республики Казахстан, Университет «Туран-Астана». - Астана: Туран-Астана, 2008. - 224 с.: ил. - (Современное лингвистическое образование). - Библиогр.: с. 213-216.

2. Абрамова Г.И., Дмитрюк Н.В., Бердимуратов Т.Б. Межкультурное общение; диалог культур как диалог сознаний // Языковое сознание: устоявшееся и спорное. XIV Международный симпозиум по психолингвистике и теории коммуникации. Тезисы докладов. - Москва, 29-31 мая 2003 г. / Редактор Е.Ф.Тарасов. - М., 2003. - С. 7 - 8.

3. Акишина А.А., Формановская Н.И. Русский речевого этикет. — М.: Русский язык, 1975. - 183 с.
4. Алпатов В.М. Категория вежливости в современном японском языке. -М.: Наука, 1973.- 110 с.
5. Арутюнова Н.Д. Национальное сознание, язык, стиль // Лингвистика на исходе XX века: Тезисы докладов международной конференции. - М., 1995.-Т.1.-С.32-33.
6. Аршавская Е.А. Речевого этикет современных американцев США (на материале приветствий) // Национально-культурная специфика речевого поведения. - М.: Наука, 1977. - С. 268-277.
7. Байбурин Ю.А.К. Некоторые вопросы этнографического изучения поведения // Этнические стереотипы поведения. -Л.: Наука, 1985. - С.7
8. Байбурин А.К. Об этнографическом изучении этикета // Этикет у народов Передней Азии. - М.: Наука, 1988. - С.12-37.
9. Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. Этнографические очерки. - Л.: Наука, 1990. - 165 с.
10. Байкова Л.И. Проблема речевого этикета в аспекте современной лингвистики // Филология и культура: М-лы IV Международной научной конференции 16-18 апреля 2003 г. /Отв. Ред. Н.Н.Болдырев. - Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р.Державина. - С. 189 - 191.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Шарипова Айгуль Максұновна
Әбілқас Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
ТІЛ БІЛІМІНДЕГІ ТҮЛҒААРАЛЫҚ СЫПАЙЫЛЫҚ

Мақалада кез келген адамзат қоғамындағы өмірдің ажырамас бөлігі ретінде сыпайылық категориясының шығу тегі қарастырылады. Сыпайылық күнделікті қарым-қатынаста маңызды ұғым болып табылады, бірақ соңғы жылдары ол прагматика мен басқа да пәндердің зерттеу пәні ретінде танымал бола бастады.

Тірек сөздер: сыпайылық категориясы, мәдениетаралық қарым-қатынас, түлғааралық қарым-қатынас, әлеуметтік қашықтық, әлеуметтік лингвистика.

Sharipova Aigul
Karaganda Technical University named after A.Saginov
Karaganda, Republic of Kazakhstan
INTERPERSONAL POLITENESS IN LINGUISTICS

The article deals with the origin of the category of politeness as an integral part of life in any human society. Politeness is an important concept in everyday communication, but in recent years it has also become increasingly popular as a subject of study in pragmatics and other disciplines.

Key words: politeness category, intercultural communication, interpersonal relations, social distance, sociolinguistics.

List of literature:

1. Abisheva K.M. Fundamentals of the theory of intercultural communication: monograph / Abisheva K.M. Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, Turan-Astana University. - Astana: Turan-Astana, 2008. - 224 p.: ill. - (Modern linguistic education). - Bibliogr.: pp. 213-216.
2. Abramova G.I., Dmitryuk N.V., Berdimuratov T.B. Intercultural communication; dialogue of cultures as a dialogue of consciousness // Language consciousness: established and controversial. XIV International Symposium on Psycholinguistics and Communication Theory. Abstracts of reports. - Moscow, May 29-31, 2003 / Editor E.F.Tarasov. - M., 2003. - pp. 7-8.
3. Akishina A.A., Formanovskaya N.I. Russian speech etiquette. - M.: Russian language, 1975. - 183 p.
4. Alpatov V.M. The category of politeness in the modern Japanese language. - M.: Nauka, 1973.- 110 p.
5. Arutyunova N.D. National consciousness, language, style // Linguistics at the end of the XX century: Abstracts of reports of the international conference. — M., 1995.-Vol.1.-pp.32-33.
6. Arshavskaya E.A. Speech etiquette of modern Americans of the USA (on the material of greetings) // National-cultural specificity of speech behavior. - М.: Nauka, 1977. - pp. 268-277.
7. Baiburin Yu.A.K. Some issues of ethnographic study of behavior // Ethnic stereotypes of behavior. -L.: Nauka, 1985. - p.7
8. Baiburin A.K. About the ethnographic study of etiquette // Etiquette among the peoples of the Near East. - М.: Nauka, 1988. - pp.12-37.
9. Baiburin A.K., Toporkov A.L. At the origins of etiquette. Ethnographic essays. - L.: Nauka, 1990. - 165 p.
10. Baykova L.I. The problem of speech etiquette in the aspect of modern linguistics // Philology and culture: Proceedings of the IV International Scientific Conference on April 16-18, 2003 /Ed. by N.N.Boldyrev. - Tambov: Publishing House of TSU named after G.R.Derzhavin. - pp. 189-191.

Шарипова Айгуль Максуновна
aigul_sha@mail.ru
Карагандинский технический университет имени А.Сагинова
Караганда, Республика Казахстан

ПРИНЦИПЫ ВЕЖЛИВОСТИ В СТРУКТУРЕ КОММУНИКАТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ

В статье рассматривается речевой этикет, связанный с понятием этикета, который определяется как набор правил поведения, связанных с отношением к людям (манеры, формы обращения и приветствия, поведение в общественных местах и даже манера одеваться).

Ключевые слова: речевой этикет, речевое поведение, принцип вежливости, когнитивная интерпретация, ассоциативный эксперимент, межкультурная коммуникация, межличностные отношения, социальная дистанция, социолингвистика.

Под речевым этикетом мы понимаем систему правил общения, которые предписываются обществом для установления общения между собеседниками, для общения людей с разным социальным статусом в формальных и неформальных ситуациях. Это означает, что речевой этикет - это не только функционально-семантическое поле единиц общения, используемых в вежливых ситуациях общения [Формановская 1982], но и относящееся к семиотическому и социальному понятию этикета в целом, и, следовательно, выполняет регулирующую роль в выборе решения регистра полового акта, который проявляется в конкретных речевых актах [Арутюнова 1981]. Именно поэтому в человечестве существует особая система ритуалов и формул, позволяющая поддерживать дружеский тон вербального общения.

Этикет, регулирующий поведение людей в стандартных ситуациях, является важной частью культуры. Несоблюдение этикета общения приводит к недопониманию и культурному шоку.

Правила этикета связаны с традициями, обычаями людей, поэтому сравнение их может оказаться очень полезным для изучения национальных особенностей общения. Повторяя типичные ситуации в прямом общении, речевой этикет существует в виде стереотипных, клишированных фраз, устойчивых коммуникативных единиц. Кроме того, под речевым этикетом понимается «микробиологическая устойчивая формула общения, принятая и предписанная обществом для установления контакта между собеседниками и поддержания коммуникации» [46, с. 234].

Речевой этикет - важная составляющая национальной культуры. Он представляет собой базовые знания людей, говорящих на этом языке, и поэтому получение знаний о системе национальных особенностей речевого этикета необходимо для нормального общения людей, принадлежащих к разным культурам.

С теоретической точки зрения понятие вежливости получило развитие в современной прагматике в рамках теории речевого общения. Одним из принципов является принцип вежливости, влияние которого часто играет основную роль при произнесении высказывания. Вежливость можно определить как принцип социального влияния, в основе которого - уважение к партнеру. Этот общий принцип выражается во всех видах человеческих соотношений - вербальных и невербальных.

Принцип вежливости, регулирующий отношения между человеком и обществом, относится к сфере этикета поведения. Этикет определяется как «социально обусловленные нормы поведения в обществе. Любому члену общества приписывается определенный стиль поведения в соответствии с егосоциальной характеристикой. Речевой этикет регулирует речевое поведение членов общества. В процессе общения они могут быть либо слушателями, либо говорящими в различных социальных ситуациях общения. Правила речевого этикета варьируются в сфере общения, ситуации общения и зависят от таких экстралингвистических факторов, как роль и личные отношения коммуникантов. Степень детерминированности речевого поведения говорящего зависит от степени стандартизации того или иного речевого акта, той или иной ситуации общения.

Можно выделить два типа ситуаций. К первому типу относятся ситуации, в которых речевое поведение говорящего ритуализировано. Значит, у таких ситуаций есть определенный набор форм. И динамик использует их автоматически. Этикетные (ритуализированные) речевые ситуации - это

речевые действия, выражающие реакцию на поведение других людей: выражение благодарности, соболезнования, поздравления, пожелания, объявления войны и т.д.

Ко второму типу относятся такие речевые ситуации, в которых говорящий имеет набор вариантов для выражения своего коммуникативного намерения. Выбор формы определяется факторами экстралингвистического характера. Выбор формы определяется экстралингвистическими факторами, такими как статус, положение, возраст коммуникантов, условия общения, степень социальной и психологической дистанции и т.д. Выбор адекватной формы в ситуациях, которые описывается наличием вариантов выражения, тесно связано с понятием нормы. С одной стороны, норма определяется как «устойчивая реализация языковой системы, которая понимается обществом как правильная, обязательная». С другой стороны, они понимаются как «набор правил», определяющих стратегию выбора одного из вариантов в зависимости от параметров социальной ситуации. Понятие нормы служит центральным понятием при описании речевого поведения и отправной точкой при определении понятия вежливости.

Следование принципу вежливости означает, что человек должен учитывать интересы других людей, учитывать их мнение, желания, чувства, способствовать выполнению возложенных на него задач. В конечном итоге, сохранить цель принципа вежливости означает достичь эффективности социальной корреляции путем «сохранения социального баланса и близости». В прагматической теории речевого общения вежливость рассматривается как универсальный принцип, играющий более важную роль в практике речевого соотношения, чем принцип сотрудничества [10, с. 192].

Социальное поведение регулируется правилами. И речевая деятельность не исключение. Хотя нормы речевого поведения включены в систему образования, они относятся к сфере договоренностей между обязанными членами общества с точки зрения общения. Задача прагматиков - найти и сформулировать их. Грайс разработал более развернутый и системный опыт формулирования правил общения, который получил название «принцип сотрудничества». Требуется внести вклад в речь в соответствии с целью речевого акта. Грайс разработал механизмы речевой импликации. Информация, передаваемая в речевом акте, делится на две части. То, что говорится, что было сказано, представляет собой логическое содержание высказывания. Для всей остальной части информации, которую слушатель может извлечь из конкретного высказывания, Грайс ввел термин «импликатура». Импликатуры делятся на два типа - конвенциональные и нетрадиционные, в частности «конвенциональные импликатуры». Обычные импликатуры включают все те аспекты информации, не связанные с условием истины, которые передаются высказыванием только в силу значения слов или форм. Разговорные импликатуры связаны с языковым значением высказывания только косвенным способом. Они выводятся из значения предложения, но существуют потому, что участников речевого акта связывает одна цель коммуникативного сотрудничества.

Коммуникативные постулаты или «общепринятые максимы» вытекают из общего принципа сотрудничества [1975]: постулат количества, постулат качества, постулат релевантности, постулат способа выражения.

Данные постулаты позволяют говорящему воплотить свое коммуникативное намерение, не прибегая к словесному выражению того, что слушатель может с помощью этих постулатов вывести из непосредственного смысла высказывания. Они служат для объяснения того, как «значение говорящего» может включать в себя нечто большее, чем буквальное значение предложения.

Принцип вежливости, регулирующий отношения между «я» и «другими», также имеет большое значение. К этому принципу относятся следующие принципы:

- 1) принцип такта (учитывать интересы других людей);
- 2) принцип щедрости (не беспокойте других);
- 3) принцип одобрения (хвалить других);
- 4) принцип скромности (похвал не приемлет);
- 5) принцип согласия (избегать возражений);
- 6) принцип симпатии (выражать одолжение).

Для выявления ассоциативных особенностей вежливости у носителей английского и русского языков был проведен эксперимент. Метод интервью был выбран в качестве основного для этого эксперимента. Респондентами выступили несколько жителей США, Канады, Великобритании, России и Казахстана. Результаты опроса были выявлены и использованы для создания ассоциативного поля концепта «вежливость» в английском языке и для сравнительного анализа этого концепта в русском и английском языках.

Ассоциативное поле - это совокупность реакций, то есть реакций на слова-стимулы. Он создается после обработки результатов ассоциативного эксперимента. Ассоциативный эксперимент бывает двух видов:

- свободный
- направленный.

Свободный и ассоциативный эксперимент означает, что его участники могут ответить на стимул любым словом. В случае направленного ассоциативного эксперимента реакция ограничивается некоторыми заранее заданными условиями (например, необходимостью использовать определенную часть речи или конструкции).

В исследовании использовались как свободные, так и направленные ассоциативные эксперименты. Для носителей русского и английского языков были составлены две анкеты (Приложение А). Этот опрос был загружен на веб-сайты Facebook, American Chat-Room и British Chat-Room, В контакте и Инстаграмм. Ответы разнообразны, хотя есть некоторые общие идеи.

В первом опросе приняли участие около 60 респондентов в возрасте от 16 до 50 лет из США, Великобритании и Канады. Им предложили ответить на вопросы анкет (Приложение А):

Проанализировав ответы, можно сказать, что 64% респондентов используют специальные слова, 26% - специальные конструкции, а 10% - как специальные слова, так и конструкции.

Очевидно, что британцы и американцы в основном используют особые слова, например, пожалуйста, спасибо, чтобы выразить вежливость.

Что касается специальных конструкций, то отмечалось следующее: «Могли бы вы..., не могли бы вы..., не могли бы вы...».

Интересно отметить, что больше всего конструкций использовали респонденты из Великобритании. Можно предположить, что для британцев важно не одним словом показать свое вежливое отношение к кому-либо, а целые конструкции.

Приведем некоторые ответы на второй вопрос, чтобы проиллюстрировать концепцию вежливости на английском языке:

Sorry, what time is it? Could you tell me the time? Excuse me, can you show me the way to the nearest store? Sorry, please tell me where I can buy the book. Excuse me, where can I have a snack? / Извините, а сколько сейчас времени? Не могли бы вы сказать мне время? Простите, вы можете показать мне дорогу до ближайшего магазина? Извините, подскажите, пожалуйста, где я могу купить книгу. Простите, а где я могу перекусить?

В большинстве ответов начальное слово было «может», с упоминанием «пожалуйста».

На вопрос Что для вас значит «вежливость»? некоторые ответы дают хорошее представление о проблеме. Практически все респонденты охарактеризовали не слово «вежливость», а вежливого человека.

При этом британские респонденты чаще всего отмечали, что вежливый человек проявляет внимание, уважение к другим людям; вежливый, уважительный, внимательный и чуткий по отношению к другим людям; заботится о других; думать о других; кто знает других людей; часто употребляют слова «пожалуйста» и «спасибо»; (каждый критерий назвали более 50% респондентов). Один из ответов содержал повторение нескольких характеристик (39%): вежливый человек - это тот, кто говорит «пожалуйста» и «спасибо» и уважает других людей; человек, который использует манеры; говорит «пожалуйста» и «спасибо». Лишь немногие ответы содержали другие характеристики (11%): вежливый человек сдержан, тактичен, спокоен и крут, дружелюбен, добр, приятен. Последним этапом обработки данных была их когнитивная интерпретация. На последний вопрос их ответы были интерпретированы. Здесь использовалась прямая когнитивная интерпретация реакции. Важно отметить, что с помощью этого метода интерпретируются все партнеры, в том числе и отдельные. Сходные по своему семантическому содержанию соратники объединяются в единый когнитивный дескриптор, который формулируется вербально. В качестве названия сформулированного когнитивного дескриптора выбирается наиболее стилистически нейтральное слово.

Список литературы:

1. Вежибская А. Сопоставление культур через посредство лексики и прагматики / Пер. с англ. А.Д.Шмелева. - М.: Языки славянской культуры, 20016.- 272 с.

2. Виссон Л. Русские проблемы в английской речи. Слова и фразы в контексте двух культур / Пер. с англ. - М.: Р. Валент, 2003. - 192 с.

3. Володина М.В. Выражение вежливости и смягченности при волеизъявлении в итальянском и русском языках // Россия и Запад: диалог культур: Доклады 7-й конференции. Том 1. - М.: НОПАЯЗ: 2000. Выпуск8. - С.189-195.
4. Габитов Т.Х. Культурология: учебник / Т.Х. Габитов. - Алматы: Юрид. лит., 2006. - (Электронная книга). - CD.
5. Газизов Р.А. Национальные особенности этикетного общения немцев и русских // Филология и культура: М-лы IV Международной научной
6. Конференция 16-18 апреля 2003 г. /Отв. Ред. Н.Н.Болдырев. - Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р.Державина. - С. 197 - 199. 44.
7. Гарская Л.В., Маковецкая Н.А. Семантические отношения членов синонимического ряда со значением «вежливый» (Опыт типологического исследования на материале английского и русского языков) // Функционирование языковых единиц в речи и тексте: Сб.науч. тр. - Воронеж: ВГУ, 1987. - С. 109-118.
8. Гармашова И.В. Русские глазами юаровцев. Персонафицированный портрет // Русский язык за рубежом. - 2000, №1. - С. 93-99.
9. Гауриева Г.М. Intercultural aspects in foreign language teaching: theory and practice: учебное пособие на английском языке / Г.М. Гауриева; Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. - Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2019. - 143 с. : ил., табл. - Библиогр.: с. 118-121
10. Германова Н.Н. Национально-культурная специфика речевых реакций на комплимент // Сопровождение семинара «Этнопсихолингвистические аспекты речевого общения»: Тезисы докладов. 4.1. - М.: Самарканд, 1990. - С.24-26.
11. Жельвис В.И. Эти странные русские. - М.: Эгмонт России Лтд., 2002. - 64 с.
12. Залевская А.А. Национально-культурная специфика картины мира и различные подходы к ее исследованию // Языковое сознание и образ мира: Сборник статей / Отв. ред. Н.В.Уфимцева. - М., 2000. - С.39 - 54.
13. Зацепина Е.А. К изучению концепта вежливость // Коммуникативное поведение. Вып. 17. Вежливость как коммуникативная категория / Науч. ред.
14. Черкасова Г.А. Русский ассоциативный словарь. Т. 1-6. - М., 1994-1998. Карпова Е.В. Стратегии вежливости в современном английском языке.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Шарипова Айгуль Максуновна
Ә.Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
КОММУНИКАТИВТІ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ ҚҰРЫЛЫМЫНДАҒЫ
СЫПАЙЫЛЫҚ ПРИНЦИПТЕРІ

Мақалада әдептілік ұғымымен байланысты сөйлеу этикеті қарастырылады, ол адамдарға деген қарым-қатынасқа байланысты мінез-құлық ережелерінің жиынтығы (әдептілік, үндеу және сәлемдесу формалары, қоғамдық орындардағы өзін-өзі ұстау және тіпті киіну тәсілі).

Тірек сөздер: сөйлеу этикеті, сөйлеу тәртібі, сыпайылық принципі, когнитивтік интерпретация, ассоциативті эксперимент, мәдениетаралық қарым-қатынас, тұлғааралық қарым-қатынас, әлеуметтік қашықтық, әлеуметтік лингвистика.

Sharipova Aigul
Karaganda Technical University named after A.Saginov
Karaganda, Republic of Kazakhstan
PRINCIPLES OF POLITENESS IN THE STRUCTURE OF
COMMUNICATIVE BEHAVIOR

The article touches upon an etiquette associated with the concept of etiquette, which is defined as a set of rules of conduct related to the attitude towards people (manners, forms of address and greetings, behavior in public places and even manner of dressing).

Key words: speech etiquette, speech behavior, politeness principle, cognitive interpretation, associative experiment, intercultural communication, interpersonal relations, social distance, sociolinguistics.

List of literature:

1. Vezhbtskaya A. Comparison of cultures through the medium of vocabulary and pragmatics / Translated from English by A.D.Shmeleva. - M.: Languages of Slavic culture, 20016.- 272 p
2. Visson L. Russian problems in English speech. Words and phrases in the context of two cultures / Translated from English - M.: R. Valent, 2003. - 192 p.
3. Volodina M.V. Expression of politeness and moderation in the expression of will in Italian and Russian // Russia and the West: dialogue of cultures: Reports of the 7th Conference. Volume 1. - Moscow: NOPAYAZ: 2000. Issue 8.-pp. 189-195.

4. Gabitov T.H. Culturology: textbook / T.H. Gabitov. - Almaty: Jurid. lit., 2006. - (E-book). - CD.
5. Gazizov R.A. National peculiarities of etiquette communication of Germans and Russians // Philology and culture: M-ly IV International Scientific
6. Conference on April 16-18, 2003 /Ed. by N.N.Boldyrev. — Tambov: Publishing House of TSU named after G.R.Derzhavin. - pp. 197 - 199. 44.
7. Garskaya L.V., Makovetskaya N.A. Semantic relations of members of the synonymic series with the meaning of «polite» (Experience of typological research on the material of English and Russian languages) // Functioning of linguistic units in speech and the text: Sat.nauch. tr. - Voronezh: VSU, 1987. - pp. 109-118.
8. Garmashova I.V. Russians through the eyes of yarovites. Personalized portrait // Russian language abroad. - 2000, No. 1. - pp. 93-99.
9. Gureeva G.M. Intercultural aspects in foreign language teaching: theory and practice: textbook in English / G.M. Gaurieva; L.N. Gumilev Eurasian National University. - Nur-Sultan: L.N. Gumilyov ENU, 2019. - 143 p.: ill., tab. - Bibliogr.: pp. 118-121
10. Germanova N.N. National-cultural specificity of speech reactions to a compliment // Meeting-seminar Ethnopsycholinguistic aspects of speech communication: Abstracts of reports. 4.1. - Moscow: Samarkand, 1990. - pp.24-26.
11. Zelvis V.I. These strange Russians. - Moscow: Egmont of Russia Ltd., 2002. - 64 p.
12. Zalevskaya A.A. National-cultural specificity of the worldview and various approaches to its research // Linguistic consciousness and the image of the world: A collection of articles / Ed. by N.V.Ufimtseva. - M., 2000. - pp.39-54.
13. Zatssepina E.A. To the study of the concept of politeness // Communicative behavior. Vol. 17. Politeness as a communicative category / Scientific ed.
14. Cherkasova G.A. Russian associative dictionary. Vol. 1-6. - M., 1994-1998. Karpova E.V. Politeness strategies in modern English.

УДК 801.82
МРНТИ 17.71.91

**Чочкина Майя Петровна
Кантырова Кун-Тана Александровна
Горно-Алтайский государственный университет
Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия**

СИМВОЛИКА ВЕЩНОГО МИРА В ЭПОСЕ: ПОСОХ

В статье рассматривается символика вещного мира в алтайском фольклоре. На примере посоха рассматривается его соотнесенность определенному миру (верхнему или нижнему).

Ключевые слова: вещный мир, символика, посох, верхний мир, нижний мир, Хан-Эрлик.

Любой предмет отражает миропонимание своего создателя, который вкладывает в изготовленную вещь представления о мире, свойственные также всему своему народу на конкретном этапе исторического развития. Поэтому выявление смыслов, которыми люди наделяли предметы, позволяет реконструировать мировоззрение того или иного общества.

Представление о символическом значении той или иной вещи можно получить, исследуя её форму, материал, из которого она изготовлена, отделку, выполняемые ей функции в народном быту. Также многое можно узнать из её названия.

С.М. Карымовой была отмечена интересная особенность представлений о вещном мире тюркских народов – практически полное отсутствие преданий и легенд о генезисе вещи. В мифах о сотворении мира говорится, что ряд предметов уже существовал, с их помощью происходило создание мира (посох, черпак, ковш и т.д.). Вещный мир представлялся не столько достижением человека, сколько данностью мира божественного. Орудия труда, созданные богами верхнего (Тенгри, Ульгень) или нижнего мира (Эрлик), проникают в жизнь человека вместе с самим актом творения мира [9].

В.А. Муйтуева в своем труде «Традиционная религиозно-мифологическая картина мира алтайцев» (2004) пишет: «Базисным паттерном (фундаментом) в космогоническом мировоззрении алтайцев является дуализм. Мир, по представлениям алтайцев, создан Кудаем (Тенгри) и Эрликом-Бием. Эрлик-Бий как страшный брат Кудая – активнее, его доля в создании мира больше, чем у

младшего брата. Кудай создает ровную и гладкую землю, а Эрлик-Бий создает болота и горы. Кроме того, весь материальный, животный и растительный мир создан ими. Поэтому только на основании дуализма можно правильно понять религиозно-мифологическую картину мира алтайцев, его духовную и материальную культуру, значения табу, обрядов и традиций и т.п.» [2, с. 80]

В мифологиях многих народов в создании мира вещи и орудия активно не применяются, но затем в рассказах о строительстве космоса появляются первые орудия, напрямую участвующие в этой деятельности. Использование человеком определенных орудий стало важнейшим фактором происхождения культуры как таковой, потому что при помощи вещи или орудия человек стал преобразовывать окружающий мир. Поэтому самые простые предметы участвуют в сотворении мира и, тем самым став священными, становятся непременным атрибутом шаманских ритуалов.

Одним из таких священных предметов в алтайской мифологии выступает *тайак* 'посох'. Посох во многих мифах о сотворении мира является одним из главных орудий, с помощью которого происходит упорядочивание изначального хаоса. А.М. Сагалаев отмечал, что «посох – первое орудие, упоминаемое в космогонических мифах урало-алтайских народов Западной Сибири, первый атрибут божества, используемый им в процессе достройки мира». Возможно, что палка, как наиболее простое орудие, могла стать первой вещью, наделенной смыслом именно в человеческом понимании, первой вещью-знаком. Многие исследователи шаманизма приходят к выводу, что посох хронологически и мифологически предшествовал бубну. Судя по данным южносибирской археологии, посохи известны как минимум со времен афанасьевской культуры, ими изобилует фольклор, изображение посохов есть на петроглифах [7, с. 18].

В алтайской мифологии обладателем посоха является злой дух (*Эрлик*), который, проткнув ею землю, создает нижний мир: «...*Эрлик* стал просить дать ему хотя бы небольшой кусочек земли, но *Тенгри* отказывал. В конце концов, после долгих стенаний и жалоб *Тенгри* согласился отдать *Эрлику* земли столько, сколько окажется под его посохом. Эрлик воткнул свой посох в землю и вынул его. Из-под земли через дыру вылез кабан, схватившийся за посох зубами, а за его хвост держалась змея, а за змею держалась лягушка, а за ней другие подземные гады. С ними же пришли в мир заразные болезни. А *Эрлик* вынул всех их и сказал – «Будьте врагами человеку!». Сам же быстро скользнул через дыру в Нижний мир. Разгневался *Тенгри* и запретил *Эрлику* появляться там, где светит Солнце» [7, с. 7]. Таким образом, он утверждает раздвоенность мироздания, иной мир и принадлежность человека к обоим мирам (так как в создании человека принимают участие как *Эрлик*, так и *Ульгень*).

Л.П. Потапов отмечает, что наиболее почитаемые духи в мифологии сибирских народов обязательно наделались посохом. А сам посох обладал особой магической силой [4].

Богатырь эпоса – это человек небесного происхождения, не знающий страха и поражения. Герой алтайского эпоса «Ак-каан», храбрый Тенек-Бёкё, опирающийся на железный посох в семь обхватов толщиной, одним ударом убил *Дельбегена*, его жену и быка. Когда этот герой шагал по земле, «горы качались», «море выходило из берегов», «холмы под его ступнями раздавливались» [1, с. 56].

В эпосе «*Алтай-Бучаай*» есть интересный эпизод. Когда герой попадает в беду, конь *Темичи-жерен* бежит на Алтай, к горе *Ак-тайга*: «Три года кружил вокруг Белой тайги, в конце трех лет на цельном месте открылась дверь. Вышла белоголовая в белой одежде Белая старуха, опираясь на золотой посох». Для того, чтобы оживить *Алтай-Бучаая*, старуха направляется на небо к *Ак-Бурхану*. Верхнее божество называет старуху «Дух Белого Алтая Ак-Эмеген» [1, с. 78].

В эпосе «*Маадай-Кара*», выдающемся памятнике героического эпоса алтайского народа, присутствие посоха упоминается не один раз. Так описывают каана Кара-Кула, мужа Кара-Гаади, зятя Эрлика:

«Он кровь народов льет рекой,
Пот подневольных пьет злодей,
Из черепа – его чёёчэй
И посох из людских костей.
Он душу красную твою
Загубит, черный живоглот»
[1, с. 90].

Посох Маадай-Кара символизирует ханскую власть, которую дал ему свыше брат Эрлика, Ульгень. Наличие посоха у двух главных противоположных по образу ханов, демонстрирует их отношение к Верхнему и Нижнему миру, т.е. отображает дуализм этого мира.

Путешествие – одно из центральных событий сакральной жизни. Герои эпоса почти всю жизнь проводят в дороге. Их уход можно рассматривать как путь в инобытие. Иногда об этом можно только догадываться, а иногда на это прямо указывается, и герой эпоса уподобляется шаману. Возможно, что отправление в путь в традиционном мировоззрении выступает метафорой ухода в иной мир, мир смерти. Поэтому живой человек (шаман) в жизни или богатырь в фольклоре должен был вернуться: путешествующему между мирами необходим посох, соединяющий миры и являющийся залогом возвращения.

Вещи, являясь надёжным буфером между своим создателем и природой и в то же время инструментом её познания и преобразования, служили человеку во всех областях его бытия. Окружающий мир открывался людям через вещи и действия с ними.

Основываясь на этих выводах, можно высказать предположение о том, что механизм символического осмысления вещного мира в общем и посох в частности ориентирован главным образом на оппозицию «своего» и «чужого» мира. Данное фундаментальное противопоставление может существовать в самых различных областях: область живых – область мертвых, мир людей – мир богов, человеческое – нечеловеческое, освоенное – неосвоенное, внутреннее – внешнее.

Список литературы:

1. Алтай баатырлар (Алтайские богатыри). – Т. 2. – Горно-Алтайск, 1960.
2. Львова Э.Л. Материалы к изучению истоков шаманизма // Этнография народов Сибири. – Новосибирск, 1984. – С. 84-91.
3. Муйтуева В.А. Традиционная религиозно-мифологическая картина мира алтайцев. – Горно-Алтайск, 2004.
4. Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. – СПб., 1883. – Вып. IV. Материалы этнографические. – 1026 с.
5. Потапов Л.П. Следы тотемистических представлений у алтайцев // СЭ, №4-5. –1935 – С. 134-152.
6. Потапов Л.П. Алтайский шаманизм. – Л.: Наука, 1991. – 321 с.
7. Радлов В. Из Сибири: страницы дневника. – М.: Наука, 1989. – 749 с.
8. Сагалаев А. М. Урало-алтайская мифология. Символ и архетип. – Новосибирск: Наука, 1991. – 156 с.
9. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Вещный мир / Львова Э.Л., Октябрьская И.В., Сагалаев А.М., Усманова М.С. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1988. – 225 с.

Электронный ресурс:

10. Карымова С.М. Особенности бытия вещи в традиционной культуре: автореф. ... дис. канд. философ. наук. Барнаул, 2010. URL: <http://cheloveknauka.com/osobennosti-bytiya-veschi-v-traditsionnoy-kulture>, свободный.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Чочкина Майя Петровна

Қантырова Күн-тана Александровна

Таулы-Алтай мемлекеттік университеті

Таулы-Алтай, Алтай Республикасы, Ресей

ЭПОСТАҒЫ ЗАТТЫҚ ӘЛЕМНІҢ СИМВОЛИКАСЫ: АСА ТАЯҚ

Мақалада Алтай фольклорындағы заттық әлемнің символикасы қарастырылады. Қызметкерлердің мысалында оның белгілі бір әлемге (жоғарғы немесе төменгі) қатынасы қарастырылады.

Тірек сөздер: заттық әлем, символизм, персонал, жоғарғы әлем, төменгі әлем, хан-Эрлик.

Chochkina Maya, Kantyrova Kun-Tana

Gorno-Altai State University

Gorno-Altaysk, Altai Republic, Russia

THE SYMBOLISM OF THE MATERIAL WORLD IN THE EPIC: STAVE

The article deals with the symbolism of the material world in the Altai folklore. On the example of the staff, its correlation to a certain world (upper or lower) is considered.

Keywords: material world, symbolism, staff, upper world, lower world, Khan-Erlik.

List of literature:

1. Altai baatylar (Altai Bogatyr). – Vol. 2. - Gorno-Altaysk, 1960.
2. Lvova E.L. Materials for the study of the origins of shamanism // Ethnography of the peoples of Siberia. – Novosibirsk, 1984. – pp. 84-91.
3. Muiutueva V.A. Traditional religious and mythological picture of the world of the Altaians. – Gorno-Altaysk, 2004.
4. Potanin G.N. Essays of North-Western Mongolia. – St. Petersburg, 1883. – Issue IV. Ethnographic materials. – 1026 p.

5. Potapov L.P. Traces of totemistic ideas among the Altaians // SE, No.4-5. -1935 – pp. 134-152.
6. Potapov L.P. Altai shamanism. – L.: Nauka, 1991. – 321 s.
7. Radlov V. From Siberia: diary pages. – M.: Nauka, 1989. – 749 p.
8. Sagalaev A.M. Ural-Altai mythology. Symbol and archetype. – Novosibirsk: Nauka, 1991. – 156 p
9. Traditional worldview of the Turks of Southern Siberia. Space and time. Material world / Lvova E.L., Oktyabrskaya I.V., Sagalaev A.M., Usmanova M.S. – Novosibirsk: Nauka. Sib. otd-nie, 1988. – 225 p.

Electronic resource:

10. Karymova S.M. Features of being a thing in traditional culture: abstract. ... dis. candidate of philosophical sciences. Barnaul, 2010. URL: <http://cheloveknauka.com/osobennosti-bytiya-veschi-v-traditsionnoy-kulture>, free.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абдрахманов Рүстем Хасенұлы, педагогика ғылымдарының магистрі, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының доценті, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Абильгазин Сағындық Иранұлы, қазақ тілі мен әдебиеті пәнінің мұғалімі, №68 мектеп-интернаты, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Жартыбаев Асылбек Ешенқұлұлы, филология ғылымдарының докторы, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Кантырова Кун-Тана Александровна, Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Таулы-Алтай, Алтай Республикасы, Ресей;

Сембиев Құрманғазы Зәкірұлы, филология ғылымдарының кандидаты, қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының профессоры, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Шарипова Айгуль Максұновна, А.Сағынов атындағы Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Чочкина Майя Петровна, филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Таулы-Алтай мемлекеттік университеті, Таулы-Алтай, Алтай Республикасы, Ресей.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Абдрахманов Рустем Хасенович, магистр педагогических наук, доцент кафедры казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Абильгазин Сағындық Иранович, учитель казахского языка и литературы, Школа гимназия №68, Караганда, Республика Казахстан;

Жартыбаев Асылбек Ешенқұлович, доктор филологических наук, профессор кафедры казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Кантырова Кун-Тана Александровна, Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия;

Сембиев Курманғазы Закирович, кандидат филологических наук, профессор кафедры казахского языка и литературы, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Шарипова Айгуль Максұновна, Карагандинский технический университет имени А.Сагинова, Караганда, Республика Казахстан;

Чочкина Майя Петровна, кандидат филологических наук, доцент, Горно-Алтайский государственный университет, Горно-Алтайск, Республика Алтай, Россия.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdrakhmanov Rustem, Master of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Abilgazin Sagyndyk, Teacher of Kazakh language and literature, Gymnasium No.68, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Zhartybaev Asylbek, Doctor of Philology, Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kantyrova Kun-Tana, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Altai Republic, Russia;

Sembiev Kurmangazy, Candidate of Philological Sciences, Professor of the Department of Kazakh Language and Literature, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sharipova Aigul, A.Saginov Karaganda Technical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Chochkina Maya, Candidate of Philological Sciences, Associate Professor, Gorno-Altai State University, Gorno-Altai, Altai Republic, Russia.

ӘОК 94 (574)
ҒТАХР 03.20

Абдрахманова Камшат Жақсылыққызы

Kamkgmu@mail.ru

Алипбекова Гуляйм Байжановна

alipbekova@qmu.kz

Қарағанды Медицина Университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН ДЕНСАУЛЫҚ ТУРАЛЫ

Мақала алаштың арысы, Әлихан Бөкейханның шығармашылық жұмыстарының тағы бір саласына, денсаулық мәселесі туралы зерттеу жұмыстарына арналған.

Тірек сөздер: денсаулық, Алаш арысы, екпе, шешек, трахома, тазалық.

Денсаулық - баға жетпейтін жалғыз ғана асыл дүние. Адам өмірінің маңызы, ең бағалысы - денсаулық. Көп жасау - деннің саулығы, бақытты болу - адамның өз қолындағы ісі. Денсаулық - ең қасиетті де құнды, қайталанбас, жоғалса қайта орныны қиындықпен келетін, адам баласының орны толмас асыл қазынасы. «Қазақстан 2030» бағдарламасында Елбасы Н.Назарбаевтың Қазақстан азаматтарының ертеңі бүгіннен басталатынын көрсетсе керек. Салауатты өмір салтының мақсаты - өмір сүрудің мағынасы терең екендігін білдіруде. Ішімдік, нашақорлық - адамның жауы. Бұл жолдан аулақ жүру керек. Басты байлық денсаулық. Денсаулық дұрыс болу үшін қоғамдық жүйе де дұрыс болу қажет.

Халқымыз «Дені саудың - жаны сау» деп тегін айтпаған. Еліміздің келешегі, көркеюі - салауатты өмір салтын сақтау мен қолдауда. Денсаулық - бұл адамның еңбекке белсенді болуы, әрі ұзақ өмір сүруі, тәннің саулығын және рухани саулығын сезіну. Денсаулық қоршаған орта мен тыныс тіршілігімізге тікелей байланысты. Дүниежүзілік Денсаулық сақтау ұйымының жарғысында «Денсаулық - физикалық ақаудың, аурудың болмауы ғана емес, адамның физикалық, психикалық, рухани және әлеуметтік тұрғыдағы толыққанды белсенділігі» ретінде түсіндіріледі. Денсаулық, салауаттылық санадан бастау алады. Яғни тек жеке бастың ғана емес ұлтымыздың да ұлы игілігі.

XX ғасырдың басындағы бүкіл қазақ интеллигенциясының көшбасшысы Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейханнан үйренетін сан қилы үлгі бар. Оның идеялары мен тәжірибелері байлығы жөнінен бірегей. Әлеуметтік және адамгершілік қоры да әлі түгелдей игерілген жоқ. Бұған әрине қоғамның өзі жауапты. Шындығына келгенде, біздің мәдениет бұқаралық, ұжымдық және жеке көріністері арқылы ұлт қуатының және сол сияқты әлсіздігінің де негізгі қайнар көзі саналады, дейді тарих ғылымдарының докторы Дина Аманжолова. Әлихан Бөкейханның қазақ алдында өтемеген борышы: білімі мен Еуропаның таңдамалы оқымыстыларына тең түсіп, құрдас болса да қазақты салмақтаған, келешекке бақыт көрсеткен «пәнді еңбек» істемегені, дейді Қ.Кемелгерұлы. Жүрегі бала, иманы таза, шыншыл, сенімшіл Әлиханға қара тұрмыстың кіріне былғанып, саясат сандалына түскенше, пән жолына түсіп, жоспар көрсетуі керек еді. Саясаттың бұлтақ-сұлтағы көп, кейде алдауды да керек қылады. Әлиханда бұл мінез жоқ. Шындығында Әлихан Бөкейхан саяси іске езілген елі үшін амалсыздан кірді. Ұлтың өте сүйген жүрегі, біраз жылдар Әлиханның тума пікіріне қарсы жолдарға түсірді. Басқа жұрттардың басшылары тым-тырақай шет елдерге өтіп кетсе Әлиханның қоныс аудармай қалуы да - елін сүйгендікке дәлел. (Таңдамалы. Алматы, «Өлке» баспасы, 2002 жыл).

Әлихан Бөкейхан XX ғасырдың басында саты-сатымен жүйелі білім алып, екі бірдей жоғарғы оқу орнын бітірген тұңғыш қазақ азаматы болды. Өз еңбектерінде Алаш қайраткері ғылымның әр саласынан хабардар екендігін көрсетеді. Қазақстанға орныққан алғашы жылдарында-ақ Кеңес өкіметі де Бөкейханды ғұлама ғалым деп еріксіз мойындады. Мысалы, Қазақ компартиясының 1921 жылдың маусымында Орынборда өткен 1-партия конференциясында Қазақ АКСР Халық комиссарлары кеңесінің төрағасы В.Радус-Зенкович өзінің қорытынды сөзінде Бөкейханды «Қазақ өлкесінің ең

үздік білігірі» деп мойындады: «Бөкейхан - қазақтың тұрмыс-тіршілігі, өлкенің тарихы жағынан нағыз энциклопедист. Онымен ешбір кітап теңесе алмайды. Бізде осындай қызметкерлер болса екен».

Академик Ә.Марғұлан өзі дүниеден өткеннен кейін жарияланған естелігінде Бөкейханның Ленинградтың мемлекеттік университетінде профессор болып дәріс оқығанын жазды. Әрбір халықтың сан ғасырлық тарихында ұлтының даму үрдісін, санасын жаңа арнаға бұрған айрықша тұлғалар болады. Олар рухани мәдениет деңгейін тың белеске көтеріп, өркендеудің сара бағыттарын айқындап береді. Осындай кесек тұлғалардың бел ортасында Әлихан Бөкейхан тұр. 1926 жылы жарық көрген «Денсаулық сақтықта» атты кітапшасында Әлихан Бөкейхан «Өмірде ең қымбат не? Ол денсаулық!», «Үйдің атаулы кемшілігі», «Үйдің екінші айыбы кір-қоқсық» атты еңбектерін жазады. Кітапта аурулардың қалай таралатынын: Тракома дейтін көздің жұқпасы бар. Алқымына шың алса, көзді шығарып жібереді. Тракома біздің Алаштың жайындай құрғақта сирек болады. Бізге мұны Ауған-орыс, не Азамат соғысында күнбатыстан келген көп әскер келіп жұқтырған болады. Тракома бір орамалға бет сүрткеннен үйдің ішіндегі адамның бәріне жұғады. «Тракома - егін салатын жұрттың ауруы, осы себептен тракома еуропада Аустрия-Венгрияда, орыста қара топырақта, Еділ бойындағы губернияларда көп. Тракоманы жұртқа жаятын настық, тар, кір, жаман үй (жер күрке), ас - түтінде шошала, неміс халқының бір шылапшынан тәмәм бір үй адамы бет жуған рәсімі. Біздің қазақ та шәруа мал болған соң, соқыр да, тракома да аз еді. Енді Торғай, Орал, Ақмола, Жетісу егіншаруасына белдемшіден кірді, тракомасыз болмас. Бұлай болған соң мұны азайтатын амалын қылу керек». [Тракома. Қыр баласы Ә.Бөкейхан шығармалар жинағы, 8-том Астана 2016]. Тракома жұқпалы көз ауруы. Ғылым һәм байлық қалың жұртқа таза жайылған Англия, Франция, Швейцария мемлекеттерінде ауру тракома да һәм соқыр да жоқ есебінде. Надан, кедей біздің орыс патшалығында ауру тракома да һәм соқыр да көп. Еуропа мен Азия бетіне қарасақ, ғылым күншығыстан күнбатысқа қарай өседі, тракома дәл солай болып тұр, бұған дәлел: әрбір мың көз аурудың тракома болады 700і Қытайда, 500і Жапонияда, 289ы Самарада, 100і Мәскеуде, 80і Петербургта, 100і Варшавада, 14і Берлинде, 5і Лондонда, 1і Сюрихта. Мұнда тракома жоқ десе де болады. Жапон, Қытайдың күншығысында болып, тракомамен аз ауырғаны халқының ғылымы арқасында [Тракома. Қыр баласы Ә.Бөкейхан шығармалар жинағы, 8-том Астана 2016]. Әлихан Бөкейхан тракоманың таралу тарихын зерттей отырып, алдын алу жолдарын да көрсетеді. Тракомаға қарсы қылар амал халықты ғылымды бай қылмақ. Бұл мақсат оңай да, жақын да емес, Еуропаны көріп отырмыз ғой: адам баласының қолынан келмейтін де іс емес. Тракомадан сақтанамын десе, таза болу керек. Бұл, ерінбесе әркімнің өз қолынан келеді. Жоғарыда жаздым тракома егіншінің ауруы деп. Егінге, мал боқтығына араласқан кісі қолын әрқашан сабындап таза жуу тіпті керек. Осы қолды сабындап жуу намаздай болса сонда тракома жоқ болады. Үй ішінде неше кісі болса, сонша бет сүртетін орамал болу керек. Тракома емге көнеді. Тракома бар жерде ауру қарайтын жеке аурухана салу керек. [Тракома. Қыр баласы Ә.Бөкейхан шығармалар жинағы, 8-том Астана 2016].

«Мәдени жұрттар балаға шешек кіші бір жасында тегіс егеді. Осымен нағыз шешектен өлу мәдени жұртта аз болады. Келген ауруға қарсы қам қылу шығынын мемлекет қазынасы көтеретін закон бар. Бірақ... жан үшін бұл туралы шығынды қазақ өзі көтергені дұрыс. Себебі халықтың денсаулығы - елдің игілігі, келешегі. Қазір шешек егетін кісілер де табыла қоймас. Бұлардың жұмысын Омбыдағы фельдшер школасында қазақ балалары тілеп шықса істер еді. Орыста бұл болып жүрген іс. Ажалдан алып қалған қазақтар бір жылғы оқудан арзан болмас еді. Ал қазақ шешектен сақтан, шешектен бұрын қан қырған қожадан сақтан!» [Қыр баласы 1915 жыл Самара қ, Шешек, А.Бөкейхан шығармалар жинағы, 8-том Астана 2016]. «Адам баласына» шешек қашаннан бері жолдас болғанын тарих білмейді. Ғайса пайғамбар тумастан 1000 жыл бұрын Қытай патшасы Шин Тонға аурудан алып шешек егіпті. Англия, Дания, Мексика, Индия, Германия жұрты не заманнан бері біледі. Шешек қырғын аурудың бірі екені жер үстіндегі жұрттың бәріне белгілі. Әуелі аурудан тұқым алып, сауға еккен [Қыр баласы 1915 жыл Орынбор қ, Шешек, Ә.Бөкейхан шығармалар жинағы, 8-том Астана 2016]. 1879 жылы Қарқаралы уезінде оңтүстік надан болыстарында қырғын шешек болып, мұның артынан сүйретіліп ере жүретін қожа табылып, ол қожекең сұқ қолмен бармақ арасынан бәкі салып, аурудан алған тұқымды сол бәкі салған жерге жұқтырып еккен. Сөйтіп, көп адамды өлтіріп, жұртқа шешекті көбірек жайған. 1717 жылы Стамбулда Англия елшісі герцог Монтагу баласына егіп ол баласы әлде қалай жазылып, еліне қайтып, шешекті кісіден алып егуді Англия жұртына жайған. Осыны көрген Ресей патшасы 1768 жылы өзіне адамнан алған шешекті еккізген. Адамнан алып еккен шешектің қауып жұққан шешектен бірдей болған соң, басқа қауіпсіз боларлық амалын қарастырғандар болған. 1796 жылы осының көп іздеген Англия дәрігері Эдуард Дженнер бұзаудан алған шешектің тұқымын адамға егуді ойлап тапты. 20 жыл қарап, сынап, сонан кейін жарыққа

шығарды. Ғылым жолының қиыны осында. Біздің қожалар өздері түк білмей тұрып, бәкі сала бастайды. Англия парламенті 1798 жылы, Дженнер кітабы шыққан соң, бұған 200 мың бәйге берді. 1858 жылы Дженнер аты өшпес үшін Лондонда ескерткіш қорған соқты. Оған бұлай деп жазды: «Адам баласының қорғаны Дженнерге Англия жұртынан». Шешекке қылатын амал сол заманнан бері оп-оңай бұзаудан алған шешек тұқымын адамға егеді. Бір кісіге егуге 3-4 минут қана кетеді. Бір сағатта 15-20 кісіні егуге болады. Қазақтың бір ауылында 100 үй десек адамы 500 болады. Бұларға шешек егуге көп болса 3 күн кетеді. Бұзау шешегін еккен адамға жай шешек жоламайды. Шебер кісі ексе ет ауырмайды. Жұқа қалақша болат пышақ басын бұзау шешегінің тұқымына малып алып, теріні сипап қанатады. Шешек екті деген осы. Қырда болған бұрын шешек егуші қазақ жігіттері бала қолына анасының көзінше шырылдатып пышақ салған хайуандық, қазақты қорқытып ақша жиып алу үшін істейтін іс. Бұл күнде шешек егуден қорқу надандық. Мынаны тастау керек. Шешекке бұл айтылғаннан басқа ем жоқ. Адам баласы басқа жануарлардан ақылымен, естілігімен, шеберлігімен ажыратылады. Бұлай болған соң жаз шығуға сыйынған адам адам жолынан шыға жайылу болар.

«- Атың қайда?

- Құдайға тапсырып қоя бердім.

- Атышың мықты екен, сонда да өзін қара» - деген қазақ сөзі бар. Мәдени жұрттар балаға шешекті бір жасында тегіс егеді сондықтан нағыз шешектен өлі мәдени жұртта аз болады. Мысалы 1 млн адамнан шешектен өлетіндердің саны көрсетелік: Германияда млн адамнан 2 кісі, Францияда - 147, Бельгияда - 259, Австрияда - 313, Россияда - 836. Мұнау соңғы жылдағы санның ішінде қазақ, ноғай, сарт, башқұрт жоқ-ау деймін. Шешек ұстап қоя берген кісі бұл жұртта тым көп болады. Бұлардың өлгені есепте жасырын қалған десек онша адаса қоймаспыз. Соғыс шешексіз, кезіксіз болған емес. 1870 жылы неміс пен француз соғысында шешектен өлген есебі: Германияда - 300, Францияда - 23400. Германияда заң арқылы шешек балаға тегіс егіледі. Біздің қазақ облыстарында шешекке қарсы мәдени жұрттың қылатын шарасының түрі төменгі шығыннан көрінеді. Шешек егу турасындағы шығын:

Орал облысында - 2600 сом

Торғай - 3890

Ақмола - 1200

Семей - 1200

Жетісу - 1800

Самарқан - 300800

Сырдария, Ферғана - 3800. Бұл есепті мемлекеттік дума қараған 1913-15 жылдарда жасалған құжаттардан алдым. Осы айтылған облыстардың адамы 1897 жылғы санақта 6 млн 896 мың 368 адам болған. Енді млн адам өсімі жылына 15 кісі болады десек, бұл күндегі адам саны 7 млннан асады. Осы 7 млн жұрт шешекке қарсы қам қылғандағы шығыны 14 мың 490 сом. Бұл 500 кісіге 1 сомнан келеді. Шешекке деп шығарған жұрт қазынасы жоғарыда жазылды. Ол ақшамен жарты іс қылуға болмайды. Келген ауруға қарсы қам қылу шығының мемлекет қазынасы көтеретін заң бар. Бірақ бұл жол соғыс кезінде тар, шабан. Өлген адам қайтпайды. Жан үшін бұл туралы шығынды қазақ өзі көтергені дұрыс - деп ғасырдың басында Әлихан Бөкейхан эпидемиямен күресу жолдарын заңмен бекіту туралы халықтың денсаулығын сақтау үшін қаражатпен бірге мәдени сауаттылық керектігін баса түсіндіреді [Қыр баласы 1915 жыл Самара қ, Шешек, Ә.Бөкейхан шығармалар жинағы, 8-том Астана 2016]. Аурудың тарихын зерттеп қана қоймай алдын алу жолдарын көрестеді. Қазір шешек егетін кісілер де табыла қоймас. Бұлардың жұмысын Омбыдағы фельдшер школасында оқып жүрген қазақ балалары тілеп шықса, игілікті шаруа болар еді. Орыста бұл болып жүрген іс. Ал қазақ шешектен сақтан. [Қыр баласы 1915 жыл Самара қ, Шешек, Ә.Бөкейхан шығармалар жинағы, 8-том Астана 2016].

Жер бетін жайлаған індетті женудің ең тиімді жолы, жалғыз жолы - вакцинация алу. Жаппай екпе алу арқылы ұжымдық иммунитетті қалыптастырып кез келген эпидемия, пандемияға қарсы тұра аламыз. Вакцина алу адамның ғана емес, бір отбасының немесе тұтас ұжымның тағдырын сақтап қалуға септігін тигізетіні ертеден ақ адамзат дәлелдеген шаруа. Екпе алу - індетпен күресудің ең тиімді жолы екендігін Алаш көсемі ғасырдың басында дәлелдеп отыр.

Келесі бір шығармасында Әлихан Бөкейхан «Өмірде ең қымбат не? Ол денсаулық!» деп нақты көрсетеді. Таудай бақ басқа құласа да, кісі ауырса, ол түкте көзге көрінбейді. Ауруға кең аспан тор көктей, жер аяқты қысқан етіктей болады. Егін салып, мал бағып, қара қазан сары бала үшін күшін жалдап күнелткен адамның жалынғаны - денсаулық. Шаруа ауырып қалса жұмыс ретінен шығып қалады. Ішке су, демалған әуе, бірге жүрген адам, жатқан үй, барған базар, қала, ауыл бәрі қардай қаптаған ауру. Бұдан біз сақтана да білмейміз. Ауырсақ «шүкір» деп, «молда, ойна» деп, «бақсы,

тамыр ұста» деп балгерді шақырамыз. Бұлар емнен түкті білсе, «басына дастар құласын». Дәрігер, аурухана жаңа тәлтіректен дүріп келеді, бұрынғы жатқаныңнан тұрмағыр, патша үкіметі бізді «бұратана» деп біздің елдің денсаулығын еске де алмады. Қазақ елі азая ма, көбейе ме? Тұрмыс не жайда? Денсаулыққа әсері бар ма? Мұны үкімет есіне де алған жоқ. Кеңес үкіметі құрылды. Біз өз тізгінімізді өзіміз алдық, біз не бастасақ та, Кеңес үкіметі шылбыр алып көмбеге бізді тартпақ болады. Құдай қарғаған патша өкіметінің заманында біздің жерде, біздің елде бар ауру ұран айтып жиылып, ұя салып алған, денсаулыққа біз ат салғанда, Кеңес өкіметіне болыс, басқа да бола ма? Теңге қотыр, құрт, тағы да қотыр, ботасын байлаған інгендей біздің елден шықпайды. Сансыз жас бала бесікте өледі. Қазақ ауылындағы денсаулықты сақтауға не қыламыз? Кеңес өкіметінен көмек керке еді, болды: аурухана, дәрігер, кіндік шеше, акушер әйелдердің саны көбейді. Аурухана, дәрігер елмен ауыл үйге қонды. Ананы алып кел деген жерде аурухана да дәрігер де болды. Ауырсаң бар да емдел, дәрігерді ауылға шақыр. Ауруды аластауға мұның бәрі де аздық қылады. Елдің өз көмегі керек. Халықтың өзі ауруды аластаудың ісін білу керек. Сонда дәрігерге көмекші болады. Ауруды аластаудың әдісін аурудың неден болатын себебін және ол ауруды қырқа салуды білген ғана біледі. Қараңғылық пен надандықты қосарлап ауру көш ат қылып мініп жүр, деп білім айтқалы көп заман болды. [Қыр баласы, Өмірде ең қымбат не? Ол денсаулық!, Ә.Бөкейхан шығармалар жинағы, 13-том Астана 2016]. «Надан ауырса «құдайдан», «жыннан» деп, жұқпалы аурудың жаласын да құдайға, жынға жабады. Жұқпалы аурудан сақтана білмейді. Ауру хат білмейтін, кітап оқымайтын, мәдениеті тезек терген елге үйір болады» - деп жазса, келесі бір ойында бұлай деп жазады «Ауруға қарсы атқа мінгенде, алдымен қолға алатын іс елді ағарту. Ел ағарса, денсаулыққа бір табан жақын болады. Надан, қараңғы ананың баласы көп аурады да көп өледі. Әйелді ағарту да денсаулыққа дем болады. Қараңғы ана баласын жақсы тәрбиелеп өсіре алмайды. Баланы бағуды біліп тәрбиелесе, балаға көп шығын шықпайды, шығынды білім азайтады. Қараңғылық әйелдің денсаулығының жауы. Денсаулыққа бір керек шырылдап туып, өмір түзіп, аяқпен шығатын адам ұясы - үйі. Біздің елдің қысқы үйін денсаулыққа жақсы дегеннің жаны шықсын». [Қыр баласы, Өмірде ең қымбат не? Ол денсаулық!, Ә.Бөкейхан шығармалар жинағы, 13-том Астана 2016].

Денсаулықтың кепілі - тазалық мәселесіне де үлкен назар аударады. «Таза ауа, жарық сәуле аурудың жауы денсаулықтың досы. Үйді таза ауалатса, жарық сәулелесе, денсаулыққа бет ала көшкен болады. Денсаулықтың іргесі салынады. Үйді түзете келе талай отбасы аурудан құтыламыз. Үйдің екінші айыбы - кір қоқсық. Кір қоқсық атасы қырық ру. Далада, қорада жүріп етікпен тыс киіммен кірді, шаңды үйге алып кіреміз. Күндеп жетілеп қатын жаман болса айлап, жылдап үйде жатады. Кір қоқсық, жуынды сумен дымдалып, үйдегі жылумен сасиды, дем алатын ауаны ластайды, аурудың ұясын үйде жасайды. Бактерия, микроб қаптайды да осылар ауруды егеді. Үйді тазартып, үйден малды шығар үй сонда ғана денсаулыққа жайлы болады. Құрт - көксау, түрлі сүзек, шешек баланың талай ауруы нас үйді жамылып, бірінен біріне көшеді де жұғады. Мезгіл мезгіл төсек орынды, киімді тысқа шығарып, қағып, сілкіп күнге жайса, қыстың күні аязға жайып тастаса, жаудың күлі шашылып, қазаны бауырына құлап, күлдеруші ортасынан күйрейді. Жұқпалы ауру адасып, елде денсаулық орнайды. Тазалықтың іргесі су мен сабын. Біздің елде монша жоқ, моншада жуынуды ел әдет қылмай біздің елде бит жоғалмайды. Бит тұрғанда елден қайталама, теңбіл сүшек шықпайды. Алашты жайлаған осы екі сүзек. Сондықтан, қазақ, жатсаң да, тұрсаң да монша салып алуға іс қыл» - деп халықты денсаулықты сақтауға шақырады.

Ана мен бала денсаулығын назардан тыс қалдырмайды. Елдің келешегі болашағы қазақ аналарының денсаулығы. Дені сау анадан дені дұрыс бала өмірге келеді. Яғни ана денсаулығына қазақ даласында әйелдер консультациясын ұйымдастыру, жаңа туған нәрестені күту туралы кеңес беретін пункттер ашу туралы мәселе көтереді. [Қыр баласы, «Әйел теңдігі» 1926 жыл, Ә.Бөкейхан шығармалар жинағы, 13-том Астана 2016].

Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан шығармашылық жұмыстарында денсаулықты сақтау үшін, денсаулықтың қадірін білу үшін елдің мәдени деңгейін көтеру, ағарту мәселелеріне баса назар аударады. Ауру сырқаудан сау дене дұрыс рухтың жемісі болып табылады. Тәннің ләззаты - саулығында, жанның ләззаты - білімінде деп халықты ағартушылыққа насихаттайды.

Әдебиеттер тізімі:

1. Әлихан Бөкейхан шығармалар жинағы 8-том, - Астана: 2016 ж.
2. Әлихан Бөкейхан шығармалар жинағы 9-том, - Астана: 2016 ж.
3. Әлихан Бөкейхан шығармалар жинағы 10-том, - Астана: 2016 ж.
4. Әлихан Бөкейхан шығармалар жинағы 11-том, - Астана: 2016 ж.
5. Әлихан Бөкейхан шығармалар жинағы 13-том, - Астана: 2016 ж.

6. Әлихан Бөкейхан энциклопедия, - Алматы: 2018 ж.
7. Қошке Кемеңгерұлы «Таңдамалы», - Алматы: «Өлке» баспасы 2002 жыл.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Абдрахманова Камшат Жаксылыковна,
Алипбекова Гуляйм Байжановна
Медицинский университет Караганды,
Караганда, Республика Казахстан
АЛИХАН БУКЕЙХАН О ЗДОРОВЬЕ**

Статья посвящена еще одной области творческих работ Алихана Бокейхана-исследовательской работе по проблеме здоровья

Ключевые слова: здоровье, Алаш, прививки, оспа, трахома, чистота.

**Abdrakhmanova Kamshat, Alipbekova Gulyaym
Karaganda Medical University,
Karaganda, Republic of Kazakhstan
ALIKHAN BUKEIKHAN ABOUT HEALTH**

The article is devoted to another area of Alikhan Bokeikhan's creative work -research work on the problem of health.

Keywords: health, Alash, vaccinations, smallpox, trachoma, cleanliness.

List of references:

1. Alikhan Bukeikhan collected works volume 8, - Astana: 2016
2. Alikhan Bukeikhan collected works volume 9, - Astana: 2016
3. Alikhan Bokeikhan collected works volume 10, - Astana: 2016
4. Alikhan Bokeikhan collected works volume 11, - Astana: 2016
5. Alikhan Bukeikhan collected works volume 13, - Astana: 2016
6. Alikhan Bukeikhan encyclopedia, - Almaty: 2018
7. Koshke Kemengeruly «favorites», Almaty publishing house «Olke» 2002.

ӘОК 94 (574)
ҒТАХР 03.20

Темірқұлов Олжас Жанғабылұлы
temirkulov79@mail.ru

Искаков Елмұрат Рымбайұлы
iskakov_elmurat@mail.ru

**Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Қосманова Әсел Бейсенғазықызы**
Kosmanova_81@mail.ru

**«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

ПОСТКЕҢЕСТІК КЕҢІСТІКТЕГІ ИНТЕГРАЦИЯЛЫҚ ПРОЦЕСТЕРДІҢ ӘЛЕУМЕТТІК- МӘДЕНИ АСПЕКТІЛЕРІНІҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫ

Мақалада посткеңестік кеңістіктегі интеграциялық процестердің әлеуметтік-мәдени аспектілерінің қалыптасу тарихы қарастырылған. Жаңа егемен мемлекеттердің басты проблемасы басқарудың авторитарлық жүйесінен көшу және жаңа демократиялық жүйе құру, экономиканы реформалау қажеттілігі, жаңа ғылыми-техникалық база құру проблемалары көрсетілген.

Тірек сөздер: посткеңестік кеңістік, мәдениет, қоғам, ынтымақтастық, идеология, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы.

Кеңестік дәуірден кейінгі кеңістіктегі интеграциялық үдерістер аспектілерінің бірі мәдени байланыстар болып табылады. Жетпіс жылдан кейін КСРО кеңістігінде кеңестік мәдениет деп аталатын бір қауымдық қалыптасты. Мәдени дәстүрлер қалыптасты, өз білім беру жүйесі, іргелі

ғылым пайда болды. Мәдениетті қалыптастыруға көп көңіл бөлінді. Кеңес Одағында білім беру жүйесі қалыптасты, соның арқасында халықтың жоғары білімділігіне қол жеткізілді.

Жалпы білім беру кеңістігінің ыдырауымен барлық тәжірибе жоғалды. Көптеген жаңа тәуелсіз мемлекеттер батыс білім беру жүйесін қабылдай бастады, бұрынғы республикалардың мәдениеттерін оқшауландыра бастады. Идеологияландырылған білім беру жүйесі өткенге кетті. Ескі жүйені бұзып, экономикалық ресурстар мен саяси ерік-жігердің жетіспеуі салдарынан жаңа және тиімді жүйені құра алмау проблемасы туындады. Білім беру жүйесін және гуманитарлық байланыстарды қалпына келтіру үшін жаңа негізде байланыстарды орнату үшін жағдай жасау талап етілді. КСРО-да ұлттық мәдениеттерді біртіндеп біріктіру және жалпы кеңес мәдениетін құру процесі жүрді.

КСРО ыдырау процесі және оның орнында жаңа мемлекеттер құру этникалық сана-сезімнің өсуіне алып келді. Жаңа егемен мемлекеттердің басты проблемасы басқарудың авторитарлық жүйесінен көшу және жаңа демократиялық жүйе құру, экономиканы реформалау қажеттілігі, жаңа ғылыми-техникалық база құру болды.

Демократияны құруда қажетті білімнің, тәжірибенің болмауы мемлекеттерді жақындастырудың қажеттілігіне алып келді. Мемлекеттердің жақындасуы мен бұрынғы байланыстардың реинтеграциялануына ықпал еткен алғашқы ұйым ТМД болды.

ТМД-ның Жарғысында, 3 бабында «олардың халықтарының өзіндік ерекшелігін құрметтеуге негізделген рухани бірлігі, мәдени құндылықтар мен мәдени алмасуларды сақтаудағы тығыз ынтымақтастық» атап өтілді. ТМД елдері ынтымақтастығының маңызды бағыттарының бірі - «ғылым мен техника, білім беру, денсаулық сақтау, мәдениет және спорт саласындағы бірлескен жобалар мен бағдарламаларды жүзеге асыру» көрсетілді [1].

1992 ж. 15 мамырда Ташкентте қол қойылған мәдениет саласындағы ынтымақтастық туралы келісім мәдени байланыстар саласындағы алғашқы және негізгі құжат болды. Бұл Келісім ТМД кеңістігінде мәдени байланыстарды дамытуға мүмкіндік берді. Осы құжаттың 1-бабына сәйкес: «Тараптар театр, музыка, бейнелеу, эстрадалық және цирк өнері, кино, теледидар және радио хабарларын тарату, кітапхана және мұражай ісі, ескерткіштерді және басқа да мәдени-тарихи мұра объектілерін ұтымды пайдалануды қорғау, халық шығармашылығы, халық кәсіпшілігі және мәдени қызметтің басқа да түрлері саласындағы мәдени байланыстар мен мәдени алмасу мен ынтымақтастықты дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға міндеттенеді» [2].

ТМД кеңістігінде бірыңғай әлеуметтік-гуманитарлық кеңістікті қайта құру мәселесі күн тәртібіндегі барлық деңгейдегі кездесулердің негізгі бірі болды: көптеген жылдар бойы Тұңғыш Президенттердің, үкімет басшыларының, ТМД министрліктерінің кездесулері. ТМД форматында 1995 ж. 26 мамырдағы келісімге сәйкес құрылған ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің мәдени ынтымақтастық жөніндегі кеңесі құрылды.

Қазақстанның сыртқы саясатының маңызды басымдығы аймақ мемлекеттерінің мәдениет, ғылым және білім саласындағы ынтымақтастығы болып қала береді. 1992 ж. қазан айында Бішкекте «ақпарат саласындағы ынтымақтастық туралы келісімге» қол қойылды [3]. Осы келісімнің негізгі мақсаты ТМД мемлекеттері азаматтарының ақпаратқа еркін қол жеткізу және өзара сенімді нығайтудың шарты мен құралы ретінде ақпаратты кеңінен тарату мүмкіндігі. 1996 ж. қазан айында кезекті қадам Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының ақпараттық кеңістігін қалыптастыру Тұжырымдамасын қабылдау болды, ол ТМД - ға қатысушы мемлекеттердің ақпарат саласындағы ынтымақтастығының басым мақсаттарын, қағидаттары мен ұйымдық негіздерін айқындады.

Тұжырымдаманың негізгі ережелері мыналар болып табылады: ТМД-ның ақпараттық кеңістігін қалыптастырудың мемлекетаралық деңгейде келісілген саясатын жүргізудің басым мақсаттары мен мүдделері; ТМД-ға қатысушы мемлекеттердің ақпараттық және телекоммуникациялық қызметтерді дамыту саласындағы ынтымақтастығының қағидаттары мен ұйымдық негіздері; мемлекетаралық ақпараттық алмасуларды дамыту жөніндегі мемлекетаралық деңгейде келісілген іс-шаралар мен бағдарламаларды іске асырудың тетіктері мен шарттары [4].

2005 ж. Мәскеуде өткен ТМД мемлекеттері басшыларының бейресми саммитінде ТМД-ға мүше мемлекеттердің Гуманитарлық ынтымақтастығы туралы Декларация қабылданды, онда ТМД шеңберіндегі гуманитарлық ынтымақтастықтың тиімділігін арттыру ісінде қатысушы мемлекеттердің бірыңғай саясаты принципі жарияланды [4]. Кейінірек декларация ережелерін дамыту мақсатында ТМД-ға қатысушы мемлекеттер басшыларының саммитінде мемлекеттер гуманитарлық ынтымақтастығы туралы келісімге қол қойылды - «Достастық елдері халықтарының дәстүрлі байланыстарын ескере отырып, мәдениет, білім, ғылым, Ақпарат және бұқаралық коммуникациялар, спорт, туризм және жастармен жұмыс саласындағы ынтымақтастық негізінде оларды дамыту мен

нығайтудың маңыздылығын сезіне отырып, бұл құжаттарды қабылдау мәдениет, ғылым, білім, Ақпарат және бұқаралық коммуникация, спорт саласындағы байланыстарды жан-жақты дамытуға жаңа серпін берді» [4].

2006 ж. Душанбе қаласында Үкімет басшылары кеңесінің отырысында Мемлекетаралық гуманитарлық ынтымақтастық қорын құру туралы шартқа қол қою осы келісімдердің іс жүзінде іске асырылуы болды.

ТМД мемлекеттерінің әлеуметтік-гуманитарлық саладағы ынтымақтастығының маңызды бағыттарының бірі білім беру болып табылады. Дәл осы білім беру мемлекеттерге әлемдік нарықта бәсекелесуге мүмкіндік беретін озық технологияларды дамытуға мүмкіндік береді. КСРО-ның бірыңғай білім беру кеңістігі дамыған елдермен бәсекелесе отырып, іргелі және қолданбалы ғылымды дамытуға мүмкіндік берді.

КСРО ыдырағаннан кейін әрбір бұрынғы республика өзінің білім беру жүйесін реформалауға тырысты. Бірыңғай білім беру кеңістігін құру ТМД ішіндегі экономикалық және басқа да байланыстарды жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік берер еді, бұл өз кезегінде мүше мемлекеттердің бәсекеге қабілеттілік деңгейін жоғарылатар еді. «БББК (бірыңғай білім беру кеңістігі) - бұл КСРО ыдырағаннан кейін ТМД-ға қатысушы мемлекеттер алатын кеңістік, онда ерікті түрде қабылданған міндеттемелер негізінде білім беру, ғылым және мәдениет саласындағы келісілген қызмет жүзеге асырылады, олардың әрқайсысының ұлттық мүдделеріне де, жалпы Достастықтың мүдделеріне де жауап береді және онда тұратын адамдардың тарихи қауымдастығына негізделетін» [5].

Бірыңғай білім беру кеңістігін қалыптастыру бойынша жұмыстың басталуы 1997 ж. ТМД - ға қатысушы мемлекеттер үкіметтерінің «ТМД-ның бірыңғай білім беру кеңістігін қалыптастыру тұжырымдамасына» қол қоюынан басталды. «Бірыңғай білім беру кеңістігі білім беру саласындағы мемлекеттік саясат қағидаттарының ортақтығымен, мемлекеттік білім беру стандарттарының, ғылыми және ғылыми-педагогикалық кадрлар мен бағдарламаларды даярлау және аттестаттау бойынша бағдарламалардың, стандарттардың және талаптардың келісуімен, тең мүмкіндіктермен және азаматтардың Достастыққа қатысушы мемлекеттердің аумағында білім беру мекемесінде білім алу құқығын еркін жүзеге асырумен сипатталады» [6]. Осы құжатты әзірлеушілердің ойы бойынша білім беру саласындағы интеграциялық процестер бірқатар мақсаттарға қол жеткізуге ықпал етеді: «Достастыққа қатысушы мемлекеттер халықтарының тарихи қалыптасқан рухани бірлігін сақтау; Достастыққа қатысушы мемлекеттердің ұлттық мәдени құндылықтарына азаматтарды еркін тарту; ұлтаралық қарым - қатынас мәдениетін қалыптастыру үшін жағдайлар мен мүмкіндіктер жасау; Достастыққа қатысушы мемлекеттер халықтарының көп қырлы ынтымақтастығын дамыту үшін алғышарттар қалыптастыру. Достастыққа қатысушы мемлекеттердің ортақ ғылыми-технологиялық, экономикалық және ақпараттық кеңістігінің қалыптасуына; экономиканың, ғылымның, мәдениеттің, білім мен әлеуметтік саланың түрлі салалары үшін білікті мамандарды даярлау, ғылыми және ғылыми - педагогикалық кадрларды аттестаттау мүмкіндіктерін кеңейтуге бағытталған» [6].

ТМД елдерінің үкімет басшыларының шешімімен 2001 ж. Мәскеуде «ТМД бірыңғай білім беру кеңістігін қалыптастыру Тұжырымдамасын» орындау жөніндегі мемлекетаралық бағдарлама бекітілді [7].

Келесі қадам 2005 ж. 26 тамызда ТМД мемлекеттері басшыларының «гуманитарлық ынтымақтастық туралы келісімге» қол қоюы болды. Осы Келісімде білім беру саласында дипломдарды өзара танудан Болон процесіне бірлесіп қатысқанға дейін шаралар қолдану мүмкіндіктері 3 және 4-баптарға сәйкес жазылған [8].

ТМД кеңістігіндегі гуманитарлық ынтымақтастық ісінде ортақ мәнге қол жеткізудегі негізгі проблема мүше мемлекеттердің әртүрлі бағдарларын есептеуге болады. Бірқатар мемлекеттер өз ынтымақтастығының векторын ресейлік әріптестіктен батысқа өзгертті. Ынтымақтастық бағыты бойынша бөлінді. Қазақстан, ТМД елдері со интеграциялық үдерістерін дамытудың дәйекті жақтаушысы ретінде, Ресеймен ынтымақтастықта өзінің негізгі бағытын ұстанады, Ресейдің іргелі ғылымда мол жинақталған тәжірибесі бар екенін, көптеген ғылыми бағыттар бойынша пысықтауға ие екенін түсіне отырып. Қазіргі уағдаластықтарға сәйкес Қазақстан жастары Ресейдің жетекші жоғары оқу орындарында оқи алады.

Еуразиялық экономикалық одақ аясындағы гуманитарлық саладағы ынтымақтастық одан әрі Қазақстан Кедендік одаққа қосылудан бастады. 1996 ж. КО шеңберінде төрт мемлекет (Беларусь, Қазақстан, Қырғызстан және Ресей) «экономикалық және гуманитарлық салалардағы интеграцияны тереңдету туралы шартқа» қол қойды. Осы Шарттың мақсаты болашақта «тараптардың егемендігін сақтай отырып, экономикадағы, ғылымдағы, білім берудегі, мәдениеттегі, әлеуметтік саладағы және

өзге де салалардағы интеграцияны кезең-кезеңмен тереңдету» арқылы «интеграцияланған мемлекеттер қоғамдастығын» құру болды [185].

Н. Ә. Назарбаев 1996 ж. 16 ақпандағы РФ әлеуметтік ғылымдар Академиясының сессиясында «Еуразиялық одақ: жаңа белестер, проблемалар, перспективалар» сөйлеген сөзінде экономикалық интеграцияның «XXI ғ.табалдырығындағы тиімді интеграцияның тәжірибесі — бұл, ең алдымен, экономикалық және мәдени ықпал етудің тетігі» гуманитарлық интеграциядан ажыратылмайтынын атап өтті [25].

1998 ж. басында Тұңғыш Президент Н. Ә. Назарбаев «Қарапайым адамдарға қарсы, он қарапайым қадам» бастамасы бойынша сөз сөйледі. Бастаманы Беларусь Республикасының, Қазақстан Республикасының, Қырғыз Республикасының және Ресей Федерациясының Мемлекетаралық кеңесі қолдады.

Бұл бастама Н. Назарбаев интеграциялық үдерістерді жаңа деңгейге шығаруға мүмкіндік бергендіктен дер кезінде болды. 1999 ж. ЕЭҚ шеңберінде гуманитарлық бағыттағы Кеден одағы мен Бірыңғай экономикалық кеңістік туралы шарт қабылданды. Бұл ең алдымен: білім беру жүйесіне, білім, ғылыми дәрежелер мен атақтар, Әлеуметтік сала туралы құжаттарды өзара мойындауға, Тараптардың азаматтарына қатысты кез келген кемсітушіліктің жойылуына және жұмысқа орналасу, сыйақы, еңбек пен жұмыспен қамтудың басқа да жағдайлары бөлігінде біріздендірілген құқықтық режимді құруға қатысты болды.

Интеграциялық процестердің гуманитарлық құрамдас бөлігі біртіндеп басым бағыттардың бірі болды. 2000 ж. 10 қазанда Астанада Еуразия экономикалық қоғамдастығын құру туралы шартқа қол қойылды, оның гуманитарлық ынтымақтастық саласындағы негізгі мақсаттарының бірі: ұлттық білім беру жүйесін үйлестіру, ғылым мен мәдениетті дамыту; қоғамдастыққа мүше мемлекеттердің азаматтарына оның бүкіл аумағында білім алу мен медициналық көмек алуда тең құқықтар беру [9].

Қазақстандық тараптың белсенді қатысуымен «2003-2006 және одан кейінгі жылдарға арналған ЕЭҚ дамуының басым бағыттары» құжаты қабылданды, онда басым бағыттардың бірі «әлеуметтік-гуманитарлық саладағы және көші-қон саясаты саласындағы ынтымақтастық» бөлінді. Бұрын қабылданған құжаттардан түбегейлі айырмашылығы «келісілген әлеуметтік саясатты қалыптастыру» деген ұсыныстар болды; қоғамдастықтың әр еліндегі әлеуметтік процестер мен құбылыстарды талдау негізінде қоғамдастықтың әлеуметтік даму индикаторларының жүйесін әзірлеуді бастау, әлеуметтік мәселелер бойынша ақпарат алмасуды қамтамасыз ету; жалпы білім беру кеңістігін қалыптастыру» [10].

Еуразиялық экономикалық одақты құру мүше мемлекеттердің сақталып отырған әлеуметтік-экономикалық, ғылыми-технологиялық және мәдени-білім әлеуетін шоғырландыруға және одан әрі дамытуға бағытталған. Қазақстан тек экономика мен қауіпсіздік саласында ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-гуманитарлық үдерістерді дамытуға ұмтылады. Ұсынылған Н.Ә. Назарбаевтың еуразиялық интеграция идеясы мәселелердің кең ауқымын қамтиды. Қазақстандық саясаттанушы А. Қуанышеваның айтуынша, «Еуразиялық тақырып өте кең және тіпті жан-жақты мәселе болып табылады. Бүгінгі таңда Еуразиялық идея геосаяси бірлік, әралуандыққа төзімділік және мәдени және ұлттық әралуандықтың ұлы жасампаз күшін ұғыну болып табылады» [11].

Әдебиеттер тізімі:

1. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының жарғысы (Минск қаласы, 1993 ж. 22 қаңтар) // <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=180>
2. Мәдениет саласындағы ынтымақтастық туралы келісім (Ташкент қ., 15 мамыр 1992 ж.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006937#pos=0;200
3. Ақпарат саласындағы ынтымақтастық туралы келісім (Бішкек, 9 қазан 1992 ж.) // http://www.mfa.gov.kz/files/0047_5815d0dd8a98a.pdf
4. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының ақпараттық кеңістігін қалыптастыру тұжырымдамасы // <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=7548>
5. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Гуманитарлық ынтымақтастығы туралы Декларация // <http://www.e-cis.info/page.php?id=20302>
6. Жабелова Т. Е. ТМД-ға қатысушы мемлекеттерде бірыңғай білім беру кеңістігін қалыптастыру: халықаралық-құқықтық аспект / / ҚазҰПУ хабаршысы, халықаралық құқық және халықаралық қатынастар сериясы. – Алматы: 2013.
7. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығының бірыңғай (жалпы) білім беру кеңістігін қалыптастыру тұжырымдамасы // <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=7560>
8. «ТМД бірыңғай білім беру кеңістігін қалыптастыру Тұжырымдамасын» орындау бойынша мемлекетаралық бағдарлама. // <http://www.e-cis.info>

9. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығына қатысушы мемлекеттердің Гуманитарлық ынтымақтастығы туралы келісімді бекіту туралы Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президентінің Жарлығы // http://adilet.zan.kz/rus/docs/P060000365_

10. Еуразиялық экономикалық қоғамдастық құру туралы шартты бекіту туралы // Қазақстан Республикасының 2001 ж. 2 сәуірдегі заңы № // <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000172>

11. 2003-2006ж және одан кейінгі жылдарға арналған ЕЭҚ дамуының басым бағыттары // <http://evrazes.com/docs/view/30>

12. Куанышева А. А. Қазақстан Республикасының ЕЭҚ қызметіне қазіргі жағдайда саяси қатысуы. – Алматы: 2007. – 7 б.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Темиркулов Олжас Жангабылович, Искаков Елмурат Рымбайевич

Карагинский университет имени академика Е.А. Букетова

Караганда, Республика Казахстан

Косманова Асель Бейсенгазықызы

Частное учреждение «Академия «Bolashaq»

Караганда, Республика Казахстан

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИОКУЛЬТУРНЫХ АСПЕКТОВ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

В статье рассмотрена история формирования социокультурных аспектов интеграционных процессов на постсоветском пространстве. Главной проблемой новых суверенных государств является переход от авторитарной системы управления и создание новой демократической системы, необходимость реформирования экономики, проблемы создания новой научно-технической базы.

Ключевые слова: постсоветское пространство, культура, общество, сотрудничество, идеология, Содружество Независимых Государств.

Temirkulov Olzhas, Iskakov Elmurat

Karaganda University named after Academician E.A. Buketov

Karaganda, Republic of Kazakhstan

Kosmanova Assel

Private institution «Bolashaq» Academy»

Karaganda, Republic of Kazakhstan

THE HISTORY OF THE FORMATION OF SOCIO-CULTURAL ASPECTS OF INTEGRATION PROCESSES IN THE POST-SOVIET SPACE

The article examines the history of the formation of socio-cultural aspects of integration processes in the post-Soviet space. The main problem of the new sovereign states is the transition from an authoritarian system of governance and the creation of a new democratic system, the need to reform the economy, the problems of creating a new scientific and technical base.

Keywords: post-Soviet space, Culture, Society, cooperation, ideology, Commonwealth of Independent State

List of references:

1. Charter of the Commonwealth of Independent States (Minsk, January 22, 1993) // <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=180>

2. Cooperation in the field of culture (Tashkent, May 15, 1992) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006937#pos=0;200

3. Agreement on cooperation in the field of information (Bishkek, October 9, 1992) // http://www.mfa.gov.kz/files/0047_5815d0dd8a98a.pdf

4. The concept of formation of the information space of the Commonwealth of Independent States // <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=7548>

5. Declaration on Humanitarian Cooperation of the member States of the Commonwealth of Independent States // <http://www.e-cis.info/page.php?id=20302>

6. Zhabelova T. E. formation of a unified educational space in the CIS member states: international legal aspect // Bulletin of KazNPU, series of international law and international relations. Almaty 2013.

7. The concept of forming a single (common) educational space of the Commonwealth of Independent States // <http://www.cis.minsk.by/page.php?id=7560>

8. Interstate program for the implementation of the «concept of the formation of a unified educational space of the CIS». // <http://www.e-cis.info>

9. Decree of the President of the Republic of Kazakhstan On the approval of the agreement on humanitarian cooperation of the member states of the Commonwealth of Independent States // http://adilet.zan.kz/rus/docs/P060000365_

10. On ratification of the Treaty Establishing the Eurasian Economic Community //Law of the Republic of Kazakhstan of April 2 , 2001// <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z010000172>

11. Priority directions of the EAEU development for 2003-2006 and subsequent years// [http: / / evrazes.com/docs / view / 30](http://evrazes.com/docs/view/30)

12. Kuanysheva A. A. political participation of the Republic of Kazakhstan in the activities of the EAEU in modern conditions. - Almaty, 2007. - 7 P.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Абдрахманова Камшат Жақсылыққызы, тарих және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының профессор ассистенті, Қарағанды Медицина Университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Әліпбекова Гүлайым Байжанқызы, тарих және әлеуметтік-саяси пәндер кафедрасының оқытушысы, Қарағанды Медицина Университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Искаков Елмұрат Рымбайұлы, саясаттану магистрі, саясаттану және әлеуметтану кафедрасының аға оқытушысы, философия және психология факультеті, Академик Е.А.Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Қосманова Әсел Бейсенгазықызы, гуманитарлық ғылымдарының магистрі, жалпы білім беретін кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Темірқұлов Олжас Жанғабылұлы саясаттану магистрі, саясаттану және әлеуметтану кафедрасының аға оқытушысы, философия және психология факультеті, Академик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдрахманова Камшат Жаксылыковна, ассистент профессора кафедры Истории Казахстана и социально-политических дисциплин, Медицинский Университет Караганды, Караганда, Республика Казахстан;

Алипбекова Гуляйм Байжановна, преподаватель кафедры Истории Казахстана и социально-политических дисциплин, Медицинский Университет Караганды, Караганда, Республика Казахстан;

Искаков Елмурат Рымбаевич, магистр политологии, старший преподаватель кафедры политологии и социологии, факультет философии и психологии, Карагандинский университет имени академик Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Косманова Асель Бейсенгазықызы, магистр гуманитарных наук, старший преподаватель кафедры общеобразовательных дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Темиркулов Олжас Жангабылович, магистр политологии, старший преподаватель кафедры политологии и социологии, факультета философии и психологии, Карагандинский университет имени академик Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Abdrakhmanova Kamshat, Assistant Professor of the Department of History of Kazakhstan and Socio-Political Disciplines, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Alipbekova Gulyaym, Lecturer of the Department of History of Kazakhstan and Socio-Political Disciplines, Karaganda Medical University, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Iskakov Elmurat, Master of Political Science, Senior Lecturer of the Department of Political Science and Sociology, Faculty of Philosophy and Psychology, Karaganda University named after Academician E.A.Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kosmanova Assel, Master of Humanities, Senior Lecturer of the Department of General Education Disciplines, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Temirkulov Olzhas, Master of Political Science, Senior Lecturer of the Department of Political Science and Sociology, Faculty of Philosophy and Psychology, Karaganda University named after Academician E.A.Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

УДК 004.4
МРНТИ 20.23.25

Казимова Динара Ашубасаровна

dinkaz73@mail.ru

Болатов Ернұр Қуанышұлы

ernurbolatov48@gmail.com

Карагандинский университет академика Е.А.Букетова

Караганда, Республика Казахстан

РАЗРАБОТКА ЦИФРОВОЙ ПЛАТФОРМЫ ДЛЯ ОНЛАЙН-ОБУЧЕНИЯ

В статье рассмотрены вопросы разработки цифровой платформы для онлайн-обучения и создания персонализированных адаптивных онлайн курсов, способных интегрироваться в среду электронного обучения университета. Авторами предлагаются альтернативные методы обучения учащихся с учетом их интеллекта, возраста и способности к обучению. Проанализированы платформы зарубежных стран, такие как Udeу, Coursera Inc., Udacity. Предложена цифровая платформа, которая будет объединять участников процесса обучения, даст возможность для удаленного образования, обеспечит доступ к методическим материалам и информации, а также позволит осуществлять тестирование для контроля уровня знаний обучающихся. Описаны этапы разработанного приложения, которая подробно, хорошо структурировано и доступно для понимания студентами, используется веб-система, позволяющая получать курсы и видео уроки, проект будет реализован на двух платформах - веб сайт и мобильное приложение. Реализация данного приложения позволит студентам и слушателям использовать учебный контент, подготовленный на основе актуального учебного материала.

Ключевые слова: цифровая платформа, электронное обучение, онлайн обучение, онлайн курс, массовые онлайн курсы.

В настоящее время носители английского языка имеют гибкую связь друг с другом. Это сильная связь, которая влияет на их изучение английского языка в других неанглоязычных странах. Даже в крошечных аспектах нашей жизни. Социокультурная ситуация в нашей стране связана с информационной зависимостью в других странах, таких как Россия или США.

Создание онлайн - образовательной платформы для жителей Центральной Азии станет шагом для обмена их опытом и знаниями друг с другом. Мотивация заключается в создании платформы для центрально азиатского сообщества.

Хотя, что такое сообщество Центральной Азии, существует ли оно? Народы Центральной Азии - это в основном тюркские коренные народы с очень похожей культурой, языком, историей и ресурсами. Мы перешли границы дозволенного. И это причина нашей цели. Страны и их географическое расположение обладают огромным экономическим потенциалом для достижения экономической устойчивости. Чтобы уменьшить экономическую и валютную зависимость в глобальном мире, наш стратегический способ добиться устойчивой жизни заключается в соединении культурных связей исторически связанных наций.

Все знают, что во время карантина ценность образования снизилась. Конечно, некоторые из вас могут не согласиться, но статистика (глобальная и из наших опросов) подтверждает эту точку зрения. Также хотим отметить, что предложение на онлайн-образовательные платформы увеличилось.

Есть еще одна проблема, которая побудила создать этот проект. Мой друг (Максат) сказал, что хочет поделиться своими знаниями, и он начал свое обучение в Telegram и Whatsapp. Но это было не так эффективно, потому что проверять домашнее задание каждого ученика и отвечать на их вопросы было очень сложно.

Он пытался загрузить свой курс на многие образовательные платформы, но все они просят внести плату за загрузку курса на хост (даже если это бесплатно). Затем пришла идея сделать что-то, что могло бы помочь решить проблемы с дистанционным образованием, что-то, что может соответствовать ожиданиям поставщиков.

Сопутствующие работы

Очевидно, что данная платформа не новая. Но данный продукт будет реализован сразу на двух платформах (веб-сайт и приложение). Но это еще не все. Как всем известно, для того, чтобы

загрузить курс на такие платформы, как Udeу, Coursera, Udacity, вы должны заплатить определенную сумму. Главное преимущество проекта в том, что он бесплатный для учителей. Они могут скачать свой курс абсолютно бесплатно. И это дает преподавателям возможность начать преподавать, не имея никакого начального капитала. Процент за саму платформу взимается, когда учащиеся купят курс. Еще одним преимуществом нашего проекта является то, что его можно использовать в качестве платформы обучения для школ Казахстана.

Udeу - американский поставщик Массовых открытых онлайн-курсов (МООС) для профессиональных и взрослых студентов. Она была основана в мае 2010 года Эреном Бали, Гаган Бини. и сайт Википедии Октай Чаглар: 360wiki.ru. Студенты посещают курсы в первую очередь для повышения своих профессиональных навыков. Некоторые курсы дают зачет за техническую сертификацию. Udeу прилагает особые усилия для привлечения корпоративных тренеров, желающих создать курсовую работу для своих сотрудников [3].

Coursera Inc. - крупный американский поставщик открытых онлайн-курсов, основанный в 2012 году профессором компьютерных наук Стэнфордского университета Эндрю Нг и Дафной Коллер. Coursera сотрудничает с университетами и другими организациями, предлагая онлайн -курсы, сертификаты и степени по различным предметам [1].

Udacity - частная образовательная организация, основанная Себастьяном Труном, Дэвидом Стейвенсом и Майклом Сокольски с целью демократизации образования. Компания была создана в результате расширения программы компьютерных наук в Стэнфордском университете. Дистанционные курсы доступны бесплатно в Интернете, их может прослушать любой желающий. Первоначально было предложено шесть курсов. По состоянию на 1 октября 2012 года Udacity предлагает 14 курсов. Число студентов составляет десятки тысяч человек. На рисунке 1 показаны функциональные требования [2].

Функциональные требования

Первый участник - обычный пользователь или студент. Второй - это учитель. Давайте опишем функции для обоих участников.

Просмотр списка курсов

Любой пользователь может получить доступ к списку курсов (на странице списка курсов) и списку рекомендуемых курсов

Курс поиска

Приложение обеспечивает полнотекстовый поиск (поиск по названию, затем по описаниям и сортировка результатов по релевантности запроса) с выделением введенных строк. Также есть несколько фильтров.

Предварительный просмотр курса

Пользователи могут просматривать курсы на странице сведений о курсе. Там будет отображена вся информация о курсе (описание, комментарии, рейтинг, информация о курсе (как долго длится курс, сколько студентов его купили), информация об учителе и т.д.), также будет отображено содержание курса с некоторыми бесплатными уроками для предварительного просмотра (обычно введение).

Рисунок 1. Use Case диаграмма

Регистрация

Аутентификация требуется для использования многих функций (покупка, изучение, комментирование и оценка и т.д.), пользователь должен сначала зарегистрироваться (затем зарегистрированный пользователь может применить свой профиль, чтобы стать учителем). Для регистрации требуется только адрес электронной почты, имя и пароль. Зарегистрированный пользователь должен подтвердить свой адрес электронной почты по ссылке, которую отправила заявка. Также пользователи могут зарегистрироваться с помощью gmail. Если пользователь зарегистрировался в gmail, он не должен подтверждать адрес электронной почты.

Авторизоваться

Зарегистрированные пользователи могут войти в систему, если их электронная почта подтверждена, или войти в систему с помощью gmail. Вошедший в систему пользователь будет перенаправлен на страницу профиля, в зависимости от его роли (учитель или ученик).

Страница профиля

На странице профиля пользователя отображается список курсов с индикатором выполнения. Если пользователь не сделал.

Покупка курса

Затем будет предложение к курсам. Также на панели навигации страницы профиля пользователи могут видеть ссылки на платежи (и чеки), чат, редактирование профиля и т.д. Пользователи курса покупки могут приобретать курсы через mastercard (или kaspi, но пока не совсем, будет зависеть от затрат). Также они могут включать промо-код для продажи или бесплатного прохождения курса.

Комментарии и оценка курса

Если пользователь купил курс, он может оценивать и комментировать после завершения курса.

Задать вопрос

Пользователи могут задавать вопросы, связанные с курсом или уроком, после прохождения курса. Также может отвечать на вопросы других пользователей и поддержать чей-нибудь вопрос. Ученик может отправить прямое сообщение учителю. Нравится болтать.

Индикатор выполнения

Индикатор прогресса в курсе, может быть показан в списке приобретенных курсов или на странице подробного курса (где расположены видеоролики). На странице списка курсов будет показан только прогресс каждого курса в соответствии с завершенностью курса. На странице сведений прогресс будет показан более подробно. Для каждого урока будет установлен флажок завершения, который будет завершен автоматически, если видео или тест были завершены учеником.

Учебный курс

Студенты, которые приобрели курс, могут изучать курсы. Таким образом, они могут пройти тест, посмотреть видео уроков и задать вопросы в соответствии с уроком. Также можно увидеть ход прохождения курса.

Получить сертификат

Приложение предоставляет информацию о сертификате, так что там будет название курса, который он закончил, и имя студента. Штмп будет постоянным для всех, но учитель может выбрать шаблон.

Подарочный курс

Пользователи могут, конечно, для кого-то это будет сделано с помощью промо-кода. После покупки в подарок появится ссылка и промо-код (пользователи могут перейти по ссылке или получить курс по промокоду).

Профиль преподавателя

Если пользователь после регистрации отправит запрос на то, чтобы стать учителем, и если запрос был принят, то пользователь будет перенаправлен на профиль учителя. Там будет отображена вся информация, относящаяся к учителям и образовательному процессу. Включено по умолчанию, первая страница - это список с курса преподавателя или панели мониторинга. На панели навигации преподаватели могут перейти на страницу создания курса, страницу транзакций (финансовая статистика), страницу уведомлений и чата (где они могут отправлять уведомления учащимся) редактировать профиль и т.д.

CRUD курс:

Создать:

Преподаватели могут создавать неограниченное количество курсов, сначала они вводят поля о курсах, такие как название, описание, цена и т.д., а затем помещают уроки в курс. Уроки могут быть как в виде видео, так и в виде викторины. Есть возможность добавить описание, материалы курса, добавить ссылки и т.д. к уроку. После создания курса он будет отправлен для внесения изменений администратору или менеджеру.

Обновить:

Преподаватели могут обновлять содержание существующих курсов, описание и т.д.

Извлекать:

Список курсов преподавателя.

Удалить:

Учителя могут удалить свой собственный курс, но он будет перемещен в корзину (10 дней).

Отвечать/Изменять вопросы и комментарии

Учитель может ответить на комментарии и вопросы учащихся. Кроме того, преподаватели могут удалять комментарии или вопросы. Также учитель может ответить на прямое сообщение учеников.

Приборная панель

На информационной панели для учителей учитель может видеть всю информацию о курсах. Например: количество покупателей и кем куплено. количество просмотров. финансовая информация, сколько он зарабатывает и т.д.

Вывод дохода

Если есть покупки, конечно, учитель может запросить снятие дохода или второй вариант - немедленная передача денег учителю непосредственно.

Ускоренный курс

Эта функция зарезервирована, но идея заключается в том, что учителя могут повысить эффективность своих курсов, но не будут платить деньги за каждую покупку курса.

Есть функции для админ-панели (или менеджеров), но мы сделаем это, если останется достаточно времени.

Безопасность

При разработке такого рода платформ, содержащих платежные системы и частный медиа-контент, наше приложение должно быть надежно защищено.

Например, в открытом доступе находятся только вводные видеоролики и изображения для предварительного просмотра курса. Но для купленных курсов у пользователей или для загрузчиков курсов их медиаконтент должен быть доступен в частном порядке. По этой причине безопасности мы сделали два фактора безопасности. Первый - это подписанные URL-адреса из Laravel, а второй - canonical authID из корзины Amazon s3. Да, мы использовали сервисы amazon s3 для хранения мультимедиа и обеспечения его безопасности. Кроме того, для маршрутов безопасности API мы использовали токен на предъявителя Laravel passport, его высокозащищенные маршруты для API.

Цели осуществления

Во время разработки проекта каждый выполняет свои задачи и в конце концов они собрали все это воедино. Каждый разработчик пишет код по-своему. Иногда он может писать плохой код. На профессиональном языке это звучит как костыли.

Костыли обычно принадлежат кому-то другому, а не им самим. А для того, чтобы будущие разработчики спокойно, легко могли поддерживать и продолжать проект, нужно писать чистый и читаемый код. Чтобы сделать это, вам необходимо часто проводить рефакторинг кода. Есть очень полезная книга Роберта Мартина «Чистый код». Я прочитал эту книгу перед началом разработки проекта. Это мне очень помогло. Я использовал различные шаблоны, которые были предложены в книге. Я часто проводил рефакторинг и даже когда они давали название переменным, они слушали эту книгу. Старался следовать всем правилам чистого кода.

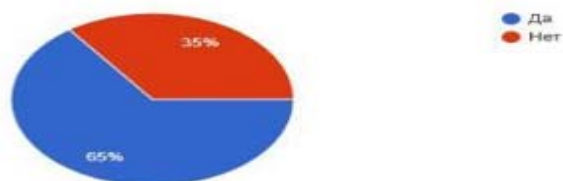
Они также могут изменить функциональность проекта в будущем. И при изменении функциональности не должно возникнуть особо сложных проблем. Для того чтобы код был качественным и актуальным в соответствии с текущими рекомендациями, мы использовали все последние версии библиотек и фреймворков. Кроме того, цели разработки в первую очередь заключаются в том, чтобы закончить и получить полностью завершенный проект.

Анализ спроса на онлайн-образовательные платформы

Проведен опрос студентов университета. Google опросил 20 студентов.

С помощью этого опроса мы хотели проанализировать использование платформы онлайн-обучения.

Нравится ли вам онлайн обучение?
20 ответов

Вам нравится онлайн-обучение?

На первой диаграмме показаны предпочтение к онлайн обучению. На рисунке показано, что 65% студентов используют платформы онлайн-обучения, так как 35% респондентов не предпочитают этот вид обучения.

Какими онлайн платформами для обучения вы пользуетесь чаще всего?
20 ответов

Типы онлайн-обучения

Популярная обучающая платформа Coursera (65%) получила наибольшее количество голосов, за ней следуют Udemy (15%) и Udacity (5%), а 10% вообще не пользуются онлайн-курсами.

Что больше предпочитаете?
20 ответов

Типы обучения

На рисунке показано, что более половины голосов было собрано платформами онлайн-обучения. Это означает, что все больше и больше студентов и школьников переходят на онлайн-платформы.

Для вас удобнее обучаться через сайт или мобильное приложение?
20 ответов

Веб-сайт или мобильное приложение

Последний вопрос для анализа заключался в том, какой формат обучения предпочитают студенты. На рисунке ответ лидирует «Сайт и приложение» более 60% положительных ответов.

Таким образом, по результатам опроса можно сделать вывод, что большинство студентов предпочитают онлайн-обучение, как через веб-сайт, так и через приложение.

Список литературы:

1. Coursera. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Coursera>.
2. Udacity. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Udacity>.
3. Udemy. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Udemy>.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

**Казимова Динара Ашубасарқызы
Болатов Ернұр Қуанышұлы
Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті
Қарағанды, Қазақстан Республикасы**

ОНЛАЙН ОҚЫТУҒА АРНАЛҒАН САНДЫҚ ПЛАТФОРМАНЫ ӘЗІРЛЕУ

Мақалада онлайн оқытуға арналған цифрлық платформаны әзірлеу және университеттің электрондық оқыту ортасына интеграциялануға қабілетті жеке бейімделген онлайн курстар құру мәселелері қарастырылған. Авторлар оқушылардың интеллектісін, жасын және оқу қабілетін ескере отырып, оқытудың балама әдістерін ұсынады. Udemy, Coursera Inc., Udacity сияқты шет елдердің платформалары талданды. Оқыту процесіне қатысушыларды біріктіретін, қашықтықтан білім алуға мүмкіндік беретін, әдістемелік материалдар мен ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз ететін, сондай-ақ білім алушылардың білім деңгейін бақылау үшін тестілеуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін цифрлық платформа ұсынылды. Әзірленген қосымшаның кезеңдері сипатталған, ол егжей-тегжейлі, жақсы құрылымдалған және студенттердің түсінуі үшін қол жетімді, курстар мен бейне сабақтар алуға мүмкіндік беретін веб-жүйе қолданылады, жоба екі платформада – веб-сайт пен мобильді қосымшада жүзеге асырылады. Осы қосымшаны іске асыру студенттер мен тыңдаушыларға өзекті Оқу материалы негізінде дайындалған оқу контентін пайдалануға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: цифрлық платформа, электронды оқыту, онлайн оқыту, онлайн курс, жаппай онлайн курстар.

**Kazimova Dinara, Bolatov Ernur
Karaganda University of Academician E.A. Buketov
Karaganda, Republic of Kazakhstan**

DEVELOPMENT OF A DIGITAL PLATFORM FOR ONLINE LEARNING

The article discusses the development of a digital platform for online learning and the creation of personalized adaptive online courses that can integrate into the e-learning environment of the university. The authors propose alternative methods of teaching students taking into account their intelligence, age and learning ability. The platforms of foreign countries such as Udemy, Coursera Inc., Udacity are analyzed. A digital platform has been proposed that will unite participants in the learning process, provide an opportunity for remote education, provide access to methodological materials and information, and also allow testing to control the level of knowledge of students. The stages of the developed application are described, which is detailed, well structured and understandable for students, a web system is used that allows them to receive courses and video lessons, the project will be implemented on two platforms - a website and a mobile application. The implementation of this application will allow students and listeners to use educational content prepared on the basis of current educational material.

Keywords: digital platform, e-learning, online learning, online course, mass online courses.

List of references:

1. Coursera. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Coursera>.
2. Udacity. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Udacity>.
3. Udemy. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Udemy>.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Болатов Ернұр Қуанышұлы, 1 жылдық оқу магистрі, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Казимова Динара Ашубасарқызы, педагогика ғылымдарының кандидаты, қолданбалы математика және информатика кафедрасының профессоры, Академик Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Болатов Ернур Куанышулы, магистр 1 года обучения, Карагандинский университет академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан;

Казимова Динара Ашубасаровна кандидат педагогических наук, профессор кафедры прикладной математики и информатики, Карагандинский университет академика Е.А. Букетова, Караганда, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Bolatov Ernar, Master of 1 year of study, Karaganda University of Academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kazimova Dinara, PhD, Professor of the Department of Applied Mathematics and Computer Science, Karaganda University of Academician E.A. Buketov, Karaganda, Republic of Kazakhstan.

УДК 61(091);61(092)
МРНТИ 76.01.11

Болдыш Светлана Камашевна
svetlana_boldysh@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

СОЛИДАРНАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ГРАЖДАН – КЛЮЧЕВОЙ ЭЛЕМЕНТ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ

В статье рассматривается о солидарной ответственности граждан за своё здоровье и ведение здорового образа жизни.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, комплаентность, солидарная ответственность, межсекторальное взаимодействие

Состояние здоровья населения является интегральным показателем социальной ориентированности общества, социальных гарантий, характеризующих степень ответственности государства перед своими гражданами. Несмотря на то, что по данным Всемирной организации здравоохранения (ВОЗ) здоровье граждан только на 8-10% зависит от работы системы здравоохранения, усилия государства по сохранению общественного здоровья должны возрастать по мере экономического и социального прогресса.

Сегодня здоровый образ жизни - это тренд №1 во всем мире. Важность и актуальность проблем сохранения и улучшения здоровья населения никогда не подвергалась сомнению, поэтому неотъемлемой задачей современной политики отечественного здравоохранения является формирование у людей потребности быть здоровыми, ответственными за состояние своего здоровья и своих близких, вести здоровый образ жизни. И в этом процессе огромная роль отводится как государству, медицинским и фармацевтическим работникам, так и непосредственно самим гражданам по принципу солидарной ответственности.

Здоровый образ жизни – это актуальная тема для каждого человека и несмотря на то, что современная медицина достигла значительных успехов в терапии самых сложных заболеваний, она не всегда может помочь, поэтому здоровье каждого - в его руках. Фактором увеличения эффективности лечения, помимо финансирования, грамотного управления, повышение уровня компетентности, является еще и фактор солидарной ответственности за здоровье.

Солидарная ответственность – это, когда пациент не только сотрудничает с врачом и выполняет все его предписания, а это ещё и то, что он разделяет с врачами бремя болезни и несёт ответственность за своё здоровье. Поэтому, необходимо не только усилить межсекторальную координацию проводимых в сфере здравоохранения мероприятий, очень важно, привлечь к охране здоровья самих граждан, работодателей. Только солидарная ответственность, совместные усилия всех участников: в лице государства, общественных организаций, работодателей и самих граждан, могут решить эту проблему.

В послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана от 1 сентября 2020г. «Казахстан в новой реальности: время действий» говорится о необходимости дальнейшего развития системы здравоохранения РК [1], и в Кодексе РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года № 360-VI ЗРК в пункте 2 статьи 5 главы 1 прописано о солидарной ответственности государства, работодателей и лиц за сохранение и укрепление индивидуального и общественного здоровья [2].

Соответственно граждане в случаях, предусмотренных законодательством РК, обязаны проходить ежегодные медицинские осмотры, а граждане, страдающие заболеваниями, представляющими опасность для окружающих, в случаях, предусмотренных законодательством РК,

обязаны проходить медицинское обследование и лечение, а также заниматься профилактикой этих заболеваний».

В чём же заключается ответственность граждан за своё здоровье?

Не все граждане понимают, в чём же заключается их ответственность за своё здоровье, потому что в нормативном документе не разъясняется эта ответственность. Поэтому, если в нормативном документе говорится об ответственности всех участников, необходимо в этом же документе указать, в чём выражается его ответственность и что ему грозит, при невыполнении данного пункта.

Это значит, что при общем согласии медиков, общественности, правительства и парламента, в стране могут ввести административное наказание, в том числе штрафы, за безответственное отношение к своему здоровью и здоровью своих детей. Например, человек не проходит диспансеризацию, предварительные медицинские осмотры или он не идет на плановую вакцинацию по особо опасным заболеваниям — корь, краснуха, гепатит, не проходит ежегодную флюорографию для профилактики туберкулеза, если он курит и пьет, значит, у него должна быть повышенная ставка по ОМС или он должен оплачивать своё лечение в стационаре. Вот мнение врача -гастроэнтеролога Нурии Диановой. Она убеждена, что ключевым понятием в плане заботы о своем здоровье должна стать личная осознанность человека. «Хорошо бы, если бы это слово «осознанность» стало в обществе модным. Тогда, если говорить о здоровье, человек и мог, и хотел бы за ним следить», — заявила эксперт. Она напонила о распространенной практике штрафов за отказ от тех или иных услуг при заключении любого договора. «А штрафы за наплевательское отношение к собственному здоровью, если бы таковые существовали, можно было бы посчитать неким софинансированием своего же лечения. Ведь человек поправляет здоровье, которое сам же и запустил», — считает эксперт [3].

Люди должны отвечать за свое поведение, не должны допускать осложнений, ценить свое здоровье. Причем важным является не только отношение самого человека, но и всего общества. В мире существуют примеры общественного здравоохранения, так называемые комитеты здоровья, когда люди собираются сами и обустривают свою жизнь. Основная масса относится к своему здоровью легкомысленно, и это проблема воспитания и общественного отношения». Директор Института экономики здравоохранения НИУ ВШЭ Лариса Попович считает, что вина в том, что человек не следит за своим здоровьем, лежит на проблемах воспитания. «Если человек не ценит свое здоровье, не понимает, что оно уникально и что оно более уязвимо, чем царапина на автомобиле, значит, мы его не так воспитали, — говорит Попович. — Забота о здоровье должна стать нормой жизни, модой жизни. Больной человек в современном мегаполисе «не может не угрожать обществу». «Существует проблема личной ответственности, и, несомненно, равнодушный к своему здоровью человек являет собой пример «личного опасного пофигизма», — уверена она [3].

Чтобы повысить ответственность граждан по отношению к своему здоровью, нужно сначала проводить активную разъяснительную работу, а уже затем, если не помогает, прибегать к другим мерам. «Если болезнь станет угрожаемой для возникновения новых смертей, то любые меры, в общем-то, приемлемы. Другое дело, что сначала надо перепробовать меры разъяснения потом уже, если не помогает, можно что-то менять на законодательном уровне», — сказал Власов [3].

В целях реализации Стратегии развития «Казахстан 2050» Новый политический курс состоявшегося государства», была принята Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020-2025 годы[4]. В Государственной программе улучшения здоровья населения на 2020-2025 годы говорилось, что ключевым звеном проактивного вовлечения людей к солидарной ответственности за свое здоровье является первичная медико-санитарная помощь (ПМСП), так как она является важным звеном существующей системы здравоохранения) [5].

Главной целью Стратегического плана развития Республики Казахстан до 2025 года определено достижение качественного и устойчивого подъема экономики, ведущего к повышению благосостояния людей на уровень стран Организации экономического сотрудничества и развития. При этом важным ориентиром в реализации Стратегии до 2025 года Правительство РК определило **Цели устойчивого развития (ЦУР) ООН**. Обозначено, что «соответствие ЦУР ООН, а также внедрение передовых практик и стандартов ОЭСР во всех сферах жизнедеятельности государства позволит обеспечить прогресс Казахстана на пути вхождения в число 30-ти развитых стран мира».

Ключевой элемент устойчивого развития – это обеспечение здорового образа жизни и содействие благополучию для всех людей в любом возрасте. Одной из задач по реализации программной цели является Формирование у населения приверженности здоровому образу жизни. Для реализации данной задачи определены следующие направления:

Направление 1 - каждодневный выбор людей в пользу здоровья путём изменения поведения в пользу здоровья, популяризация здорового образа жизни и активного долголетия, снижение влияния факторов риска на здоровье, формирование ответственного отношения людей к здоровью.

Направление 2 - создание современной службы общественного Здравоохранения (Комитет контроля качества безопасности товаров и услуг – «KazFDA» - самый доверенный источник информации для населения о безопасности для здоровья услуг и товаров).

Направление 3. Всестороннее поддержание здоровья на уровне ПМСП. Переход от лечения болезней к сохранению здоровья через ПМСП. Ранняя диагностика и профилактика заболеваний на уровне ПМСП повышает продолжительность здоровой жизни граждан, их активное долголетие и снижает необоснованное потребление дорогостоящих медицинских услуг. От состояния работы ПМСП зависят многие факторы: от решения многих медикосоциальных проблем до повышения эффективности и качества деятельности всей системы здравоохранения. Сильная система ПМСП дает лучшие показатели здоровья населения при меньших затратах и более высокой общественной удовлетворенности медицинской помощью. Таким образом, ПМСП является ключевым звеном проактивного вовлечения людей к солидарной ответственности за свое здоровье) [5].

Для этого, учитывая успешный опыт развивающихся стран в вопросе эффективной организации санитарно-профилактических работ, будет реализован проект привлечения работников со средним образованием, либо высшим немедицинским образованием в мультидисциплинарные команды ПМСП. Поэтому в государственной программе будут реализованы проекты на стыке общественного здравоохранения и ПМСП.

В свою очередь, государство обязано обеспечить снижение влияния внешних факторов риска и принять меры для обеспечения чистой водой и воздухом, санитарного благополучия, создания пространства для активного образа жизни граждан, внедрять высокие стандарты качества товаров и услуг, в том числе продуктов питания, безопасных услуг транспорта и др.

Для гармоничной реализации межотраслевых инициатив в поддержку здоровья, в Казахстане начаты и будут далее активно выполняться проекты, такие как «Здоровые города», «Школы, способствующие укреплению здоровья», «Здоровые университеты», «Здоровые рабочие места», «Город, благоприятный для пожилых людей». Успешная реализация данных проектов напрямую зависит от приверженности и ресурсов местных исполнительных органов, поэтому регионам будет предоставлена свобода выбора одной или нескольких перечисленных инициатив, поддерживаемых ВОЗ или Детским фондом ООН.

Таким образом, для достижения у людей потребности быть здоровыми, ответственными за состояние своего здоровья и своих близких, вести здоровый образ жизни, необходимо формирование у граждан активной жизненной позиции в отношении своего здоровья, а со стороны центральных и местных государственных органов - принятие своевременных решений межсекторального характера.

Список литературы:

1. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. – Нур-Султан, 2020.
2. Кодекс РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 7 июля 2020 года № 360-VI ЗРК.
3. Это не царапина на автомобиле»: эксперты об ответственности за здоровье <https://www.rbc.ru/society/30/06/2021/>
4. Государственная программа развития здравоохранения Республики Казахстан на 2020–2025 годы. – Астана, 2019. – 38 с.
5. https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomartatokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Болдыш Светлана Камашқызы
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

АЗАМАТТАРДЫҢ ЫНТЫМАҚ ЖАУАПКЕРШІЛІГІ – ДЕНСАУЛЫҚТЫҢ ТҮРАҚТЫ ДАМУЫНЫҢ НЕГІЗГІ ЭЛЕМЕНТІ

Мақалада азаматтардың өз денсаулығына және салауатты өмір салтын сақтауға ортақ жауапкершілігі қарастырылған.

Тірек сөздер: салауатты өмір салты, сәйкестік, бірлескен жауапкершілік, сектораралық өзара әрекеттестік.

Boldysh Svetlana
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
SOLIDARY RESPONSIBILITY OF CITIZENS - A KEY ELEMENT OF
SUSTAINABLE HEALTH DEVELOPMENT

The article discusses the joint responsibility of citizens for their health and maintaining a healthy lifestyle.

Keywords: healthy lifestyle, compliance, joint responsibility, intersectoral interaction

List of references:

1. Message of the Head of State Kassym-Jomart Tokayev to the people of Kazakhstan. – Nur-Sultan, 2020.
2. Code of the Republic of Kazakhstan «On the health of the people and the healthcare system» dated July 7, 2020 No. 360-VI ZRK.
3. «It's not a scratch on a car»: experts on responsibility for health <https://www.rbc.ru/society/30/06/2021/>
4. State program for the development of health care of the Republic of Kazakhstan for 2020–2025. - Astana, 2019. - 38 p.
5. https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhmartatokaeva-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g

УДК 581.93
МРНТИ 34.41.02

Исмаилова Фируза Махмутовна
Государственный национальный природный парк «Буйратау»
пос. Молодежный, Республика Казахстан

ИЗУЧЕНИЕ ОНТОГЕНЕЗА ТРИНИИ ШЕРШАВОЙ (*TRINIA MURICATA*) НА ТЕРРИТОРИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО ПАРКА «БУЙРАТАУ»

Изучение онтогенеза растений является важной составляющей оценки биологии вида. В статье изучены периоды и этапы онтогенеза тринии шершавой на территории государственного национального природного парка «Буйратау». Выделены следующие периоды онтогенеза: 1) латентный; 2) виргинильный; 3) генеративный и 4) сенильный; описаны морфологические показатели и сроки прохождения. Определено, что онтогенез тринии шершавой характеризуется отсутствием иматурного периода развития, малый цикл онтогенеза (от семени до цветения) составляет 4-7 года, большого – 10-15 лет.

Ключевые слова: ГНПП «Буйратау», онтогенез, триния шершавая, возрастные периоды и состояния.

Введение. Одним из самых негативных факторов, влияющих на сохранение биоразнообразия, является нерациональная хозяйственная деятельность. В результате хозяйственной деятельности человек оставляет в биосфере очень бедный и предельно стандартизированный набор растений и животных, способных выжить в изуродованных экосистемах. Отрицательные последствия сопровождают не только промысловую эксплуатацию биологических ресурсов, но и их искусственное воспроизводство, что довольно типично для сельского хозяйства [1].

Для сохранения балансируемого использования биологического разнообразия актуальными становятся следующие стратегические задачи:

- проведение полного учета биологического разнообразия и оценка их состояния;
- осуществление мониторинга за состоянием компонентов биологического и ландшафтного разнообразия;
- расширение сети особо охраняемых природных территорий;
- установление периодичности заготовок сырья в природных растительных угодьях, не наносящий ущерб их составу и структуре;
- реабилитация и восстановление деградированных экосистем;
- сохранение *ex situ* диких сородичей культурных растений в регионах их происхождения;
- сохранение генофонда местных пород сельскохозяйственных животных;
- сохранение генофонда местных стародавних сортов сельскохозяйственных культур;
- создание банка гермоплазмы редких и исчезающих видов растений [2].

Подчеркивая важность проблемы сохранения биоразнообразия необходимо отметить, что Казахстан расположен в центре Евразии с площадью, занимающей девятое место в мире, и располагает почти всеми типами ландшафтов, существующих на земном шаре. Такое разнообразие

ландшафтов, а также наличие морей и озер определяют богатейшее разнообразие животного и растительного мира Казахстана. Поскольку устойчивость биосферы напрямую зависит от богатства и разнообразия ее компонентов, то сохранение растительного и животного мира Казахстана очень важно для экологической стабильности не только в Евразии, но и для биосферы в целом. Обширность территории Казахстана и специфика его природы определяют большое разнообразие и сложность внутренних взаимосвязей его компонентов в комплексах природных ландшафтов, их зональную и поясную структуру. Казахстан по разнообразию биоресурсов, количеству сырьевых и промысловых запасов растительного и животного мира занимает первое место среди государств Центральной Азии-Республики СНГ.

Цель работы – изучить особенности онтогенеза тринии шершавой.

Методика. Объектом исследования являлись природные популяции тринии шершавой (рис. 1) в ГНПП «Буйратау» (Осакаровский район, Карагандинская область).

Рисунок 1 - Внешний вид тринии шершавой

При описании онтогенеза использовали методику А.А. Уранова [16] с учетом ранее изученного цикла онтогенеза данного вида [3], тип популяции определяли по методике Т.А. Работнова [4]. Учитывали следующие возрастные группы: ювенильные растения (j), имматурные (im), взрослые вегетативные (v), молодые генеративные (g1), средневозрастные генеративные (g2), старые генеративные (g3) и сенильные (s). Проростки в природных популяциях выявлены не были.

Результаты и их обсуждение. В онтогенезе тринии шершавой выделены следующие периоды онтогенеза [5]: 1) латентный; 2) виргинильный; 3) генеративный и 4) сенильный.

Латентный период. Латентный период представлен покоящимися семенами; длится от 6 месяцев до 2–4 лет.

Виргинильный период. У тринии шершавой, как у многих видов сем. Ариасеае, отмечена низкая всхожесть семян, медленное прорастание и длительный физиологический покой.

Грунтовая всхожесть свежесобранных семян составляла в среднем 64–74 %. В процессе хранения наблюдается постепенное снижение всхожести, после 4-х лет хранения ее величина падала до 12%.

Для данного вида характерно эпигеальное прорастание. Первым появляется корешок, который быстро углубляется в почву, затем - гипокотиль. Он, выпрямляясь, выносит над поверхностью почвы две семядоли. Пластинки семядолей листовидные, узколинейные, цельнокрайные, часто голые. Через 30 дней после появления всходов они достигают максимальной величины, средняя длина семядоли

составляет 47,0 мм, ширина - 4–1,7 мм. Средняя продолжительность их жизни составляет 42–48 дней. До появления первого настоящего листа у проростков отмечена хорошее развитие корневой системы, включающая в себя первичный корень, который имеет достаточно большую зону корневых волосков. Для большинства видов характерен быстрый темп роста корня, способствующий ускорению проростка в условиях неустойчивой метеорологической обстановки весеннего периода (смена положительных и отрицательных температур и неравномерное выпадение осадков). У всех представителей семейства *Арисеае*, основания черешков семядольных листьев сращены в трубку, в глубине которой, часто ниже поверхности земли, расположена почка.

Ювенильное состояние. Переход растений в ювенильное состояние, как и в дальнейшем в имматурное и взрослое вегетативное, сопровождается морфологическими изменениями подземных и надземных органов.

После разворачивания у проростков 2–3 настоящих листьев семядоли засыхают, и растение становится ювенильным. Первый лист появляется в конце марта, начала апреля, средняя продолжительность его жизни около 1,5 месяцев. Второй лист появляется на 24–30 день, и продолжительность его жизни в среднем составляет 56 дней. В 75 % случаев отмечено появление третьего листа, продолжительность жизни которого 45–55 дней.

Размеры первого настоящего листа: длина пластинки – в среднем в 2,5–4 см, ширина 0,5–1,0 см. По морфологическим признакам семядольные и настоящие листья сильно различаются, то позволяет определять их в вегетативном состоянии в природе.

Виргинильный (прегенеративный) период длится около 4–6 лет.

Имматурное состояние у тринии, как у многих видов Зонтичных, отсутствует, так как они не образуют вегетативных побегов.

Переход от виргинильного периода к генеративному, в зависимости от места произрастания, происходит через 4–7. В это время у них отрастают только розеточные листья и удлиняется корень, а затем формируется генеративный побег.

Генеративный период. По нашим данным в природе, в год вступления особи в генеративную фазу в начале вегетации (март-апрель) идёт быстрый рост розеточных листьев. Среднесуточный прирост их в середине апреля в среднем 7,0 см. После завершения их роста генеративный побег заметно удлиняется (на 2–3 см в сутки), влагалища стеблевых листьев плотно прикрывают соцветия, образуя крупных «зелёных бутонов», по мере роста генеративного побега увеличивающаяся.

Наиболее интенсивных рост генеративного побега (до 5,0–6,0 см в сутки) приходится на конец апреля - начало мая. Для тринии характерен дневной тип цветения. Обоопольные цветки, расположенные в центральных зонтиках паракладиев, раскрываются с 6 до 22 ч. В природе пик раскрывания цветков приходится на 8–10 ч. У обоопольных цветков цветение продолжается 66–111 (± 1). Максимум раскрывания обоопольных цветков наблюдается на 1–2 сутки. Период цветения одного растения (с момента распускания первого цветка до увядания последнего) зависит от количества цветоносных побегов (соцветий) и климатических факторов. Обычно оставляет от 4 до 7.

Сенильный (постгенеративный) период. Период вегетации, когда растение вследствие старения утратило способность цвести и плодоносить, называется постгенеративным. Начало сенильного периода всегда характеризуется появлением первых признаков старения, то есть растение перестает образовывать генеративные органы. Мы наблюдали их уже у 10–15 летних особей.

Таким образом, онтогенез тринии шершавой характеризуется отсутствием имматурного периода развития, малый цикл онтогенеза (от семени до цветения) составляет 4–7 года, большого – 10–15 лет.

Список литературы:

1. Ишмуратова М.Ю., Тлеуенова С.У., Додонова А.Ш., Гаврилькова Е.А. Эндемичные виды растений флоры Карагандинской области (Центральный Казахстан). - Караганда, 2016. – 104 с.
2. Национальный отчет по сохранению и сбалансированному использованию биологического разнообразия Республики Казахстан. – Алматы: Министерство экологии и природных ресурсов РК, 1998. – 45 с.
3. Уранов А.А. Жизненное состояние видов в растительных сообществах // Бюл. Моск. о-ва испытателей природы. Отд. биол. - 1969. - Вып. 1. - С. 141–149.
4. Работнов Т.А. Жизненный цикл многолетних травянистых растений в лесных ценозах // Тр. БИНа АН СССР, Сер. 3. - 1950. - Вып. 6. - С. 7–204.
5. Отчет по теме «Оценка состояния и структура популяций эндемичных видов растений флоры Буйратауского ГНПП» за 2019 год. - Молодёжный, 2020. - 14 с.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Исмаилова Фируза Махмутқызы
«Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркі
Молодежный елді мекені, Қазақстан Республикасы
«БҰЙРАТАУ» МЕМЛЕКЕТТІК ҰЛТТЫҚ ТАБИҒИ ПАРКІНІҢ АУМАҒЫНДА
TRINIA MURICATA ОНТОГЕНЕЗІН ЗЕРТТЕУ

Өсімдіктердің онтогенезін зерттеу түрлердің биологиясын бағалаудың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Мақалада «Бұйратау» мемлекеттік ұлттық табиғи паркінің аумағындағы кедір-бұдыр тринияның онтогенез кезеңдері зерттелген. Онтогенездің мынадай кезеңдері бөлінген: 1) латентті; 2) виргинилді; 3) генеративті және 4) сенилді; морфологиялық көрсеткіштер және өту мерзімдері сипатталған. Өрескел тринияның онтогенезі иматуралық даму кезеңінің болмауымен сипатталады, онтогенездің кіші циклі (тұқымнан гүлденуге дейін) 4-7 жыл, үлкен – 10-15 жыл.

Тірек сөздер: «Бұйратау» МҰТП, онтогенез, қатпарлы триния, жас кезеңдері мен жай-күйі.

Ismailova Firuza
State National Natural Park «Buiratau»
Molodyozhnyi, Republic of Kazakhstan
STUDY OF ONTOGENESIS OF TRINIA MURICATA AT THE TERRITORY
OF STATE NATIONAL NATURAL PARK «BUYRATAU»

The study of plant ontogenesis is an important component of assessing the biology of a species. The article studies the periods and stages of ontogenesis of *Trinia muricata* on the territory of the state National Natural Park "Buiratau". The following periods of ontogenesis are distinguished: 1) latent; 2) virginal; 3) generative and 4) senile; morphological indicators and timing of passage are described. It is determined that the ontogenesis of *Trinia muricata* is characterized by the absence of an immature period of development, a small cycle of ontogenesis (from seed to flowering) is 4-7 years, a large one is 10-15 years.

Keywords: SNNP «Buyratau», ontogenesis, *Trinia muricata*, age periods and states.

List of references:

1. Ishmuratova M.Yu., Tleukenova S.U., Dodonova A.Sh., Gavrilkova E.A. Endemic plant species of the flora of the Karaganda region (Central Kazakhstan). - Karaganda, 2016. – 104 p.
2. National Report on the conservation and balanced use of Biological Diversity of the Republic of Kazakhstan. – Almaty: Ministry of Ecology and Natural Resources of the Republic of Kazakhstan, 1998. – 45 p.
3. Uranov A.A. The vital state of species in plant communities // Bull. Moscow Soc. Nat. Testers. Series Biology. - 1969. - Issue 1. - pp. 141-149.
4. Rabunov T.A. The life cycle of perennial herbaceous plants in forest cenoses // Works of Bot. Ins. of the USSR Academy of Sciences, Ser. 3. - 1950. - Issue 6. - pp. 7-204.
5. Report on the topic «Assessment of the state and structure of populations of endemic plant species of the flora of the Buiratau GNPP» for 2019. - Molodezhny, 2020. - 14 p.

ӘОК 547.752
ҒТАХР 31.23.15

Калдыбаева Айгуль Кудайбергеновна
aigul_240873@mail.ru
Исина Жаннұр Амиргалиевна
Zhan_isa@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

АҒЗАДАҒЫ КӨМІРСУЛАР АЛМАСУЫНЫҢ БҰЗЫЛУЫ

Мақалада ағзада жүретін көмірсулар алмасуының кейбір бұзылулары туралы сөз болады. Көмірсулардың алмасуы әртүрлі этаптарда бұзылуы мүмкін. Көмірсулардың сіңірілуі поли- және дисахаридтерді моносахаридтерге дейін ыдырататын диастоза ферменті бар ұйқы безінің сөлінің ішекке шығуы мен түзілуінің азаюы кездерінде төмендейді. Сонымен қатар, сіңірілу ішектің кілегей қабатының қабынуы кезінде, атрофия немесе ферменттік улы заттармен улануы кездерінде бұзылады.

Тірек сөздер: көмірсу, қант диабеті, инсулин, гипогликемия, гипергликемия, зәр, глюкозурия, кетонурия, ағза, глюкоза.

Инсулиннің жеткіліксіздігі кезінде майлардың алмасуы бұзылады. Бұл кезде майлардың ыдырауы күшейеді, май тінінен май қышқылдары мен глицерин босап шығады. Осыдан қанда майлардың жалпы деңгейі бірнеше есе көтеріледі. Осыдан келіп бұл адамдарда атеросклероз дамуына қолайлы жағдай пайда болады. Ацетил-КоА-дан көптеген кетондық денелер түзіледі. Осыдан кетоацидоз дамуы байқалады. Кетонды денелер орталық жүйке жүйесіне улы әсер етеді.

Қантты диабет кезінде тұздар мен судың алмасуы бұзылады. Бұл кезде калий иондарының алмасуы қатты бұзылады, оның жасуша ішінде тасымалдануы баяулайды. K^+ иондары жасуша сыртында және қанда жиналып қалады. Артынан K^+ зәрмен көп шығарылуынан оның қандағы деңгейі төмендейді. Сонымен қатар, қантты диабетпен ауыратын адамдардың зәрінде натрий иондары көбейеді.

Зәрде глюкозаның, кетондық денелердің, азоттың, натрий мен калий иондары деңгейлерінің көтерілуі ағзадан судың көптеп шығуына әкеледі. Сондықтан қантты диабет кезінде тәулігіне 8-10 л зәр шығарылады.

Көмірсулардың аралық алмасуларының бұзылуы олардың анаэробтық және аэробтық ыдыраулар кезеңдерінде байқалады. Гипоксияның барлық түрінде және оттегінің салыстырмалы жеткіліксіздігі кездерінде анаэробтық фазаның көмірсу метаболиттерінің (пирожүзім және сүт қышқылдарының) тым артық мөлшерінің жинақталуы жүреді және ацидоз дамиды.

Гипогликемия – бұл қандағы глюкоза мөлшерінің 3,3 ммоль/л-ден төмен болуы. Бұл инсулиннің артық мөлшерде енгізілуінен болуы мүмкін. Инсулиннің артық мөлшерде секрециялануы аралшықтың бета-жасушаларынан ісіктердің өсуі кезінде (инсулома) байқалады. Гипогликемияға бейімділік парасимпатикалық жүйке жүйесінің жоғарғы тонусы бар адамдарда болады. Қандағы глюкоза концентрациясының төмендеуі, гиповиздің алдыңғы бөлімі мен бүйрек үсті безінің қыртысының гормондарының секрециясы төмендеген кезде, глюконеогенездің терең төмендеуі жағдайында дамиды. Қандағы қанттың төмендеуі бауырдың ауыр зақымдануы кезінде байқалады. Гипогликемия гликеоздармен, ашығумен жүреді. Қандағы қанттың мөлшерінің уақытша төмендеуі күшті бұлшық еттік жұмыс атқарғанда дамиды. Қандағы қанттың концентрациясының төмендеуі бейімдеушілік компенсаторлық процестерді қосады – адреналин, кортикотропин, глюкокортикоидтар және соматотропты гормондардың секрециясының рефлекторлы қозуы жүреді. Сондықтан да гипогликемия кезінде көз қарашығының кеңеюі, пульс пен тыныс алудың күшеюі, кейде қан қысымының жоғарылауы байқалады. Қандағы қант концентрациясының төмендеуі ең алдымен ОЖЖ қызметіне әсер етеді, егер қандағы қант мөлшері 1,4-1,1 ммоль/л-ден төмен болса, онда ОЖЖ-інде ауыр бұзылулар дамиды. Ұйқышылдық, әлсіздік, аштық сезімі, мазасыздық пайда болады. Гипогликемиялық кома дамуы мүмкін, бұл жағдайды ағзаға глюкоза немесе адреналин енгізу арқылы қайтаруға болады.

Гипергликемия – бұл қандағы қант мөлшерінің 5,5 ммоль/л жоғары болуы. Гипергликемия бас миының қозу үрдісінің тез күшейген кезінде, адреналин секрециясының күшеюінде, бүйрек үсті безінің милық қабатының ісігінде, тироксин, өсу гормоны, глюкокортикоидтардың гиперсекрециясы кезінде, В1 және С гиповитаминоздары кезінде дамуы мүмкін.

Гипергликемияның ең басты себебі – инсулиндік жеткіліксіздік. Қандағы глюкоза мөлшері 8,8 ммоль/л-ден жоғарылаған кезде, ол түтікшелер арқылы толығымен реабсорбциялана алмайды да, зәрмен бірге шығарылады – глюкозурия дамиды. Бұның себебі түтікшелердегі глюкозаның реабсорбциясы үшін қажет фосфорилдену және дефосфорилдену үрдістері кезіндегі ферменттердің белсенділігі жоғарылай алмайтын деңгейге жеткендігі болып табылады [1, 2].

Қантты диабет – бұл қандағы глюкоза деңгейінің тұрақты жоғарлауы, бұл жағдай инсулиннің абсолютті немесе салыстырмалы жеткіліксіздігі нәтижесінде дамиды. Диабет – бұл тұтас нозологиялық бірлік емес. Оның көптеген себептері бар және осыған байланысты әртүрлі патогенездері болады. Яғни ұқсас, бірақ әртүрлі аурулар болып табылатын диабеттер болады.

1 типті диабет кезінде қандағы инсулин мөлшерінің төмендеуі олардың ұйқы безінің бета-инсулиноциттері арқылы жеткілікті өндірілмеуі салдарынан болады. Мұндай жағдай ұйқы безінің жаракаты кезінде немесе көп бөлігін алып тастаған жағдайда, панкреатит кездерінде дамуы мүмкін. Балаларда инфекция 1 типті диабеттің себебі болып табылады (тұмау, қызамық, эпидемиялық паротит, Коксаки В4 вирусы, энцефаломиокардиттік вирус). Сонымен қатар, бездердің кистасы, тастардың түзілуі, бездердің кальцификациясы және олардың тамырларының склерозы 1 типті диабеттің тағы бір себебі болып табылады. 1 типті диабетке бездегі аутоагрессиялық үрдістер алып келеді. Қантты диабет диффузды токсикалық зоб, Хасимото ауруы сияқты аутоиммундық аурулармен жиі қосарланып жүреді. Бұл кезде ұйқы безінің аралшықтарында инсулин және бета-жасушаларының

деструкциясы байқалады. Вирустар мен химиялық заттардың әсерінен дамиды бета-жасушаларының деструкциясы аутоантисенеселердің пайда болу себебі болып табылады. Бета-жасушаларының мұндай деструкциясының механизмінде көбіне қантты диабетпен ауыратын науқастарда табылатын иммундық комплекстер қатысады. Ұйқы безінің аралшықтарында антисенеселердің бірнеше түрі болуы мүмкін, олар аралшық жасушалары цитоплазмасының немесе жасуша мембраналарының антигендерімен байланысады. Сонымен қатар, антисенеселер комплементпен байланысып, цитотоксикалық реакцияларға қатысуы мүмкін. Аралшық жасушаларының беткейімен байланысу қабілеті бар цитотоксикалық антисенеселерге өте зор маңыз беріледі.

Әлемдегі диабетологтардың көпшілігі диабетті – тұқым қуалайтын, бета-жасушаларының генетикалық жеткіліксіздігі нәтижесінде пайда болады деп есептейді. Диабет көбіне ата-анасының біреуі ауру болған кезде бір жұмыртқалы егіздерде дамиды. Тұқымында ата-аналары диабетпен ауырған адамдардың ішінде 40 жастан асқан адамдардың 30-40%-ында қантты диабет пайда болады. Осыған байланысты диабет доминанттық және рецессивтік жолдармен де берілуі мүмкін. Қантты диабет синдромы адамның әртүрлі 16-ға жуық гендік ауруларымен қосарлануы мүмкін. Тіпті жануарлардың өзінде генетикалық текті спонтандық қантты диабет кездеседі. Генетикалық бұзылулар бета-жасушаларындағы ДНК және РНК синтезінің бұзылуларына және сондай-ақ, белсенділігі бұзылған проинсулин мен инсулин молекулаларының түзілуіне әсер етуі мүмкін. Инсулин мен проинсулин молекулаларының синтезінің төмендеуі, инсулин синтезін стимулдейтін заттарға бета-жасушалардың сезімталдығының төмендеуі, инсулиннің бета-жасушаларының гранулаларымен ерекше мықты байланыс түзуі генетикалық негізделген болуы мүмкін. Инсулиндердің антагонистерінің түзілуі, олардың ингибиторларының және инсулинді қан сарысуының ақуыздарымен байланыстыратын заттардың түзілуі де генетикалық негізделген болуы мүмкін [3].

Қанға ұзақ уақыт бойы көп мөлшерде глюкозаның түсуінің маңызды этиологиялық факторы болып тым артық тамақтану, әсіресе жеңіл сіңірілетін қантты заттарды көп пайдалану болып табылады. Ұзақ уақытқа тұрақты гипергликемияны қант мөлшерін жоғарлататын қандай да бір гормонның тым артық секрециялануы туғызады. Сондықтанда оларды контринсулиндік гормондар деп атайды. Оларға катехоламиндер, соматотропин, кортикотропин, глюкокортикоидтар, тироксин, глюкагон және жыныстық гормондар жатады. Жануарларға осы гормондарды көп мөлшерін енгізу арқылы мынадай диабеттер алуға болады: метагипофизарлық, стероидтық, метатиреоидтық. Адамдарда сәйкес эндокриндік бездердің зақымдануы кезіндегі бұл гормондардың гиперсекрециясы алдымен гипергликемияға, ал соңынан панкреатиттік аралшықтардың бұзылуынан кейін – тұрақты диабетке әкелуі мүмкін. Мұндай жағдайға бета-жасушаларының жасырын кемістігі, эмоциялық жағдайлар және адинамиа кезіндегі глюкозаның аз ғана шығындалуы қолайлы жағдай туғызады.

II типті диабет немесе инсулин тәуелсіз диабет көбіне қарт адамдарда кездеседі. Бұл кездерде инсулиннің секрециясы төмендеген, керісінше кейде шамалы жоғарлаған да болады және диабеттің бұл түрі инсулинмен емдеуге берілмейді. II типті диабет артық тамақ қабылдау жағдайларында және семіздікте пайда болады. Ұзақ уақыт бойы артық тамақтану бета-жасушаларының гипертрофиясын туғызады. Олар инсулиннің көп мөлшерін өндіріп, қанға шығарады. Қалыпты бета-жасушалар тым артық зорығуларға да шыдамды келеді. Қантты диабет тек осы жағдайға бейім адамдарда ғана дамиды. Қантты диабетпен ауыратын науқастарда ауыр кетоацидоз кезінде плазманың альфа және альфа-екі глобулиндерімен байланысқан инсулин антагонистері пайда болады. Қанға түскен инсулин бұл кезде ыдырап немесе инактивтелініп кетеді. Мысалы, инсулин өте көп мөлшерде бауырда, оның инсулиназды ферменттік жүйесінің жоғарғы белсенділігі кезінде ыдырауы мүмкін. Қанның инсулиндік белсенділігі қанның ақуыздық құрамының өгеруі кезінде төмендейді, бұл кезде ақуызбен байланысқан инсулиннің мөлшері артады. Инсулин іріңдік инфекциялар кезінде де қарқынды бұзылуға ұшырайды. Ұлпаларға инсулиннің әсер етуіне тағы да бос май қышқылдарының тым көп болуы да кедергі жасайды. Панкреатиттік емес инсулин жеткіліксіздігінің патогенезінде өте маңызды орынды ұлпалардың инсулиндік рецепторларының бұзылуы алады. Инсулиннің жасушаларға әсері олардың жасуша беткейінде орналасқан инсулиндік рецепторлармен байланысуынан басталады. Семіздік кезінде ұлпалардың инсулиндік рецепторларының қызметінің төмендеуі байқалады, бұл кейбір диабет түрлерінің дамуында маңызды болады. Семіздік диабеттің жиілігін 30 есе жоғарылатады [4].

Қантты диабеттің басты симптомы болып қандағы қант мөлшерінің 5,5 ммоль/л-ден жоғарылауы, яғни гипергликемияның дамуы болып табылады. Бұл инсулин жеткіліксіздігі кезінде ұлпалармен глюкозаның утилизациясы төмендеу салдарынан және оның түзілуінің жоғарылауынан

болады. Май ұлпаларында глюкозаның утилизациясы мен тотығуы азаяды, глюкозадан май қышқылдарының синтезделуі тежеледі. Гликогеннің түзілуі азаяды, ал керісінше, гликогенолиз артады. Бауырда глюконеогенез, яғни глюкозаның майлар мен ақуыздардан түзілуі артады. Липолиз күшейеді, бұдан глицерин мен май қышқылдары бөлініп, қан ағысына түседі. Қанда НЭМҚ мөлшері жоғарылайды. Қанда бос май қышқылдарының мөлшерінің жоғарылауы нәтижесінде олардың бауырға түсуі күшейеді, олардың ыдырауы жылдамдап, күшті кетогенез жүреді. Кетонемия мен кетоурия дамиды. Ақуыздардың ыдырауы күшейеді, бауырда мочевианың түзілуі стимулденеді және теріс азот баланысы пайда болады. Жасушадан тыс сұйықтықта глюкоза мөлшерінің жоғарылауы жасушадан судың бөлінуіне және жасушаның сусыздануына алып келеді. Глюкозурия мен кетонурия дамиды, бұл осмотық диурез жолымен дамиды бүйрек түтікшелеріндегі судың қайта сорылуының төмендеуімен жүретін полиурияға алып келеді. Бұл кезде зәрмен бірге органикалық аниондар мен органикалық емес катиондар да бөлінеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. А.Қ. Қалдыбаева. «Биологиялық химия» пәнінен дәрістер курсы. Оқу құралы. Қарағанды. - 2016.
2. А.Қ. Қалдыбаева. «Биологиялық химия» пәнінен зертханалық сабақтарға арналған әдістемелік нұсқаулықтар. Оқу құралы. Қарағанды. - 2016.
3. Т.С. Сейтебетов, Б.И.Төлеуов, А.Ж.Сейтебетова. Биологиялық химия. Қарағанды. - 2007.
4. П.К. Кенжебеков. Биологиялық химия, 2005.

РЕЗЮМЕ / RESUME

**Қалдыбаева Айгуль Кудайбергеновна
Исина Жаннур Амиргалиевна
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Қарағанда, Республика Казахстан**

НАРУШЕНИЯ УГЛЕВОДНОГО ОБМЕНА В ОРГАНИЗМЕ

В статье приведены некоторые нарушения углеводного обмена в организме человека. Углеводный обмен может нарушаться на разных стадиях. Всасывание углеводов снижается при выделении и образовании панкреатического сока, в котором содержится фермент диастоза, расщепляющий поли- и дисахариды до моносахаридов. Кроме того, всасывание нарушается при воспалении слизистой оболочки кишечника, атрофии или отравлении ферментативными токсинами.

Ключевые слова: углеводы, сахарный диабет, инсулин, гипогликемия, гипергликемия, моча, глюкозурия, кетонурия, организм, глюкоза.

**Kaldybaeva Aigul, Isina Zhannur
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
DISORDERS OF CARBON METABOLISM IN THE BODY**

Carbohydrate metabolism can be disrupted at different stages. Absorption of carbohydrates is reduced when the excretion and formation of pancreatic juice, which contains the enzyme diastase, which breaks down poly- and disaccharides into monosaccharides. In addition, absorption is impaired in cases of inflammation of the intestinal mucosa, atrophy or poisoning by enzymatic toxins.

Keywords: carbohydrates, diabetes, insulin, hypoglycemia, hyperglycemia, urine, glucosuria, ketonuria, organism, glucose.

List of references:

1. A.K. Kaldybayeva. Course of lectures on «Biological Chemistry». Textbook. – Karaganda: - 2016.
2. A.K. Kaldybayeva. Guidelines for laboratory classes on the subject «Biological Chemistry». Textbook. Karaganda. - 2016.
3. T.S. Seitembetov, B.I. Toleuov, A.Zh. Seitembetova. Biological chemistry. – Karaganda: - 2007.
4. S. Seitov. Biological Chemistry, 2007.

Султанов Алшынбай Камалович
sultanov.ak@mail.ru
«Bolashaq» академиясы» Жеке меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы
Утепов Пархат Дусембаевич
utepov.parkhat@mail.ru
Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы
Шымкент, Қазақстан Республикасы

ҚЫРЫМ ГЕМОРАГИЯЛЫҚ ҚЫЗБАСЫ АУРУЫНДАҒЫ НАУҚАСТАРҒА ЕМДІК ПЛАЗМАФЕРЕЗДІ ҚОЛДАНУДЫҢ ФАРМАКОЛОГИЯЛЫҚ ТИІМДІЛІГІН БАҒАЛАУ

ҚГҚ ауруының халық арасында орын алуы жағдайы аса маңызға ие болуда. Соңғы 5 жыл аралығында, Қызылорда облысының 4288 тұрғындары арасында кенеден зардап шегуі, ал аурудың тіркелуі 36 науқасқа жетіп, республикалық көрсеткіштің 40,4%, ал орташа өлім-жітім деңгейі 13,9% құраған. Ауруға күдікті 12 науқастарға, стационарлы жағдайда қолданылған емдік плазмаферездің фармакологиялық тиімділігі жоғары деңгейде болған.

Тірек сөздер: аурушандық, емдік плазмаферез, иммунды қан сарысуы, иксодты кене, Қырым геморрагиялық қызбасы, өлім-жітім, IgM және IgG антиденелер.

Әлемнің бірқатар елдері мен Қазақстанда аса қауіпті жұқпалы аурулар ерекше маңызға ие болып отыр, оның негізгі Қырым геморрагиялық қызбасы адамзатқа деген контагиоздылығы мен өлім-жетім деңгейінің жоғарғы болуымен байланысты. Бүгінде, аурудың табиғи ошақтары Европада, Азияда оның ішінде Қазақстанда, Африка елдері аумақтарында анықталады [1, 2].

Қазақстанның оңтүстік өңірінің Түркістан, Қызылорда, Жамбыл облыстары аумағында аса жұқпалы аурудың тіркелуі орын алады. Адам ауруы, соңғы 50 жылда 550 науқасқа жетіп, өлім-жітім деңгейі 11,8% құраған [3].

Зерттеудің мақсаты: 2017-2021 жылдары Қызылорда облысы тұрғындары арасында кенеден зардап шегу жағдайын эпидемиологиялық тұрғыда талдау мен Қырым геморрагиялық қызбасы ауруына күдікті жағдайында стационарлы ем қабылдаған науқастарға жүргізілген емдік плазмаферездің фармакологиялық тиімділігі бағалау болды.

Зерттеу нысандары мен әдістері: Қызылорда облысында 2017-2021 жылдар аралығында, кенеден зардап шегу жағдайында медициналық көмекке жүгінген 4288 адамдардың медициналық құжаттары сарапталып, ауруға күдікті жағдайында стационарлы ем қабылдаған 90 науқастарға жүргізілген емдік плазмаферездің фармакологиялық тиімділігі бағаланады. Зерттеу нәтижелері вариациялық статистика және корреляциялық әдістерінде бағаланды.

Зерттеу нәтижесі мен оны талдау: Зерттеудегі 2017 жылы тұрғындардың кенеден зардап шегуі 1434 абсолюттік жағдайда тіркеліп, 100 мың халыққа шаққандағы көрсеткіші 188,8, сәйкесінше 2018 жылы 1105 адам болып, 100 мың халыққа шаққандағы көрсеткіші 144,4 құраған. 2019 жылы кенеден зардап шегіп медициналық көмекке жүгінген адамдар саны 1085 жағдайда тіркеліп, 100 мың халыққа шаққандағы көрсеткіші 139,6, сәйкесінше 2020 жылы 333 адам, 100 мың халыққа шаққандағы көрсеткіші 42,5 құраған. Ал, 2021 жылы кене шағу жағдайы 331 адамда, 100 мың халыққа шаққандағы 41,2 көрсеткіші құрап, 2017 жылмен салыстырғанда 1103 (76,9%) жағдайға кеміген (кесте 1).

Кесте 1 – 2017-2021 жылдарда халықтың кенеден зардап шегу көрсеткіші

2017 жыл		2018 жыл		2019 жыл		2020 жыл		2021 жыл	
Жарақат саны	100 мың халық көрсеткіші	Жарақат саны	100 мың халық көрсеткіші	Жарақат саны	100 мың халық көрсеткіші	Жарақат саны	100 мың халық көрсеткіші	Жарақат саны	100 мың халық көрсеткіші
1434	188,8	1105	144,4	1085	139,6	333	42,5	331	41,2

Зерттеуіміздегі 5 жыл аралығында, кенеден зардап шеккен 4288 адамның, 90 (2,1%) абсолюттік жағдайында ҚҚҒ ауруына деген күдіктілік орын алған, оның ішінде 37 (41,1%) науқас аурудың «болжамды» жағдайында және 53 (58,9%) науқас аурудың «ықтимал» жағдайында ауруханаға жатқызылып ем тағайындалған. Жүргізілген клиникалық-зертханалық «оң» нәтижелерімен, 36 науқасқа, ҚҚҒ ауруының нақтыланған диагнозы қойылған (кесте 2).

Кесте 2 – 2017-2021 жылдарда ҚҚҒ ауруының тіркелу көрсеткіші

2017 жыл		2018 жыл		2019 жыл		2020 жыл		2021 жыл	
Науқас саны	100 мың. халық. көрсеткіш	Науқас саны	100 мың. халық. көрсеткіш	Науқас саны	100 мың. халық. көрсеткіш	Науқас саны	100 мың. халық. көрсеткіш	Науқас саны	100 мың. халық. көрсеткіш
2	0,26	4	0,52	9	1,16	9	1,15	12	1,49

Жүргізілген талдаулар нәтижесінде, 2017-2021 жылдар аралығында облыс тұрғындарының кенеден зардап шегуінің абсолюттік жағдайы 76,9% кемігені орын алса да, тұрғындардың Қырым геморрагиялық қызбасы ауруына шалдығуы жыл өте артуымен 36 абсолюттік жағдайда орын алады. Бұл жағдай, 2017 жылы ауру 2 абсолюттік жағдайда тіркеліп, 100 мың халыққа шаққандағы көрсеткіші 0,26 құраған. 2018 жылы ауру 4 жағдайда орын алып, 100 мың халыққа шаққандағы көрсеткіші 0,52 құрап, ауру 2 есеге артқан. Ал, 2019 жылы ауру 9 абсолюттік жағдайда тіркеліп, 100 мың халыққа шаққандағы көрсеткіші 1,16 құраған, 2017 жылмен салыстырғанда ауру 4,5 есеге, ал 2018 жылға қарағанда 2,2 есеге артқан. Облыс тұрғындарының геморрагиялық қызба ауруына шалдығуы, 2020 жылы 9 абсолюттік жағдайда, 100 мың халыққа шаққандағы көрсеткіші 1,15 құрап, 2019 жылдық көрсеткіште қалған. Ал, 2021 жылы тұрғындардың ауруы 12 жағдайда тіркеліп, 100 мың халыққа шаққандағы көрсеткіші 1,49 құраған, бұл салыстырмалы түрде 2017 жылдан 6 есеге, 2018 жылдан 3 есе және 2019-2020 жылдан 1,3 есеге артқанын көрсетеді.

Сурет 1 – ҚҚҒ диагнозы нақтыланған науқастардың медициналық көмекке жүгіну уақытының көрсеткіші

Қырым геморрагиялық қызбасы ауруының, басымдылықта адамдарға трансмиссивті жолмен берілуіне байланысты, ауру қоздырғышы «Наіговірус» қысқа инкубациялық (2 күннен 14 күнге дейін) кезеңде, науқаста ауыр түрдегі клиникалық белгілер беретінін ескерсек, тұрғындардың кене шағу жағдайында, медициналық көмекке кештеу жүгінуі орын алады.

Сурет 2 – 2017-2021 жылдардағы ҚГҚ ауруынан өлім-жітім көрсеткіші

Біздің зерттеуімізде, ҚГҚ диагнозы расталған 36 науқастың медициналық көмекке жүгіну мерзімі, 1-3 күн аралығында 24 (66,7%) науқаста ал, 4-7 күн аралығында 12 (33,3%) науқаста тіркелген, бұл науқастың аурудан тез айығуына кері септігін тигізеді (сурет 1). Қырым геморрагиялық қызбасы ауруына шалдыққан науқастардың, 2017-2019 жылдары 1 жағдайдан, ал 2020 жылы 2 жағдайда өлім-жітімі орын алғанымен толықтырылады (сурет 2).

Зерттеулерімізде, ҚГҚ ауруына деген күдіктілік жағдайы орын алған 90 науқастың, оның ішінде 37 (41,1%) науқас аурудың «болжамды» жағдайында және 53 (58,9%) науқас аурудың «ықтимал» жағдайында ауруханалық жағдайда терапиялық ем жүргізілген науқастардың келісімі бойынша, ауыр дәрежедегі 25 жастан жоғары 12 (13,3%) науқасқа емдік плазмаферез жүргізілді. Бұл тәсілдің негізгі бағыты, вирусты жұқтырып, аурудан айыққан науқастар ағзасында, 1-2 жыл мерзімінде иммунитеттің қалыптасуымен байланысты болуда, яғни қан құрамында жоғарғы титрдағы IgM және IgG антидене болуымен сипатталады.

Емдік «иммунды қан сарысуы» ҚР ДСМ 31.10.2017 жылғы №756 «Қанды, оның компоненттерін дайындау, өңдеу, сақтау, өткізу номенклатурасын, сондай-ақ қанды, оның компоненттері мен препараттарын сақтау, құю ережелерін бекіту туралы» бұйрығы [4, 5] талаптары негізінде, дайындалып сақталған, ИФА тәсілінде жоғарғы титрдағы IgG антидене (IgM теріс жағдайында) анықталған «иммунды қан сарысуы» болып табылады.

Жүргізілген зерттеуімізде, 12 науқасқа ҚР ДСМ 29.03.2019 жылы №60 «Конго-Қырым геморрагиялық қызбасы» бекітілген клиникалық хаттамасымен этиотропты терапия негізінде, науқастарда қан құрамындағы тромбоциттердің $100 \times 10^9 / \text{л}$ төмен болып, қан кетумен науқас өміріне қауіп төну жағдайында, тромбоцитты концентратты құю және алғашқы бір реттік 2000 мг дозасында, соңынан 4 күн аралықта әр 6 сағатта 1000 мг дозасында және 6 күн аралықта әр 6 сағатта 500 мг дозасында рибарин препаратын қабылдау тағайындалған.

Сурет 3 – Емдік плазмаферез қолданысындағы «оң» клиникалық өзгеріс көрсеткіші

Зерттеудің міндетіне сәйкес, аталған 12 науқастарға бір реттік 200 мл көлемінде венозды катетермен тамшылы тәсілде «иммундалған қан сарысуы» енгізілді. Жалпы терапиялық емдеудің сипатында, қосымша ұсынылған «емдік плазмаферез» қабылдаған науқастардың 41,7% (5 науқас) 6 күнге, 25,0% (3 науқас) 8 күнге, 16,7% (2 науқас) 9 күнге және 8,3% (1 науқас) 10 күнге, ал 8,3% (1 науқас) тек 12 күнге «оң» клиникалық өзгерістер болып, науқастарда айығу жағдайлары орын алды (сурет 3).

Нәтижесінде, 2018-2021 жылдардағы зерттеу мерзімінде, 2018 жылы кенеден зардап шегіп, ҚГҚ ауруына күдікпен ауруханада терапиялық ем қабылдаған 13 науқастың 1 (7,7%) науқасы, сәйкесінше 2019 жылы 20 науқастың 3 (15,0%) науқасы, ал 2020 жылы 12 науқастың 2 (16,7%) науқасы және 2021 жылы 19 науқастың 6 (31,6%) науқасы «иммундалған қан сарысуыын» қабылдап, аса жұқпалы аурудан айығу жағдайы орын алып, «емдік плазмаферездің» фармакологиялық сапалық көрсеткішін айқындайды.

Жүргізілген анкеталық зерттеулерде, облыс тұрғындарының 91,2% Қырым геморрагиялық қызбасы ауруына алаңдаушылығы барын айқындайды. Басымдылықта тұрғындар ауру жөнінде мәлеметі; медицина қызметкерлерінен - 89,1%, бұқаралық ақпарат құралдарынан - 82,6%, ауруға шалдығып, ем қабылдаған адамдардан - 38,4% естігенін көрсетеді. ҚГҚ жұқпа көзі иксодты кенелер болатыны және денеге кене шағуы орын алғанда, медициналық көмекке жүгіну қажеттілігі жөнінде, тұрғындардың - 98,6% жауап берген.

Әдебиеттер тізімі:

1. Утепов П.Д., Мұхтарқызы Ф.М. Нұрмаханбетова А.К. Оңтүстік Қазақстан облысы халықтарының 2011-2015 жылдарда Конго-Қырым геморрагиялық қызбасы ауру жағдайын эпидемиологиялық тұрғыда бағалау // ОҚМФА хабаршысы, - Шымкент, - 2015, - №4(73), - Том V, - С.65-67.
2. Абуова Г.Н., Киргизбаев Р.Б., Ережепов Б.А., Мухаметалина У.М. Мониторинг Конго-Крымской геморрагической лихорадки в Южном Казахстане // Журнал инфектологии, - Санкт Петербург, - 2017, - №1, - Том.9, - С.23-24.
3. Ибайдуллаева С.И., Утепов П.Д. Конго-Қырым геморрагиялық қызбасы ауруында емдік плазмаферезді қолданудың фармакологиялық тиімділігін бағалау // «Жастар және қазіргі заманауи әлемдегі мәселелер» атты Республикалық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары, - Қарағанды, - 2022, - Том 1, - Б. 268-272.
4. Определение площади санитарно-защитной зоны по Конго-Крымской геморрагической лихорадке на эндемической территории / М.М. Раимкулова, Ж.А. Ержанова, Б.З. Долтаева, Г.К. Ергебекова и др. // Вестник ЮКГФА, - Шымкент, - 2017, - №4 (81), - Том. II, - С.53-55.
5. ҚР ДСМ 31.10.2017 жылғы №756 «Қанды, оның компоненттерін дайындау, өңдеу, сақтау, өткізу номенклатурасын, сондай-ақ қанды, оның компоненттері мен препараттарын сақтау, құю ережелерін бекіту туралы» бұйрығы.

РЕЗЮМЕ / RESUME

Султанов Алшын Камалович
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан
Утепов Пархат Дусембаевич
Южно-Казахстанская медицинская академия
Шымкент, Республика Казахстан

ОЦЕНКА ФАРМАКОЛОГИЧЕСКОЙ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРИМЕНЕНИЯ ЛЕЧЕБНОГО ПЛАЗМАФЕРЕЗА БОЛЬНЫМ ПРИ КГЛ

Регистрация заболевания КГЛ на территории Казахстана приобретает важное значение. Так, за последние 5 лет в Кызылординской области среди населения зарегистрировано 4288 случаев укуса клещей, 36 случаев заболевания составляющие 40,4% республиканского показателя и 13,9% смертность от заболевания. Отмечена высокая фармакологическая эффективность применение лечебного плазмафереза при лечении 12 пациентов подозрением на КГЛ в стационарных условиях. Проявляется беспокойства населения области, по поводу регистрации заболевания КГЛ.

Ключевые слова: заболеваемость, лечебный плазмофорез, иммунная сыворотка, иксодовый клещ, крымская геморрагическая лихорадка, смертность, антитела IgM и IgG.

Sultanov Alshin
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan
Uteпов Parhat

South Kazakhstan Medical Academy, Shymkent, Republic of Kazakhstan

EVALUATION OF THE PHARMACOLOGICAL EFFICACY OF THERAPEUTIC PLASMAPHERESIS IN THE CRIMEAN HEMORRHAGIC FEVER

Registration of the disease Crimean hemorrhagic fever on the territory of Kazakhstan is becoming important. So, over the past 5 years, 4288 cases of tick bite have been registered among the population in the Kyzylorda region. 36 cases of the disease make up 40.4% of the national indicator and 13.9% mortality from the disease. The high pharmacological efficacy of therapeutic plasmapheresis was noted in the treatment of 12 patients with suspected Crimean hemorrhagic fever in inpatient conditions. There is concern among the population of the region about the registration of the disease Crimean hemorrhagic fever.

Keywords: morbidity, therapeutic plasmaphoresis, immune serum, ixod mite, Crimean hemorrhagic fever, mortality, IgM and IgG antibodies.

List of references:

1. Uteпов PD, Mukhtarovna FM Nurmakhanbetova AK Epidemiological assessment of the situation of Congo-Crimean hemorrhagic fever in the population of South Kazakhstan region in 2011-2015 // Bulletin of SKSPhA, - Shymkent, - 2015, - №4 (73), - Volume V, - P.65-67.
2. Abuova GN, Kirgizbaev RB, Erezhepov BA, Mukhametalina UM Monitoring of Congo-Crimean hemorrhagic fever in South Kazakhstan // Journal of Infectious Diseases, - St. Petersburg, - 2017, - №1, - Vol.9, - P.23-24.
3. Ibaydullaeva SI, Uteпов PD Evaluation of the pharmacological effectiveness of the use of therapeutic plasmapheresis in Congo-Crimean hemorrhagic fever // Materials of the Republican scientific-practical conference «Youth and problems of the modern world», - Karaganda, - 2022, - Volume 1, - B. 268-272.
4. Definition of the sanitary-protective zone of the Congo-Crimean hemorrhagic fever in endemic territory / MM Raimkulova, Zh.A. Ержанова, Б.3. Doltaeva, GK Ergebekova et al. // Bulletin of YUKGFA, - Shymkent, - 2017, - №4 (81), - Vol. II, - P.53-55.
5. Order of the Ministry of Health of the Republic of Kazakhstan dated 31.10.2017 №756 «On approval of the nomenclature of preparation, processing, storage, sale of blood and its components, as well as the rules of storage and transfusion of blood, its components and drugs».

Тнимова Гульбагиза Тауфиковна
gulbagiza@bk.ru
Сиволобова Ольга Александровна
sivol-kz@mail.ru
Частное учреждение «Академия «Bolashaq»
Караганда, Республика Казахстан

СИНДРОМ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ У ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ВУЗА В ПЕРИОД ПЕРЕХОДА НА ДИСТАНЦИОННОЕ ОБУЧЕНИЕ ИЗ-ЗА ПАНДЕМИИ

В статье приведены результаты по обследованию 55 человек (39 женщин и 16 мужчин) преподавателей академии «Bolashaq». Все обследованные были разделены на 3 возрастные группы: 1 - (23-39 лет); 2 - (40-59 лет); 3 - (60 лет и старше). Для изучения синдрома выгорания использовали опросник на эмоциональное выгорание К. Маслач и С. Джексона в модификации Водопьяновой Н.Е. Исследование показало, что срочный переход на дистанционное обучение студентов в вузе вследствие пандемии вызвало в той или иной степени эмоциональное выгорание у преподавателей, в большей части у мужчин, по сравнению с женщинами, и с увеличением их возраста.

Ключевые слова: эмоциональное выгорание, преподаватели, пол, возраст, дистанционное обучение, пандемия.

Методологическим подходом к здоровью в нашей лаборатории является не поиск болезни, а оценка количества здоровья, которое с современных научных позиций рассматривается как целостное, интегральное, состоящее из физического, психического и социального компонентов [1]. В данной статье исследуется психо-эмоциональный компонент здоровья с помощью методики К. Маслач и С. Джексона в модификации Водопьяновой Н.Е.

Всемирная организация здравоохранения определила «синдром выгорания» как физическое, эмоциональное или мотивационное истощение, характеризующееся нарушением целостности личности, снижающей ее адаптивность, стрессоустойчивость, отрицательно сказывающийся на эффективности деятельности, и приводящий к усталости, бессоннице, повышенной подверженности соматическим заболеваниям [2]. Для исследования психосоциального компонента интегрального здоровья преподавателя вуза нами были изучены проявления «синдрома выгорания» в половозрастной динамике.

Материалы и методы исследования. Обследовано 55 человек (39 женщин и 16 мужчин) преподавателей Академии «Bolashaq». Все обследованные были разделены на 3 возрастные группы: 1 – 23-39 лет; 2 – 40-59 лет; 3 – 60 лет и старше.

Для изучения синдрома выгорания использовали опросник на эмоциональное выгорание К. Маслач и С. Джексона в модификации Водопьяновой Н.Е. [2]. Синдром психического выгорания представляет собой трехмерный конструкт, включающий в себя эмоциональное истощение, деперсонализацию и редукцию личных достижений. При этом *эмоциональное истощение* рассматривается как основная составляющая эмоционального выгорания и проявляется в сниженном эмоциональном фоне, равнодушии или эмоциональном перенасыщении. *Деперсонализация* сказывается в деформации отношений с другими людьми. В одних случаях это может быть повышение зависимости от окружающих, в других – усиление негативизма, циничность установок и чувств по отношению к реципиентам: пациентам, клиентам и т.п. *Редукция личностных достижений* проявляется либо в тенденции негативно оценивать себя, занижать свои профессиональные достижения и успехи, негативизме по отношению к служебным обязанностям и возможностям, либо в преуменьшении собственного достоинства, ограничении своих возможностей, обязанностей по отношению к другим.

При этом вклад каждого из них различен. Так, исключение фактора «*редукция персональных достижений*» сближает синдром выгорания с депрессией. При классической же трехфакторной оценке выгорания депрессивные переживания занимают свое место, независимо от самооценки «*персональных достижений*».

Большие значения по шкалам эмоционального истощения и деперсонализации соответствуют высокой степени выгорания, а по шкале «*персональных достижений*» – наоборот, низкие значения

свидетельствуют о высоком уровне выгорания. Соответственно, чем ниже человек оценивает свои возможности и эффективность, чем меньше творчески он включен в достижение результата, тем больше степень выгорания.

При анализе индивидуальных показателей по шкале «редукция персональных достижений» мы учитывали возраст и этап становления человека в профессии. Начальный период профессиональной адаптации неизбежно связан с осознанием молодым специалистом некоторой неадекватности своих знаний и умений требованиям практической деятельности. Это, естественно, обуславливает определенное усиление напряженности (психологический стресс) в отношении собственных успехов или достижений. Если подобное явление не учитывать, можно ошибочно интерпретировать у начинающих специалистов низкие баллы по шкале «персональные достижения» как симптомы выгорания.

При исследовании динамики выгорания мы брали в расчет как конкретные значения по всем трем субшкалам, так и их взаимосвязь, так как взаимосвязь и взаимовлияние факторов выгорания определяют динамику процесса его развития. В опроснике содержится 22 утверждения о чувствах и переживаниях, связанных с выполнением рабочей деятельности. Опросник содержит три субшкалы:

- эмоциональное истощение – 9 утверждений;
- деперсонализация – 5 утверждений;
- редукция персональных достижений – 8 утверждений.

Ответы оцениваются по 7-балльной шкале измерений и варьируют от «никогда» (0 баллов) до «всегда» (6 баллов).

О наличии высокого уровня выгорания свидетельствуют высокие оценки по субшкалам эмоционального истощения и деперсонализации и низкие – по шкале персональных достижений.

Результаты исследования

Все полученные нами в ходе исследования показатели профессионального выгорания у преподавателей вуза по опроснику К.Маслач и С.Джексона в модификации Водопьяновой Н.Е. были сведены в таблицы. Так, анализ распределения показателя «эмоциональное истощение», отраженное в таблице 1 свидетельствует о следующем.

У всех мужчин первой возрастной группы наблюдается низкий уровень эмоционального истощения. Однако с возрастом этот показатель растет. Средний уровень этого показателя наблюдается у 42,8% мужчин и у более половины преподавателей (57,1%) в возрасте 60 лет и старше. Более того, в третьей группе появляются мужчины с высоким уровнем эмоционального истощения (14,3%). Среди женщин преподавателей наиболее выражен средний уровень исследуемого показателя также в средней группе (53%), а в старшей 10% анкетированных испытывали высокий уровень эмоционального истощения.

Таблица 1

Ранжирование показателя «эмоциональное истощение» у преподавателей вуза мужчин и женщин различных возрастов (%)

Показатель СПВ	Уровень	Возрастные группы					
		20-39		40-59		60 и более	
		муж	жен	муж	жен	муж	жен
Эмоциональное истощение	Низкий	100	66.7	57.1	47	28.6	60
	Средний	0	33.3	42.8	53	57.1	30
	Высокий	0	0	0	0	14.3	10

Таким образом, в период резкого перехода вуза на дистанционное образование в связи с пандемией, в большей степени пережили эмоциональное выгорание в виде эмоционального истощения преподаватели старшего поколения, и в несколько большей степени - мужчины.

Анализ показателя «деперсонализация» отражен в таблице 2. Так, у мужчин и женщин возрастной группы 20-39 лет наблюдается низкий уровень данного показателя. Вместе с тем, в средней и старшей группе у трети мужчин (по 28,6%) наблюдается высокий уровень «деперсонализации» как одного из компонентов эмоционального выгорания. У этих преподавателей защита от хронического эмоционального стресса выражается в сниженном эмоциональном фоне, равнодушии или эмоциональном перенасыщении. Среди женщин только в старшей группе у 10% преподавателей проявляется высокий уровень «деперсонализации» (таблица 2).

Таблица 2

Ранжирование показателя «деперсонализация» у преподавателей вуза (мужчин и женщин) различных возрастов (%)

Показатель СПВ	Уровень	Возрастные группы					
		20-39		40-59		60 и более	
		муж	жен	муж	жен	муж	жен
Деперсонализация	Низкий	100	83.3	28.6	58.8	28.6	60
	Средний	0	8.3	42.8	41.2	42.8	30
	Высокий	0	8.3	28.6	0	28.6	10

Вычисление показателя «редукция личных достижений» отражено в таблице 3. Прежде всего, следует отметить, что у мужчин всех возрастных групп отмечается высокий уровень этого показателя. Такой результат мы получили, обрабатывая анкетный материал небольшого числа опрошенных мужчин (16 преподавателей), однако тенденция явная. Аналогичная, хотя менее выраженная тенденция наблюдается и среди опрошенных преподавателей женщин всех возрастов. Так, в первой группе высокий уровень «редукции личных достижений» имеется у 58.3%, во второй группе – 41,2% и в старшей группе – у 40% анкетированных женщин преподавателей вуза. С таким вариантом эмоционального выгорания человек начинает низко оценивать свои возможности и эффективность, что неудивительно в ситуации внезапного перехода на совершенно незнакомый до пандемии способ дистанционного обучения студентов. Необходимость быстрого освоения программ, различных обучающих платформ, работы в онлайн режиме, нарушение привычного рабочего ритма, все это создает стрессовую ситуацию и, в конечном счете, приводит большую часть преподавателей к варианту эмоционального выгорания как «редукция личных достижений».

Таблица 3

Ранжирование показателя «редукция личных достижений» у мужчин и женщин преподавателей вуза различных возрастов

Показатель СПВ	Уровень	Возрастные группы					
		20-39		40-59		60 и более	
		муж	жен	муж	жен	муж	жен
Редукция личных достижений	Низкий	0	8.3	0	23.5	0	20
	Средний	0	33.3	0	35.3	0	40
	Высокий	100	58.3	100	41.2	100	40

Полученные результаты данного сообщения предварительные, т.к. для окончательных выводов требуются дополнительные данные по расширению контингента и географии исследования. Тем не менее, можно прийти к обоснованному заключению, что состояние преподавателей вуза в период срочного перехода на дистанционное обучение в той или иной степени подверглось эмоциональному выгоранию. Причем, преподаватели мужчины с возрастом такой переход перенесли хуже, чем женщины.

Многочисленные литературные источники [3-5] свидетельствуют, что наличие синдрома эмоционального выгорания приводит к негативным изменениям в состоянии личности профессионала и наносит вред человеку и его работе. При этом следует отметить, что он также вреден своими последствиями. Если не обращать внимания на появившиеся признаки выгорания, то далее могут последовать такие проявления как депрессии, нервные срывы, психосоматические расстройства, которые окажут негативное влияние на эффективность деятельности преподавателя вуза и, в конечном счете, на состояние его здоровья.

Список литературы:

1. Рахимжанова А.Р., Тнимова Г.Т., Курбанова Г.Д., Карабаева А.Б. Методология и методы исследования интегрального здоровья индивида. - Методическое пособие - практикум. - Павлодар, 2014. – 66 с.
2. Водопьянова Н. Е., Старченкова Е. С. Синдром выгорания: диагностика и профилактика. - СПб.: Питер, 2005. - 336 с.
3. Орел В.Е. Феномен выгорания в зарубежной психологии. // Психологический журнал. - М.: Наука, 2001 - № 1. - С. 16-21.

4. Форманюк Т. В. Синдром «эмоционального сгорания» учителя - М.: Просвещение, 2004 - 356 с.
5. Макарьева А.Ю., Минаева Е.А. Шторм первых недель: Как высшее образование шагнуло в реальность пандемии / Современная аналитика образования. – 2020. - № 6. - с. 35-38.

ТҮЙІНДЕМЕ / RESUME

Тнимова Гульбагиза Тауфиқовна
Сиволобова Ольга Александровна
«Bolashaq» академиясы» Жек меншік мекемесі
Қарағанды, Қазақстан Республикасы

ПАНДЕМИЯ УАҚЫТЫНДА ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ КЕЗІНДЕГІ АКАДЕМИЯ ОҚЫТУШЫЛАРЫНЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫ КҮЙЗЕЛУ СИНДРОМЫ

Мақалада сауалнама нәтижелері бойынша берілген академияның 55 (39 әйел және 16 ер адам) оқытушысы тексерілді. Сауалнамаға қатысқандардың барлығы 3 жас тобына бөлінді: 1- (23-39 жас); 2- (40-59 жас); 3- (60 жас және одан жоғары). Эмоционалды күйзелу синдромын зерттеу үшін Н.Е. Водопьянов модификациясы бойынша К.Маслах пен С.Джексонның эмоционалды күйзелу сауалнамасы жасалды. Зерттеу көрсеткендей, пандемияға байланысты жоғары оқу орындарының студенттерін қашықтан оқытуға шұғыл көшіру оқытушылардың, оның ішінде, әйелдерге қарағанда ерлердің эмоционалды күйзелісін тудырған. Және бұл күйзеліс олардың жасының ұлғаюына қарай үдей түскен.

Тірек сөздер: эмоционалды күйзеліс, оқытушылар, жыныс, жас, қашықтықтан оқыту, пандемия.

Tnimova Gulbagiza, Sivolobova Olga
«Bolashaq» Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan

SYNDROME OF EMOTIONAL BURNOUT OF UNIVERSITY TEACHERS DURING THE TRANSITION PERIOD ON DISTANCE LEARNING DUE TO THE PANDEMIC

The article presents the results of by research 55 people (39 women and 16 men) teachers of the academy "Bolashaq" were examined. All surveyed were divided into 3 age groups: 1- (23-39 years old); 2- (40-59 years old); 3- (60 years and older). To study the burnout syndrome, a questionnaire for emotional burnout by K. Maslach and S. Jackson, modified by N.E. Vodopyanova, was used. The study showed that the urgent transition to distance learning of students at the university due to the pandemic caused, to one degree or another, emotional burnout among teachers, mostly men compared to women, and with an increase in their age.

Keywords: emotional burnout, teachers, gender, age, distance learning, pandemic.

List of references:

1. Rakhimzhanova A.R., Tnimova G.T., Kurbanova G.D., Karabaeva A.B. Methodology and methods of studying the integral health of an individual. - Methodical manual - workshop. - Pavlodar, 2014. – 66 p.
2. Vodopyanova N. E., Starchenkova E. S. Burnout syndrome: diagnosis and prevention. - St. Petersburg: Peter, 2005. - 336 p.
3. Orel V.E. The phenomenon of burnout in foreign psychology. // Psychological journal. - M.: Nauka, 2001 - No. 1. - S. 16-21.
4. Formanyuk T. V. Syndrome of «emotional combustion» of the teacher - M.: Education, 2004 - 356 p.
5. Makarieva A.Yu., Minaeva E.A. The storm of the first weeks: How higher education stepped into the reality of the pandemic / Modern analytics of education. - 2020. - No. 6.-p.35-38.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МАҒЛҰМАТ

Болдыш Светлана Камашевна, фармацевтикалық пәндер кафедрасының доценті, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Исина Жаннұр Әміргалықызы, химия ғылымдарының магистрі, фармацевтикалық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Исмаилова Фируза Махмутқызы, «Бұйратау» мемлекеттік Ұлттық табиғи саябағының ғылым және мониторинг бөлімінің бас маманы, Молодежный елді мекені, Қазақстан Республикасы;

Калдыбаева Айгуль Кудайбергенқызы, химия ғылымдарының кандидаты, фармацевтикалық пәндер кафедрасының доценті, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Сиволобова Ольга Александровна, химия ғылымдарының кандидаты, доцент, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Султанов Алшынбай Камалович, медицина ғылымдарының кандидаты, доцент, фармацевтикалық пәндер кафедрасының меңгерушісі, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Тнимова Гульбагиза Тауфиковна, медицина ғылымдарының докторы, фармацевтикалық пәндер кафедрасының профессоры, «Bolashaq» академиясы» ЖММ, Қарағанды, Қазақстан Республикасы;

Утепов Пархат Дусембаевич, медицина ғылымдарының кандидаты, доцент, «Гигиена және эпидемиология» кафедрасының меңгерушісі, Оңтүстік Қазақстан медицина академиясы, Шымкент, Қазақстан Республикасы.

СВЕДЕНИЕ ОБ АВТОРАХ

Болдыш Светлана Камашевна, доцент кафедры фармацевтических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Исина Жаннұр Амиргалиевна, магистр химических наук, старший преподаватель кафедры фармацевтических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Исмаилова Фируза Махмутовна, научный сотрудник Государственного национального природного парка «Буйратау», поселок Молодежный, Караганда, Республика Казахстан;

Калдыбаева Айгуль Кудайбергеновна, кандидат химических наук, доцент кафедры фармацевтических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Сиволобова Ольга Александровна, кандидат химических наук, доцент, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Султанов Алшынбай Камалович, кандидат медицинских наук, доцент, заведующий кафедрой фармацевтических дисциплин, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Тнимова Гульбагиза Тауфиковна, доктор медицинских наук, профессор, ЧУ «Академия «Bolashaq», Караганда, Республика Казахстан;

Утепов Пархат Дусембаевич, кандидат медицинских наук, доцент, заведующий кафедрой «Гигиена и эпидемиология», Южно-Казахстанская медицинская академия, Шымкент, Республика Казахстан.

INFORMATION ABOUT AUTHORS

Boldysh Svetlana, associate professor, Private institution «Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Issina Zhannur, Master of Chemical Sciences, Senior Lecturer of the Department of Pharmaceutical Disciplines, CHU «Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Ismailova Firuza, researcher of the state National natural park «Buiratau», Molodezhny village, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Kaldybayeva Aigul, candidate of chemistry science, associate professor, Private institution «Academy «Bolashaq», Karagandy, Republic of Kazakhstan;

Sivolobova Olga, candidate of chemistry science, associate professor, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Sultanov Alshynbai, head of the Department of pharmaceutical disciplines, candidate of medical sciences, associate professor, Bolashaq Academy, Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Tnimova Gulbagiza, doctor of medical sciences, professor, Academy «Bolashaq», Karaganda, Republic of Kazakhstan;

Utegov Parkhat, head of the Department of Hygiene and epidemiology, candidate of medical sciences, associate professor, South Kazakhstan medical Academy, Shymkent, Republic of Kazakhstan.

**ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ
МАҢЫЗДЫ МӘСЕЛЕЛЕР**
Халықаралық ғылыми журнал

Международный научный журнал
**АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ
СОВРЕМЕННОСТИ**

The international scientific journal
**ACTUAL PROBLEMS
OF THE PRESENT**

№ 2 (36)

Материалы публикуются в авторской редакции и редакцией не возвращаются.
Перепечатка материалов возможна только с разрешения редакции.

Бас редакторы **Нұржігітова М.М.**
Редакторы **Мұқашева З.А.**

Техникалық редакторы **Борамбаева М.Н.**
Басуға 29.06.2022 жыл қол қойылды.
Пішімі 60x841/8. Көлемі 22,8 б.т.
Таралымы 500 дана. Әріп түрі
«Times New Roman»

*«Болашақ-Баспа» редакциялық-баспа
бөлімінде басылып шығарылды
Қарағанды қ., Ерубаева 14*

Главный редактор **Нуржигитова М.М.**
Редактор **Мукашева З.А.**

Технический редактор **Борамбаева М.Н.**
Подписано к печати 29.06.2022 г.
Формат 60X841/8. Объем 22,8 усл.п.л.
Гарнитура «Times New Roman».

Тираж 500 экз.
*Отпечатано в РИО «Болашақ-Баспа» г.
Қараганда, ул. Ерубаева 14*

Chief editor **Nurzhigitova M.M.**
Co-editor **Mukasheva Z.A.**

Editor **Borambaeva M.N.**
Signed for printing 29.06.2022
Format 60X841/8. Volume 22,8 usd.p.p.
Typeface «Times New Roman».

Circulation 500 copies.
*Printed in the EPD «Bolashaq-Baspa»
Karaganda, Erubaev str., 14*

Журнал редакциясының мекені:
100008, Қазақстан Республикасы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
«Bolashaq» академиясы,
тел. (8-7212) 42-04-25, 42-04-26;
факс (8-7212) 420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Адрес редколлегия журналы:
100008, Республика Қазақстан,
г.Қарағанды, ул.С.Ерубаева, 16/6
Академия «Bolashaq»,
тел.(8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Факс (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

**Address of the editorial
board of the journal:**
100008, the Republic of Kazakhstan,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
«Bolashaq» Academy,
Telephone (8-7212)42-04-25, 42-04-26;
Fax (8-7212)420-421.
e-mail: aps_bolashaq@mail.ru

Төлем реквизиттері:
«Bolashaq» академиясы,
Қарағанды қ., С.Ерубаев көшесі, 16/6
ЖСК KZ376010191000066207
БЖЖ HSBKZKX БИН 950640001690
«Қазақстан Халық банкі» АҚ

Реквизиты для оплаты
Академия «Bolashaq»,
г.Қарағанды, ул.С.Ерубаева, 16/6
ИИК KZ376010191000066207
БИК HSBKZKX БИН 950640001690
АО «Народный банк Казахстана»

Payment details
«Bolashaq» Academy,
Karaganda, S. Erubaev str., 16/6
TRN KZ376010191000066207
IIC HSBKZKX BIC 950640001690
«Halyk Bank of Kazakhstan» JSC